

Verba iuvenium

Словото на младите

Брой 2

Годишник на Националната научна
конференция за студенти и докторанти

Пловдив, 2019

2020

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

Voices of the Young, Issue 2

Research Papers from The 21th Graduate and PhD Student
Academic Conference, Plovdiv, 2019

© Красимира Чакърова, Татяна Ичевска – съставители, 2020

© Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2020

Всички права запазени

ISSN 2682-9460

Редакционен съвет:

Проф. д.ф.н. Елена Ю. Иванова –
Санктпетербургски държавен университет, Русия

Проф. д.ф.н. Иван Русков –
ПУ „Паисий Хилендарски“, България

Проф. д.ф.н. Галя Симеонова-Конах –
Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

Проф. д.ф.н. Диана Иванова –
ПУ „Паисий Хилендарски“, България

Проф. д.ф.н. Живка Колева-Златева –
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

Проф. д-р Михайло Пантич –
Белградски университет, Сърбия

Проф. д-р Красимира Алексова –
СУ „Св. Климент Охридски“, България

Проф. д-р Илияна Кръпова –
Венециански университет Ка' Фоскари, Италия

Проф. д-р Петя Осенова –
СУ „Св. Климент Охридски“, България

Проф. д-р Хюсеин Мевсим –
Анкарски университет, Турция

Доц. д-р Светлана Василева-Карагьозова –
Университет в Канзас, САЩ

Доц. д-р Христина Марку –
Тракийски университет „Демокрит“ в Комотини, Гърция

Доц. д-р Елена Крейчова –
Масариков университет в Бърно, Чехия

Редакционна колегия:

Доц. д.ф.н. Татяна Ичевска

Доц. д-р Дарина Дончева

Гл. ас. д-р Росица Декова

Гл. ас. д-р Соня Александрова

Гл. ас. д-р Здравко Дечев

Гл. ас. д-р Атанас Манчоров

Гл. ас. д-р Енчо Тилев

Технически редактори:

Докт. Десислава Димитрова

Докт. Илия Точев

Докт. Радостина Колева

Докт. Славей Горанова

(Лингвистичен клуб в ПУ „Паисий Хилендарски“)

Оформление на корицата:

Катерина Обретенова

Главен редактор:

Доц. д-р Красимира Чакърова

Editorial advisory board:

Prof. Elena Ivanova, D.Sc. –

Saint Petersburg State University, Russia

Prof. Ivan Ruskov, D.Sc. –

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Prof. Galia Simeonowa-Konach, D.Sc. –

Adam Mickiewicz University of Poznan, Poland

Prof. Diana Ivanova, D.Sc. –

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Prof. Zhivka Koleva-Zlateva, D.Sc. –

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

Prof. Mihailo Pantić, PhD –

University of Belgrade, Serbia

Prof. Krasimira Aleksova, PhD –

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria

Prof. Iliana Krapova, PhD –

Ca' Foscari University of Venice, Italy

Prof. Petya Osenova, PhD –

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria

Prof. Hüseyin Mevsim, PhD –

Ankara University, Turkey

Assoc. Prof. Svetlana Vassileva-Karagyozeva, PhD –

University of Kansas, USA

Assoc. Prof. Christina Markou, PhD –

Democritus University of Thrace, Komotini, Greece

Assoc. Prof. Elena Krejčová, PhD –

Masaryk University, Brno, Czech Republic

Managing editors:

Assoc. Prof. Tatyana Ichevska, D.Sc.

Assoc. Prof. Darina Doncheva, PhD

Senior Assist. Prof. Rositsa Dekova, PhD

Senior Assist. Prof. Sonya Aleksandrova, PhD

Senior Assist. Prof. Zdravko Dechev, PhD

Senior Assist. Prof. Atanas Manchorov, PhD

Senior Assist. Prof. Encho Tilev, PhD

Technical editors:

Desislava Dimitrova, PhD student

Iliya Tochev, PhD student

Radostina Koleva, PhD student

Slaveyah Goranova, PhD student

(Linguistic Club “Prof. Boris Simeonov”, Plovdiv University
“Paisii Hilendarski”)

Cover design:

Katerina Obretenova

Editor-in-chief:

Assoc. Prof. Krasimira Chakarova, PhD

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	15
ЕЗИКОЗНАНИЕ	17
ТИПОЛОГИЯ НА ДВУЕЗИЧНИТЕ РАЗГОВОРНИЦИ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК.....	19
<i>Детелина Овчарова</i>	
НЕРЕСТРИКТИВНЕ РЕЛАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ У АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВНОМ СТИЛУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА 19. ВЕКА (ПРЕЛИМИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА).....	33
<i>Јелена Павловић Јовановић</i>	
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НЯКОИ ПРОЯВИ НА СИСТЕМНИ ОТНОШЕНИЯ В СФЕРАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИЧНИ ФОРМАНТИ.....	48
<i>Диана Мъркова</i>	
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЯДРЕНИТЕ МОДИФИКАТОРИ ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ НА ПЕРСОНАЛНОСТТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК. РЕЛАЦИЯТА ПЕРСОНАЛНОСТ – СВИДЕТЕЛСТВЕНОСТ	60
<i>Васил Стаменов</i>	
ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ПЕРИФЕРИЙНИ МОДИФИКАТОРИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОМПАРАТИВНОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК.....	73
<i>Петка Иванова</i>	
ГРАМЕМАТА РЕЗУЛТАТИВНОСТ И СВЪРШЕНИЯТ ВИД В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ТЕХНИТЕ ГРАМАТИЧНИ И ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИ ЕКВИВАЛЕНТИ В АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК	81
<i>Десислава Димитрова</i>	

ПРИТЕЖАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ КАТО ПЕРИФЕРИЙНИ МОДИФИКАТОРИ В ПОЛЕТО НА ПЕРСОНАЛНОСТТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ, АНГЛИЙСКИ И ИСПАНСКИ ЕЗИК.....	96
<i>Славей Горанова</i>	
ЗА СЛОВОРЕДНИТЕ И ИНТОНАЦИОННИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С К-ДУМИ	107
<i>Христиана Кръстева</i>	
НАРЕЧИЕТО <i>НЯКОГА</i> И ЕКВИВАЛЕНТИТЕ МУ В РУМЪНСКИЯ ЕЗИК	119
<i>Рамона Стойчева</i>	
СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА, ОЗНАЧАВАЩИ ЛИЦА, ОБРАЗУВАНИ ОТ НАЗВАНИЯ НА ДОМАШНИ ЖИВОТНИ И СВЪРЗАНИТЕ С ТЯХ ДЕЙНОСТИ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ТУРСКИЯ ЕЗИК)	133
<i>Сема Куцарова</i>	
ИНТЕРПРЕТАЦИИТЕ НА ИСМАИЛ Б. АГЛАГЮЛ ПРИ ПРЕДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ НА ТУРСКИ ЕЗИК	149
<i>Хатидже Осман</i>	
СТИЛИСТИЧНИ И ПРАГМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА КОГНИТИВНИТЕ МЕТАФОРИ В БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЧИ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК.....	163
<i>Жанета Андреева</i>	
<i>ЧИЙЗБУРГЕР, ЧИЙЗБЪРГЕР OR ЧИЙЗБЪРГЕР?</i> ON STRESS AGAIN AND ITS REPRESENTATION IN DICTIONARIES	174
<i>Nikoleta Stoykova</i>	
ИМАТ ЛИ ВСИЧКИ РУСАЛКИ ОПАШКИ? („ИНФОРМАЦИОННО ИЗКРИВЯВАНЕ“ ПРИ МИТОНИМИТЕ РЕАЛИИ).....	185
<i>Елица Миланова</i>	

КЕЛТСКИТЕ ЗАЕМКИ В АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК	196
<i>Ирина Митърчева</i>	
ПРЕГЛЕД И ПРОУЧВАНЕ НА СЪЩЕСТВУВАЩИ СИСТЕМИ ЗА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ	205
<i>Мария Жекова</i>	
ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ	219
НИКОЛА ВЛАДИКИН МЕЖДУ МАРГИНАЛИЯТА И ЗАБРАВАТА	221
<i>Деметриа Танева</i>	
СРОДСТВО ПО ИЗБОР: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ НА ВРЕМЕТО В ДИАЛОГА БОТЕВ – РАКОВСКИ.....	235
<i>Мария Георгиева</i>	
ФОРМИ НА ИНИЦИАЦИЯТА В КНИГАТА „САМОТНИТЕ ВЯТЪРНИ МЕЛНИЦИ“ НА СТАНИСЛАВ СТРАТИЕВ	245
<i>Марина Братанова</i>	
НЕКАНОНИЧНИ ОЧАРОВАНИЯ. ПОЕЗИЯТА НА ИВАН ТЕОФИЛОВ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК ...	255
<i>Илия Димитров</i>	
ОБРАЗЪТ НА НАРЦИС В ТВОРЧЕСТВОТО НА ВЯЧЕСЛАВ И. ИВАНОВ И КОНСТАНТИН Д. БАЛМОНТ	269
<i>Илиян Карабойчев</i>	
ПРЕОБЪРНАТИЯТ ЛЮБОВЕН ТРИЪГЪЛНИК В ПИЕСАТА „ЕНИГМАТИЧНИ ВАРИАЦИИ“ НА ЕРИК-ЕМАНЮЕЛ ШМИТ	285
<i>Илияна Банчева</i>	
СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕР НА РУСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК	296
<i>Зоя Иванова</i>	

КАК ДА МИСЛИМ КИБЕРТОЧКАТА: „ЛАБИРИНТЪТ НА ОТРАЖЕНИЯТА“ И „ШЛЕМЪТ НА УЖАСА“	307
<i>Николай Генов</i>	
ФАНИ И СУЕЛО: НЮАНСИ НА ЛЮБОВТА В РОМАНА НА АЛИС УОКЪР „ХРАМЪТ НА МОЯ СПЪТНИК“	319
<i>Божидара Бонева-Каменова</i>	
НЕПРАВЕДНИ ПРАВЕДНИЦИ: НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПОЛСКИЯ ДИСКУРС ЗА СПАСЯВАНЕТО НА ЕВРЕИ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ВЪВ ФИЛМА „В МРАКА“ (2011).....	330
<i>Кристиян Янев</i>	

CONTENTS

FOREWORD	15
LINGUISTICS	17
TYPOLGY OF THE BILINGUAL PHRASEBOOKS OF THE THIRD QUARTER OF THE 19 th CENTURY	19
<i>Detelina Ovcharova</i>	
NONRESTRICTIVE RELATIVE CLAUSES IN THE 19 th CENTURY SERBIAN LEGAL TEXTS (PRELIMINARY RESEARCH)	33
<i>Jelena Pavlović Jovanović</i>	
SOME CASES OF SYSTEM RELATIONS IN THE BULGARIAN GRAMMATICAL FORMANTS	48
<i>Diana Markova</i>	
ON THE SUBJECT OF ROOT MODIFIERS IN THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF PERSON IN CONTEMPORARY BULGARIAN. THE RELATION BETWEEN PERSON AND EVIDENTIALITY	60
<i>Vasil Stamenov</i>	
PHRASEOLOGICAL PERIPHERAL MODIFIERS FOR THE EXPRESSION OF COMPARATIVITY IN CONTEMPORARY BULGARIAN	73
<i>Petka Ivanova</i>	
THE GRAMMEME RESULTATIVENESS AND THE PERFECTIVE ASPECT IN BULGARIAN AND THEIR GRAMMATICAL AND FUNCTIONAL-SEMANTIC EQUIVALENTS IN ENGLISH	81
<i>Desislava Dimitrova</i>	
POSSESSIVE PRONOUNS AS MODIFIERS OF THE PERIPHERY IN THE FIELD OF PERSONALITY IN CONTEMPORARY BULGARIAN, ENGLISH, AND SPANISH	96
<i>Slaveyah Goranova</i>	

ON THE WORD ORDER AND INTONATIONAL FEATURES OF BULGARIAN QUESTIONS WITH <i>WH</i> -WORDS	107
<i>Hristiana Krasteva</i>	
THE ADVERB <i>НЯКОГА</i> ('EVER') IN BULGARIAN AND ITS EQUIVALENTS IN ROMANIAN LANGUAGE	119
<i>Ramona Stoycheva</i>	
TURKISH NOUNS DENOTING PEOPLE, FORMED FROM THE NAMES OF DOMESTIC ANIMALS AND THE ACTIVITIES RELATED TO THEM (BASED ON MATERIAL FROM THE TURKISH LANGUAGE)	133
<i>Sema Kutsarova</i>	
ISMAIL B. AĞLAGÜL'S INTERPRETATIONS FOR RENDERING BULGARIAN PHRASEOLOGICAL UNITS INTO TURKISH	149
<i>Hatizhe Osman</i>	
STYLISTIC AND PRAGMATIC SPECIFICITIES OF COGNITIVE METAPHORS IN BULGARIAN POLITICAL SPEECHES FROM THE END OF THE 19 TH CENTURY	163
<i>Zhaneta Andreeva</i>	
<i>ЧИЙЗБУРГЕР, ЧИЙЗБЪРГЕР OR ЧИЙЗБЎРГЕР?</i> ON STRESS AGAIN AND ITS REPRESENTATION IN DICTIONARIES	174
<i>Nikoleta Stoykova</i>	
DO ALL MERMAIDS HAVE TAILS? (INFORMATION DISTORTION OF CULTURE-SPECIFIC MYTHONYMS)	185
<i>Elitsa Milanova</i>	
CELTIC BORROWINGS IN THE ENGLISH LANGUAGE	196
<i>Irina Mitarcheva</i>	
OVERVIEW AND EXPLORATION OF EXISTING ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS	205
<i>Mariya Zhekova</i>	

LITERARY STUDIES219

NIKOLA VLADIKIN BETWEEN MARGINALITY
AND OBLIVION221

Demetria Taneva

ELECTIVE AFFINITIES: CONCEPTUALIZATIONS
ON TIME IN THE DIALOGUE BOTEV – RAKOVSKI235

Maria Georgieva

FORMS OF INITIATION IN THE BOOK “THE LONELY
WINDMILLS” BY STANISLAV STRATIEV245

Marina Bratanova

NONCANNONICAL CHARM. IVAN TEOFILOV’S
POETRY IN THE 1960s255

Iliya Dimitrov

THE IMAGE OF NARCISSUS IN THE POETRY
OF VYACHESLAV I. IVANOV
AND KONSTANTIN D. BALMONT269

Iliyan Karaboichev

THE REVERSED LOVE TRIANGLE IN ERIC-EMMANUEL
SCHMITT’S PLAY “ENIGMATIC VARIATIONS”285

Iliana Bancheva

NATURE AND CHARACTER OF RUSSIAN EMIGRATION
FROM THE BEGINNING OF THE XX CENTURY296

Zoya Ivanova

HOW TO THINK THE CYBERNODE: “LABYRINTH
OF REFLECTIONS” AND “THE HELMET OF HORROR”307

Nikolay Genov

FANNY AND SUWELO: SHADES OF LOVE IN ALICE
WALKER’S “THE TEMPLE OF MY FAMILIAR”319

Bozhidara Boneva-Kamenova

UNRIGHTEOUS RIGHTEOUS: OBSERVATIONS ON THE
POLISH DISCOURSE OF SAVING THE JEWS DURING
WORLD WAR II IN THE MOVIE “IN DARKNESS“ (2011)330

Kristiyan Yanev

ПРЕДГОВОР

Уважаеми читатели,

Представяме Ви втория брой на “*Verba iuvenium*” – Годишника на Националната научна конференция за студенти и докторанти в Пловдив. В него са публикувани изследванията на докторантите и на наградените студенти (бакалаври и магистри), взели участие в XXI-та национална конференция „Светът е разтворена книга“ (16 – 17 май 2019 г.).

Текстовете в раздел „Езикознание“ се отличават не само с тематичната си пъстрота, но и с приносния си характер. Част от тях са посветени на подчертано комплицирани въпроси, свързани с граматиката на съвременния български език. Анализирани са проявите на системни отношения в сферата на граматичните форманти; специфичните глаголни значения свидетелственост, персоналност, резултативност, перфективност; словоредните и интонационните особености на въпросителните изречения с к-думи. Прави впечатление демонстрираният интерес към теорията за функционално-семантичните полета, с помощта на която са интерпретирани категориите персоналност и компаративност. Не можем да не споменем и ценните проучвания върху стилистичните и прагматичните особености на когнитивните метафори в българските политически речи от края на XIX в., върху типологията на двуезичните разговорници от третата четвърт на XIX в., върху митонимите реалии, върху съществуващите системи за изкуствен интелект, както и върху стратегиите при превод на фразеологични единици.

Друга част от лингвистичните публикации са със съпоставителна насоченост и представят различни случаи на междуезикова симетрия и асиметрия. Не липсват и изследвания, в които се разглеждат специфични фонетични, лексикални, граматични и стилистични явления в чужди езици, като английски, сръбски, турски.

И тази година литературоведските текстове са твърде разнообразни в проблемно-тематично отношение. Прави впечатление лекият спад на интереса към българската литература за сметка на чуждите литератури. Похвално обаче е това, че младите изследователи се интересуват все повече от малко известни творци като

например Никола Владикин, че търсят диалогичните пресичания между различни като поетика и изказ автори, между различни изкуства (литература – кино), или пък избират нетрадиционен ракурс към творчеството на многократно изследвани автори (каквото например е Ст. Стратиев).

Няма как да отменим и факта, че във фокуса на вниманието попадат и актуални обществено-политически и(ли) културологични проблеми, които са намирали през годините широк отзвук в европейската художествена литература. Изключително добро впечатление прави както познаването на критическата рецепция на избраните за наблюдение автори и произведения, така и боравенето с важни теоретични постановки, от които тръгват пишещите, за да изградят собствените си концепции. Независимо от разнопосочността на търсенията си текстовете говорят за добрата филологическа подготовка на своите автори, както и за способността им да заявяват и отстояват собствена позиция.

Нека пожелаем на младите лингвисти и литературоведи да съхранят своето творческо вдъхновение. Да продължават да бъдат рицари на Духа. Защото само словото, родено от Духа, може да промени нашия свят.

От съставителите

ЕЗИКОЗНАНИЕ

ТИПОЛОГИЯ НА ДВУЕЗИЧНИТЕ РАЗГОВОРНИЦИ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

Детелина Овчарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

TYPOLOGY OF THE BILINGUAL PHRASEBOOKS OF THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY

Detelina Ovcharova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

This article addresses a currently popular and unexplored topic in Bulgarian linguistics related to the bilingual phrasebooks in the 19th century. The paper deals with bilingual phrasebooks from the third quarter of the 19th century. An attempt is made to analyze the typology of 7 bilingual phrasebooks using G. Levchenko's methodology. The typology is based on the following criteria: the layout of the languages; the organization of the corpus; the object of description; the general structure.

Keywords: phrasebook, bilingual phrasebooks, typology, description, general structure

През третата четвърт на XIX век в българското общество се извършват сериозни промени. В резултат на известно икономическо съживяване възниква буржоазията като отделна социална група, а развитието на просветата води до създаване на прослойката на българската интелигенция, която отначало е малобройна и с нисък социален престиж, но постепенно ролята ѝ в обществото нараства (Генчев/Genchev 1988: 10).

Знанията, получавани в килийните училища, се оказват недостатъчни, за да отговорят на потребностите на новото стопанско и обществено развитие. Създава се необходимост от светски знания. Този стремеж се обяснява с чисто практични потребности: търговците, занаятчиите, предприемачите е трябвало да знаят да четат, да пишат, да смятат, да имат познания по аритметика, география, стокосзнание; да знаят чужди езици и т.н., за да могат не само да произвеждат, но и да пласират в близки и далечни страни своите стоки.

През този период възникват и важни въпроси, свързани с устройването на нормативната система на книжовния език. Утвърждаването на родния език в образованието и книгопечатането, разширяването на неговите функции във всички сфери на обществения, културния и стопанския живот, разширяването на социалната му база са едни от основните задачи на българската интелигенция (Иванова/Ivanova 2017: 194). При възникването на светското образование се появява нуждата и от изучаване на чужди езици. Българските възрожденски учители и книжовници осъзнават, че чуждият език лесно може да бъде усвоен не чрез научаване на отделни думи и изрази, а чрез диалози, затова се насочват към издаване на разговорници (преводни и авторски). Като се използва чуждият опит за създаване на подобни помагала, този жанр постепенно започва да се развива и дообогатява. Подобни книги стават не само наръчници за изучаване на даден чужд език, но предоставят и възможност на читателя да се запознае с културата на народа. Чрез разговорниците се представят различни ситуации и начини, по които да се осъществи общуване по разнообразни теми.

Началото на съставяне на разговорници се поставя през Възраждането. Съставителите на тези помагала използват различни композиционни структури, като се ръководят от целите и задачите, които си поставят. Теоретична опора при представянето на типологията и композицията на двуезичните разговорници от третата четвърт на XIX век е изследването на Г. А. Левченко¹, който открива много общи черти между речниците и разговорниците.

За целите на нашето проучване разгледахме седем разговорника от третата четвърт на XIX век, които са самостоятелни издания. Ще направим общо описание в хронологичен ред в периода 1851 – 1878 г. и ще определим типологията им² по методиката на Г. Левченко. Типологията се прави по следните критерии: 1) според разположението на езиците; 2) според организацията на корпуса; 3) според обекта на описание; 4) според общата структура.

¹ Вж. Левченко/Levchenko 2007.

² По въпроса за типологията на разговорниците през Българското възраждане вж. Иванова, Борисов/Ivanova, Borisov 2015: 57 – 70.

1. Краткий турско-български речник и разговорник от Пенчо Радов (1851 г.)

Първият разговорник, на който ще спрем вниманието си, е *Краткий турско-български речник и разговорник* от Пенчо Радов, който е отпечатан през 1851 г. в правителствената печатница в Белград. Книгата се състои от 98 страници. Според организацията на корпуса си разговорникът може да се определи като тематичен, а по отношение на обекта на описанието си е лингвистичен. От гледна точка на своята структура е двуезичен разговорник от пасивен тип (чужд език → роден език), съдържа изходен (на турски език) и преводен (на български език) текст. В пособието си П. Радов подбира най-типичните фрази на чуждия за него език и търси българските съответствия. Страниците на книгата са разделени на две колони: в първата е турският текст, а във втората е преводът на български език. Помагалото започва с предговор, в който авторът обяснява причините, поради които е решил да го състави. Той е предприел това начинание, защото според него турският език е нужен на „всеки жител на империята отоманска“. По тази причина П. Радов е събрал определен брой турски думи и най-използваните изрази за битово общуване, които е превел с българските им еквиваленти.

Пособието на П. Радов е много добре структурирано. В книгата липсва съдържание, но ясно се разграничават следните пет части: *Предговор*, *Речник* (от 5. до 44. стр.), *Разговорник*, *Забавни приказки* и *Разпис на родолюбивите спомоществатели*. Интерес представлява втората част – *Речник*.

Речникът започва по традиционния начин – с представяне в азбучна последователност на думите. След това обаче са включени няколко допълнителни подчасти, озаглавени: *Краткий землеописателен речник* (стр. 38 – 39); *Образуване на някои глаголи* (стр. 39 – 40); *Дните на седмицата* (стр. 40 – 41); *Имената на месеците* (стр. 41); *Бройни числителни от едно до един милион* (стр. 41 – 42); *Частите на човешкото тяло* (стр. 42 – 44); *Разговор за времето* (стр. 44). По този начин постепенно, от думи към словосъчетания, авторът усложнява конструкциите и преминава към цели изречения, за да улесни използващите разговорника, който започва от 45. стр.

Разговорникът е двусъставен, съдържа изходен (на турски) и преводен (на български) текст. Изхождайки от класификацията на Г. Левченко, можем да определим книгата на Радов като учебен разговорник, защото в нея са включени както теми от ежедневието, така и теми, свързани с граматиката (напр. образуване на някои глаголи).

2. Карманная книга для русскихъ воиновъ, находящихся въ походахъ противъ турокъ по болгарскимъ землямъ от Сава Филаретов (1854 г.)

Вторият наръчник, който ще разгледаме, е издаден „въ типографіи Императорской Академіи Наукъ“³ през 1854 г. с разрешението на Министерството на народното просвещение. Помагалото на С. Филаретов е двуезичен разговорник от пасивен тип, съдържа изходен (на руски език) и преводен (на български език) текст. Страниците на разговорника са разделени на две колони: в първата е руският текст, а във втората – преводът на български език. Интерес представлява подходът, който авторът е избрал за структурирането на своя наръчник. Филаретов е предпочел да раздели изразите по роли. Той е отбелязал с буква **Р** въпросите, които се задават от руските войници, а възможните отговори, които биха получили от българското население, с **Б**. Този начин на изграждане на разговорната част на книгата не се среща в останалите разгледани разговорници от този период, което прави пособието особено ценно с оглед обогатяването на структурно-композиционното разнообразие на този вид помагала. Важно е да се подчертае, че същата композиционна структура откриваме в първоизточника⁴, което обяснява избора на С. Филаретов. Съгласно класификацията на Левченко⁵ можем да причислим този разговорник към специалните и по-конкретно към военните, които са свързани с живота на войниците по време на военен поход.

³ Запазен е оригиналният правопис.

⁴ Сенковский, О. И. „Карманная книга для русских воинов в турецких походах“, 1854. Печатницата на Императорската академия на науките в Санкт Петербург издава общо три военни разговорника, като в тази група се включва и „Карманная книга для русских воинов в походах по турецко-греческим землям“.

⁵ Вж. Левченко/Levchenko 2007.

Целта на тези пособия е да подпомагат комуникацията с местните жители.

За отбелязване е, че на заглавната страница липсва името на автора. То е посочено в края на предисловието. Друга отличителна черта е, че само този разговорник има съдържание, отпечатано на стр. 5 и 6. Книгата е в джобен формат, за да бъде удобна за носене от войниците по всяко време и при необходимост да я използват. Подвързана е с твърди корици и обхваща 164 страници. Съдържанието е разпределено в предговор и три дяла: 1. Предговор: *Замечания к Русско-Болгарским разговорам* (стр. 1 – 2); 2. *Разговоры Русско-Болгарские* (стр. 3 – 52); 3. *Словарь Русско-Болгарский* (стр. 61 – 118); 4. *Основные правила Новоболгарскаго языка* (стр. 119 – 164).

Самата подредба на частите ясно показва прагматичната насоченост на книгата: тя е трябвало да подпомага руските войници при изпълнението на задачите им. Разговорникът започва с предговор, който всъщност е кратко упътване за българската фонетична система и буквеното означаване на звуковете, които са чужди за руснаците. В тези бележки са обяснени знаците, които са използвани, за да се отрази произношението на трудни за руснаците звукове. Разговорникът е структуриран с оглед на целта. От 3. до 61. страница са диалозите, които са обособени в следните тематични области: *В разъезде, рекогносцировке и фуражировке; Еще распросы о неприятеле; На квартире; Разговор русскаго воина с болгарским священником*. В две колони са дадени примерни въпроси и отговори на руски и на български. Авторът се е опитал да обхване както възможните въпроси, свързани с всекидневието на местното население, така и теми, свързани с непосредствените задачи на войниците, засягащи разузнаването, снабдяването с храна и фураж, разквартируването, богослужението и т.н. Прави впечатление, че в диалозите са употребени сравнително малко турски думи (Вълчев/Valchev 2007: 422). Повечето от тях са дадени в скоби след българската дума, което показва стремежа на автора да активизира българската дума, а турската е дадена като пояснение.

Във втората част е поместен речник, който съдържа най-необходимите думи за битово общуване. Важно е да се подчертае, че тук става дума за речник с ясни задачи и предназначение,

който е добре описан от В. Кювлиева-Мишайкова⁶, затова няма да се спираме специално на него.

Третата част – *Основни правила на новобългарския език* – можем да определим като кратка граматика. В нея се различават следните части: *За буквите, За падежите, За членуването, За съществителните имена, За прилагателните имена, За числителните имена, За местоименията, За глаголите, За наречията, За съюзите, За предлозите, За междуметията.*

Въпреки че помагалото е предназначено да подпомага руските воители при комуникацията им с местното население, в третата си част то напомня на граматика, която дава основни знания за българския език.

3. Францушко-български разговорник

от Иван Найденов (1859 г.)

Разговорникът е тематичен според организацията на корпуса си и лингвистичен по отношение на обекта на описанието си. По отношение на структурата е двуезичен разговорник от пасивен тип, съдържа изходен (на френски език) и преводен (на български език) текст.

Вероятно работата му като учител по френски език в Казанлък (1855 – 1858)⁷ е причина през 1859 г. И. Найденов да издаде своето помагало. В пособието си авторът е подбрал най-типичните и най-често използваните фрази на чуждия за него език и е потърсил българските аналози. Можем да предположим, че целта на този наръчник е била съставителят да го използва в своята работа като учител по френски език в Цариград (1859 – 1860, 1868 – 1870)⁸.

Разговорникът започва с предговор, в който авторът излага педагогическите си схващания как е по-лесно да се придобият знания и умения за водене на диалог на чужд език. Наблюденията на книжовника показват, че младите хора искат за кратко време да изучат чужд език, като използват речници, но този подход не дава добри

⁶ Вж. Кювлиева-Мишайкова/Kyuvlieva-Mishaykova 1997: 101.

⁷ Вж. Веселинов/Veselinov 2003: 560.

⁸ Вж. Веселинов/Veselinov 2003: 560.

резултати. Поради това Найденов решава да преведе разговорите от френски на български език. Авторът споделя, че диалозите са много „поучителни заради начина, по който са наредени“, и споделя, че за улеснение на „нашите младежи“ се е опитал да преведе възможно най-точно френските фрази на български език и е „при-турил“ френската азбука. Целта на Найденов е да създаде наръчник, който да даде основни знания за френския език, да бъде написан достъпно и да достигне до повече млади хора.

Текстът е разположен в две колони – в първата са изразите на френски, а във втората – преводът на български език. В книгата се разграничават две части: *Разговори* и *Азбуката и кратки правила за произношението*. В първата част са включени 37 диалога, които са озаглавени: *Говоря; Благодаря ви; Съветувам са, съмне-вам са, уверявам са, отричам са; Разговори домашни; За времето; В училище* и т.н.

Представеното помагало можем да определим като учебен разговорник, тъй като в него авторът е използвал не само диалози, но е представил чуждата азбука, както и правилата за нейното произнасяне.

4. Разговори француско-български и Правила за произношението на французските букви от Анастас Поппетров Гранитски (1859 г.)

Френско-българският разговорник на Анастас Гранитски е отпечатан през 1859 г. в книгопечатницата на Йосиф Романов и съдружници в Букурещ. Разговорникът може да се определи като тематичен според организацията на корпуса си, а по отношение на обекта на описанието си е лингвистичен. По структурата си е двуезичен разговорник от пасивен тип. Съставителят използва като изходен френския език, който не му е роден. Тук е мястото да споменем, че той също е работил като учител по френски език и вероятно докато учителства в Свищов (1848 – 1855)⁹, усеща нуждата от учебници и помагала по френски език. Това е една от причините, които го подтикват да издаде своя наръчник. Съгласно класификацията на Г. А. Левченко разговорникът е трисъста-

⁹ Вж. Веселинов/Veselinov 2003: 558.

вен, защото страниците са разделени на три колони: в първата е френският текст, във втората е дадено произношението (транскрипцията) с български букви, а в третата е преводът на български език.

Книгата започва с френската азбука. Книжовникът първо представя книгопечатната (изписана с печатни букви) азбука, а след това „краснописателната“ (ръкописната). Под всяка буква авторът е отбелязал как тя трябва да се чете. След като представя азбуката, Гранитски прави кратко описание на фонетичната система на френския език, посочено е делението на гласните и съгласните звукове, видовете гласни. По-нататък авторът описва подробно произнасянето на гласните и съгласните, като винаги дава примери с подобно произношение в българския език. Отделено е място и за отклоненията от описаните преди това правила. От стр. 14 до 20 са представени думите изключения.

В разговорника могат да се разграничат следните раздели: *Французска азбука книгопечатна, Французска азбука краснописателна, Произношение гласни прости, Произношение на съгласните букви, Приятелски фрази, Приятелски разговори, Разговори на мъртвите.*

Същинският разговорник (пета и шеста част на наръчника) е структуриран ясно и с оглед на целта. В рамките на 39 страници са оформени два раздела: *Приятелски фрази* и *Приятелски разговори*. Петата част – *Приятелски фрази* – съдържа 6 разговора, които са номерирани и озаглавени според тематиката: *За да поиска нешто; За да благодари и да направи комплимент или приятелство; За да се съветува; За да говори, да направи да чуе и прочая; Познайнство, заборавяние, наумявание и За возраста, за живота, за смъртта* и пр. Шестата част – *Приятелски разговори* – съдържа 11 разговора. Диалозите са озаглавени и номерирани: *Разговоръ I За да посети и да се извести за здравето, Разговоръ II Когато види пак някой приятеля си след отсъствие, Разговоръ III Върху модите, Разговоръ IV Върху Французския язык, Разговоръ V Урокът* и т.н. Прави впечатление, че в шеста част езиковите конструкции стават по-разширени: *Кажете ми, Господине, моля ви имената на някои добри или недобри Българи* (стр. 34). Тук дидактическите

цели на автора са насочени към създаването на навици за водене на разговор, поради което Гранитски въвежда диалози:

- *Как са поминувате?*
- *Най-добре.*
- *И Вие?*
- *Не са поминувам най-добре* (стр. 28).

В седма част – *Разговори на мъртвите от* (Французскій-ътъ писателъ¹⁰) *Фенелона*, Гранитски е превел част от произведението на френския писател Франсоа Фенелон, който в „Разговори на мъртвите“ описва въображаеми разговори между Антоний Пий (138 – 161 г.) и Марк Аврелий (161 – 180 г.) – римски императори от династията на Антонините, управлявали територията на днешна Франция един след друг.

Гранитски е създал великолепен учебен разговорник, който може да служи както за образователни цели, така и за самообучение. Вероятно това помагало е използвал при работата си като учител по френски език в Шумен (1859 – 1863), в Ловеч (1863) и в Търново (1863 – 1873)¹¹ и самият автор.

5. Гръцко-българският разговорник

от Драган Василев Манчов (1862 г.)

Можем да определим *Гръцко-българския разговорник* на Д. Манчов като тематичен според организацията на корпуса и лингвистичен по отношение на обекта на описанието си. Тъй като изходният текст е на гръцки език (който не е роден на автора), двуезичният разговорник е от пасивен тип. Подбраните от съставителя фрази на чуждия език са преведени с българските съответствия. Разговорникът е двусъставен, страниците са разделени на две колони: в първата е гръцкият текст, а във втората е преводът на български език.

Книгата се състои от три части. Част първа е озаглавена *Предварителни познания*, като в рамките на пет страници се обяснява изписването на малките и главните букви, както и правилата за произнасяне на буквите. За несъществуващите в българския съгласни [γ], [δ] и [θ] се посочва, че те не се произнасят като българс-

¹⁰ Запазен е правописът на оригинала.

¹¹ Вж. Веселинов/Veselinov 2003: 558.

ките *г*, *д* и *т* и че е най-добре да се научат от „жив глас“, т.е. от носител на езика (цит. по Вунчев/Vunchev 2011: 190).

Част втора – *Речи* – съдържа отделни думи, които не са подредени по азбучен ред. Започва с лексеми, свързани с религията (*Бог, Света Троица, ангел* и т.н.), продължава с дните от седмицата, храни (*хляб, сирене, мляко* и т.н.), частите на човешкото тяло, наименования на хората според роднинските им връзки, професии (*домостроител, бръснар, перачка, хлебар, житар* и т.н.), птици и животни, предмети от дома (*огледало, трапеза, стол* и т.н.), цветове, континенти и някои страни и градове от Европа (*Европа, Азия, Африка; Гърция, Италия; Цариградъ, Ед-рене, Пловдивъ, Атина, Москва* и др.).

Част трета – *Разговори къщни и лесни* – включва 20 диалога, които са номерирани и озаглавени според тематиката: *Посещение, Урокът, За да подреже перо и да пише, Преди обяда, За времето, За да отиде някой на църква* и др.

От темите, включени в наръчника, се вижда, че разговорникът е от по-общ характер и е предназначен по-скоро за туристически, отколкото за учебни цели.

6. Методически разговори български и ромънски или Ръководство за изучаване с лекост на двата езика от Иван Мънзов (1864 г.)

Методически разговори на български и румънски на Мънзов са отпечатани през 1864 г. в Браила, в Румънско-българската книгопечатница на Хр. Д. Ваклинов. Пособието на Мънзов можем да определим като тематичен разговорник, защото диалозите в него са озаглавени и са свързани с различни области от бита на човека. По отношение на обекта на описанието разговорникът е лингвистичен, а по структурата си е двуезичен разговорник от активен тип (роден език → чужд език), съдържа изходен (на български език) и преводен (на румънски език) текст.

Мънзов е подбрал типични български изрази, които най-често се използват при общуването, и се е опитал да даде техните еквиваленти на румънски език. Страниците на разговорника са разделени на две колони: в първата е българският текст, а във втората авторът е дал румънското съответствие.

Преди първата част е посочено произношението на гласните и съгласните в румънския език. След това са дадени румънски думи, за чието представяне книжовникът е разделил страницата на три колони: в първата е написана румънската дума, във втората думата е транскрибирана с кирилски букви, а в третата колона е посочен преводът ѝ на български. След това са отпечатани българската азбука и някои български думи. И тук авторът на разговорника е разделил страниците на три колони: в първата е българската дума, във втората – нейното произношение, отбелязано с латински букви, а в третата е румънската дума.

В разговорника се разграничават четири части: I. Част първа – *Елементарни фрази*; II. Част втора – *Лесни разговори*; III. Част трета – *Фамилиарни разговори*; IV. Част четвърта – *Примери за писма*.

В първата част – *Елементарни фрази* – се разграничават 20 раздела, които не са номерирани, но са озаглавени тематично: *Срещане*; *За да си отиде*; *За да предложи*; *Неблагодарение и оскърбление*; *За да яде и пие*; *За да пита и да отговаря* и др. Диалозите на Ив. Мънзов са групирани в две части, всяка от които е озаглавена (Част втора – *Лесни разговори* и Част трета – *Фамилиарни разговори*). И в двете части могат да се обособят отделни области със сходна тематика.

В този разговорник съставителят е включил още един раздел – *Примери за писма*. Тази част представлява двуезичен (на български и румънски) курс по кореспонденция, съдържащ примери за съставяне на писма, поздравления по различни поводи (Нова година, имен ден) и отговори на писма и поздравления. Този кратък справочник вероятно е бил много полезен за читателя, защото, без да има обширни знания по румънски, чрез него той е можел да състави необходимия му текст.

Помагалото притежава всички характеристики на учебния разговорник. Важно е да отбележим, че единствено този наръчник би могъл да се ползва с лекота както от българи, така и от румънци. Съставителят е подхождал прагматично при създаването на разговорника, като румънската лексика е преведена на български и е транскрибирана на български (sórele – соареле – слънцето), а българската е транскрибирана на румънски (слънцето – slânțeto – sórele).

7. Руско-български разговори

от Анастас П. Гранитски (1878 г.)

През 1878 г. А. Гранитски издава втория си двуезичен разговорник – „Руско-български разговори“. Това помагало също е тематичен разговорник от пасивен тип, съдържа изходен (на руски език) и преводен (на български език) текст. Според класификацията на Левченко можем да определим разговорника като туристически, защото той е с по-общ характер и е предназначен да се използва предимно като наръчник за справяне в битови ситуации. Насочен е към по-широк кръг читатели, които преминават за пръв път в друг социокултурен контекст.

Разговорникът на Гранитски е много добре структуриран, повлиян от практиката по онова време. Пособието няма съдържание, включва 117 разговора, които не са озаглавени, а са номерирани така: Разговор 1, Разговор 2, Разговор 3 и т.н. По-малко от половината разговори (51) имат подзаглавия, като някои от подзаглавията са с по-разширен характер (*Как може някой да са разговаря с приятелите си, когато ги гощава*) от други, които са съвсем кратки (*За времето*). Диалозите са подредени по трудност – започва се с най-лесния и най-необходимия разговор – поздравяване. Във всеки следващ диалог езиковите конструкции се усложняват, като се прибавят допълнителни възможни въпроси и отговори. Съставителят се придържа към дословен превод, а само при отделни изрази си позволява свободен превод по смисъл. Прави впечатление, че някои фрази при превода са с усложнена езикова конструкция. След разговори с подзаглавие се появяват неозаглавени диалози, защото са на същата тематика. Разговорът със заглавие дава най-обща представа за темата, като следващите разговори продължават темата с по-изчерпателни изрази, а езиковите конструкции се усложняват. Заглавията на диалозите не са конкретни, а описателни.

Въз основа на представената типология на двуезичните разговорници от третата четвърт на XIX век можем да направим следните изводи:

1. Повечето разговорници са от пасивен тип (чужд език → роден език). Авторите са подбрали най-типичните и най-често използвани изрази от чуждия език и са посочили преводния им еквивалент на български.

2. Разговорниците, които не са на близкородствени езици, са трисъставни (с включена транскрипция освен думите на двата езика). Този начин на структуриране на наръчника помага на читателя да усвои правилното произношение на чуждия език.
3. При трисъставните разговорници транскрипцията е отбелязана с кирилски букви, вероятно с цел помагалата да се употребяват за начално ограмотяване на използващите ги, които все още не са усвоили чуждата азбука.
4. От представените седем разговорника само два имат предговор.
5. Диалозите във всички разговорници са групирани в раздели в зависимост от тематиката. Заглавията на отделните рубрики/раздели в представените наръчници са описателни.

Източници

- Гранитски/Granitski 1859:** Гранитски, А. П. *Разговори французско-български и правила за произношението на французските букви*. Букурещ: Книгопечатница на Йосифа Романов и Съдр., 1859. [Granitski, A. P. *Razgovori frantsuzsko-balgarski i pravila za proiznoshenieto na frantsuzskite bukvi*. Bukuresht: Knigopечатnitsa na Yosifa Romanov i Sadr., 1859.]
- Гранитски/Granitski 1878:** Гранитски, А. *Руско-български разговори*. Търново: Печатницата на Л. Каравелов, 1878. [Granitski, A. *Rusko-balgarski razgovori*. Tarnovo: Pечатnitsata na L. Karavelov, 1878.]
- Манчев/Manchev 1862:** Манчев, Д. В. *Гръцко-българский разговорник*. Земун: Бръзотисна книгопеч. И. К. Сопронова, 1862. [Manchev, D. V. *Gratsko-balgarskiy razgovornik*. Zemun: Brazotisna knigopеч. I. K. Sopronova, 1862.]
- Мънзов/Manzov 1864:** Мънзов, И. *Методически разговори български и ромънски или Ръководство за изучаване с лекост на двата езика*. Браила: Българската книгопечатница на Хр. Д. Ваклидова, 1864. [Manzov, I. *Metodicheski razgovori balgarski i romanski ili Rakovodstvo za izuchavane s legkost na dvata yazika*. Braila: Balgarskata knigopечатnitsa na Hr. D. Vaklidova, 1864.]
- Найденов/Naydenov 1859:** Найденов, И. *Францушко-български разговори Съ приложение – Азбуква-та Францушка, и кратки правила за четение-то и произношение-то ѝ издава И. Найденовъ съ иждивение-то на Кехаевъ*. Цариград – Галата: Книгопечатницата на Д. Цанкова, 1859. [Naydenov, I. *Frantsushko-balgarski razgovori S prilozhenie – Azbukva-ta Frantsushka, i kratky pravila za chetenie-to i proiznoshenie-to ѝ издава I. Naydenov s izhdivenie-to na Kehaeva*. Tsarigrad – Galata: Knigopечатnitsata na D. Tsankova, 1859.]

- Радов/Radov 1851:** Радов, П. *Краткий турско-българский речник и разговорник*. Белград: Правителствена книгопечатна, 1851. [Radov, P. *Kratkiy tursko-balgarskiy rechnik i razgovornik*. Belgrad: Pravitelstvena knigopечатna, 1851.]
- Филаретов/Filaretov 1854:** Филаретов, С. (1854). *Карманная книга для русскихъ войновъ, находящихся въ походахъ противъ турокъ по болгарскимъ землямъ*. Санктпетербургъ: В типографии Императорской академии наук, 1854. [Filaretov, S. (1854). *Karmannaya kniga dlya russkih voynov, nahodyashchisya v pohodah protiv turok po bolgarskim zemlyam*. Sanktpeterburg: V tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk, 1854.]

БИБЛИОГРАФИЯ

- Веселинов/Veselinov 2003:** Веселинов, Д. *История на обучението по френски език в България през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003. [Veselinov, D. *Istoriya na obuchenieto po frenski ezik v Bulgaria prez Vazrazhdaneto*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2003.]
- Вунчев/Vunchev 2011:** Вунчев, Б. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*, Факултет по класически и нови филологии, 2011, т. 104, 153 – 240. [Vunchev, B. Gramatiki, rechnitsi i drugi pomagala za izuchavane na gratski ezik v Bulgaria do Osvobozhdenieto. *Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski“*, Fakultet po klasicheski i novi filologii, 2011, t. 104, 153 – 240.]
- Вълчев/Valchev 2007:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007. [Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2007.]
- Генчев/Genchev 1988:** Генчев, Н. *Българско възраждане*. София: Изд. на ОФ, 1988. [Genchev, N. *Balgarsko vazrazhdane*. Sofia: Izd. na OF, 1988.]
- Иванова, Борисов/Ivanova, Borisov 2015:** Иванова, Д., Б. Борисов. Ян Вагнер и популяризирането на българския език в Чехия (края на XIX – началото на XX век). // *Език и литература*, 2015, № 1 – 2, 57 – 70. [Ivanova, D., B. Borisov. Yan Vagner i populyarizirano na balgarskiya ezik v Chehia (kraya na XIX – nachaloto na XX vek). // *Ezik i literatura*, 2015, № 1 – 2, 57 – 70.]
- Иванова/ Иванова 2017:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017. [Ivanova, D. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 2017.]
- Кювлиева-Мишайкова/Kyuvlieva-Mishaykova 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1997. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1997.]
- Левченко/Levchenko 2007:** Левченко, Г. А. *Словарь-разговорник в России: типологический и социолингвистический аспекты*. Москва, 2007. // <dslib.net/sravnit-jazykoved/slovar-razgovornik-v-rossii-tipologicheskij-i-sociolingvisticheskij-aspekty.html>, 25 ноември 2019 г. [Levchenko, G. A. *Slovar'-razgovornik v Rossii: tipologicheskij i sotsiolingvisticheskij aspekty*. Moskva, 2007. // <dslib.net/sravnit-jazykoved/slovar-razgovornik-v-rossii-tipologi-cheskij-i-sociolingvisticheskij-aspekty.html>, 25 November 2019 г.]

НЕРЕСТРИКТИВНЕ РЕЛАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ
У АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВНОМ СТИЛУ
СРПСКОГА ЈЕЗИКА 19. ВЕКА
(ПРЕЛИМИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА)¹

Јелена Павловић Јовановић

*Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет,
Центар за проучавање језика и књижевности*

NONRESTRICTIVE RELATIVE CLAUSES
IN THE 19TH CENTURY SERBIAN LEGAL TEXTS
(PRELIMINARY RESEARCH)

Jelena Pavlović Jovanović

*University of Kragujevac, Faculty of Philology and Arts,
Centre for Language and Literature Study*

In this paper we examine the status of nonrestrictive relative clauses within a limited corpus of administrative and legal texts from the 19th century. We determine the conditions that contribute to the nonrestrictive status of the sentences in the legislative subgenre of the administrative-legal style. We come to the conclusion that there is a significantly lower number of nonrestrictive relative clauses than of restrictive ones. Different factors specify the nonrestrictive feature of relative clauses in the observed corpus, including the uniqueness of the referent, a previously defined term in a document, a public function used non-referentially, anaphoric references of a whole syntagma or some of its parts, the sufficient determination of common nouns, and the use of abstract nouns. There are two types of nonrestrictive relative clauses: continuative and parenthetical. Nonrestrictive sentences of the continuative type are, in most cases, subject to legal and normative codes and acts, while the nonrestrictive sentences of the parenthetical type ordinarily encode ideologically important information.

Keywords: nonrestrictive relative clauses, 19th century legal texts, syntax, history of language

¹ Рад је рађен у оквиру пројекта Динамика структура савременог српског језика, ОИ 178014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. Увод

Предмет рада је прелиминарно испитивање статуса нерестриktivних релативних реченица у административно-правном стилу српскога језика 19. века. Задржаћемо се само на законодавно-правном подстилу правнога стила (Тошовић/Тоšović2002: 355). Циљ рада може се разложити на следећа истраживачка питања: (а) да ли у административно-правном стилу, и то у његовом законодавно-правном подстилу, доминирају рестриktivне или нерестриktivне релативне реченице; (б) какви синтаксичко-семантички, односно шири контекстуални услови условљавају присуство нерестриktivних релативних реченица у административно-правном стилу овога периода; (в) какве су особености нерестриktivних релативних реченица с обзиром на инхерентна својства административно-правног стила.

Корпус рада чине текстови који репрезентују административно-правни стил српскога језика у 19. веку. Обухваћени текстови су настали од 1835. до 1901. године². То су *Устави* из 1835, 1838, 1869, 1888. и 1901. године, као и текстови који се налазе у *Зборницима закона, уредба и уредбених указа* за 1840. и 1845. годину.

2. Теоријско-методолошки аспекти рада

2.1. Рестриktivне и нерестриktivне релативне реченице

Док је рестриktivна релативна реченица носилац критеријума који сужавају опсег референта, нерестриktivна реченица и антецедент имају исти опсег (Kordić/Кордић 1995: 25–26; Русимовић/Rusimović 2014: 46). За разлику од рестриktivне реченице, која и семантички и синтаксички зависи од надређене реченице, нерестриktivна реченица је само синтаксички зависна, док је семантички и информативно независна (Kordić/Кордић 1995: 28; Русимовић/Rusimović 2014: 46; Урошевић/Urošević 2015: 64). То значи да, уколико би се изоставила нерестриktivна реченица, надређена реченица би била семантички и синтаксички потпуна.

² Ради се о документу чија је израда почела крајем 19. века и о последњем донетом уставу за време владавине Александра Обреновића, те је и овај документ уврштен у корпус.

На рестриктивност/нерестриктивност релативне реченице утиче више фактора: значење и форма антецедента, значење и форма релативне реченице, заједничко знање учесника комуникације о ванјезичкој стварности и контекст (Kordić/Кордић 1995: 77). Сњежана Кордић истиче да постоје и формални показатељи рестриктивности, односно нерестриктивности (Kordić/Кордић 1995: 77).

Форичност антецедента може утицати на рестриктивност/нерестриктивност релативне реченице, што је предмет докторске дисертације Тање Русимовић (2014). Нерестриктивне релативне реченице карактерише удвојена (ланчана) анафора. То значи да релативизатор упућује катафорички на антецедент, а антецедент даље анафорички на претходни контекст (Русимовић/Rusimović 2014: 60). Ова ауторка истиче и значај контекста и опозиције референцијалност/нереференцијалност за одређивање статуса релативне реченице (Русимовић/Rusimović 2014: 50 – 51, 341). Референт нерестриктивне клаузе може бити референцијалан или нереференцијалан. Нерестриктивна релативна реченица може доћи и иза генерички употребљене именице и тада се односи на цео подскуп (Урошевић/Urošević 2015: 64).

Релативне нерестриктивне реченице могу бити континуативног и парентетичког типа. Ову дихотомију уводи Лехман (Lehmann) (Русимовић/Rusimović 2014: 67) и она се заснива на значају информације коју носи релативна реченица. Континуативне реченице имају исту информативну вредност као и реченица која им је надређена, па као такве значајне су за изградњу дискурса. С друге стране, парентетичке нерестриктивне реченице носе информацију која је мање битна, па се оне могу изоставити, а да текст буде подједнако информативан (Kordić/Кордић 1995: 100; Русимовић/Rusimović 2014: 67 – 68; Урошевић/Urošević 2015: 64).

По истраживању Сњежане Кордић према односу рестриктивних и нерестриктивних реченица административно-правни стил долази одмах иза разговорног стила (57% рестриктивних према 43% нерестриктивних реченица). Ауторка то објашњава инхерентним својствима административно-правног стила (Kordić/Кордић 1995: 62).

У својим монографијама о српском правном језику у 19. веку Милош Луковић скреће пажњу на то да се рестриктивне (атрибу-

тивне) реченице уводе релативизаторима *што* и *који* (Луковић/Luković 1994: 94 – 96; Луковић/Luković 2009: 433). Истиче да је релативизатор *који* чешћи „у функцији везника односних реченица допунског (апозитивног) карактера“ (Луковић/Luković 1994: 97). Статусом (не)рестриктивних реченица у предстандардном периоду, и то на корпусу Доситејевих *Басни* и *Наравоученија*, бавила се Љиљана Суботић (Суботић/Subotić 1994: 47 – 51).

2.2. Врсте кодирања у праву и методе коришћене у раду

У Павловић 2018, следећи ставове изнете у Висковић 1989³, предложили смо методолошки приступ проучавању зависнослужених реченица у предстандардном периоду. Он обухвата обједињавање синтаксичко-семантичког, историјскојезичког и функционалностилског метода са методом теорије права и социолингвистичком методом (Павловић/Pavlović 2018: 196 – 209).

У раду ћемо се служити синтаксичко-семантичком методом. Користићемо се трансформационо-супстантивним текстом, при чему ћемо у трансформу изоставити релативну реченицу. Методологија коју користимо у раду највише ће се ослањати на методу примењену у докторској дисертацији Тање Русимовић (2014). Поред тога, помоћу методе теорије права и социолингвистичке методе, издвојићемо елементе битне за правно и идеолошко кодирање (Павловић/Pavlović 2018: 207). Ограничићемо се на анализу реченица уведених релативизатором *који*.

3. Анализа

У нашем корпусу доминирају рестриктивне релативне реченице, што је условљено нереференцијалном употребом израза у административно-правном стилу (*одредба се односи на било које Х које испуњава захтеве дефинисане у њој*).

У првој групи примера нерестриктивних реченица антецедент је синтагматски довољно детерминисан, а релативна реченица доноси додатну информацију о референту, чије су дужнос-

³ Према Висковићу, значењима у праву првенствено управља нормативноправни код, који је надређен осталим кодовима (језичком, логичком и вредносно-идејном) (Висковић 1989: 154 – 156).

ти/одлике дефинисане у одговарајућем закону или су познате из других одредби. Релативне нерестриктивне реченице у овом случају су континуативног типа, осим реченице број (2), која је парентетичког типа: (1) При каламљѣню свагда да присуствує и Началникъ Окружія, или нѣговъ Помоѣникъ, или Началникъ Среза, или **мѣстный Свештеникъ, кои ѣе протоколль Лекаромъ водимый контролирати и съ нѣмъ заедно подписивати га.** (Правила VII 1839/40: 71) [→ При каламљѣню свагда да присуствує и Началникъ Окружія, или нѣговъ Помоѣникъ, или Началникъ Среза, или **мѣстный Свештеникъ**]; (2) Началникъ ѣе Срезскій, нарочито **по струцы Полицайной, коя му поглавито припада**, све оно чинити, што се къ содржаваню мира, поредка и безбѣдности живота и иманя у нѣговомъ Срезу относи (...). (Устројеније VIII 1839/40: 82) [→ Началникъ ѣе Срезскій, нарочито **по струцы Полицайной** све оно чинити (...)]; (3) Краљ је поглавар Државе. Он има **сва права државне власти, коју врши по одредбама овога Устава.** (Устав 1901: 4) [→ Краљ је поглавар Државе. Он има **сва права државне власти**].

Као што реконструкције показују, у свим примерима се релативна нерестриктивна клауза може изоставити, а да надређена реченица буде семантички потпуна и граматична. У примеру број (1) информација коју носи нерестриктивна реченица је битна, те надређена реченица остаје информативно непотпуна без ње (с гледишта поштовања процедуре важно је истаћи да ѣе протокол водити и потписивати лекар и месни свештеник). У примеру број (2), на основу ширег контекста законских одредби, зна се шта припада *полицајној струци*, те је реченица која следи парентетичког типа. У примеру број (3) нерестриктивност је везана за универзални квантификатор *све*, који указује да се синтагма односи на цео скуп референата. Нерестриктивном реченицом континуативног типа истиче се информација важна са становишта правне норме, тј. да краљ државну власт врши у складу са одредбама Устава. Реченица без универзалног квантификатора би се могла тумачити као рестриктивна или као нерестриктивна (*сва права државне власти се врше по одредбама овога Устава* или *само права дефинисана у овом Уставу се врше по одредбама овог Устава*).

Одређено занимање може бити дефинисано и у самоме законском акту, па је зато релативна клауза нерестриктивна. Нерестриктивна реченица која следи је континуативног типа и носи

информацију важну с гледишта правне норме: (4) **Хранителњи кассе, одъ кой ће свакиј по еданъ ключъ одъ главне кассе при себи држати**, приматъ ће сабираеѣ сумме фонда школскогъ (...) (Уредба (18) 1841/45: 28) [→ **Хранителњи кассе** приматъ ће сабираеѣ сумме фонда школскогъ (...)]]; (5) Амбарѣя или Магазинаръ, Осмотрителя помоћникъ, дужанъ є (...) : 2. Ключеве одъ амбаровъ прекоданъ кодъ себе држати, а увече ѿ, пошто амбарове буде позатварао, **Директору** предавати, **одъ когъ ће ѿ друго ютро опетъ и примати** (Уредба (29) 1841/45: 60); [→ (...) 2. Ключеве одъ амбаровъ прекоданъ кодъ себе држати, а увече ѿ, пошто амбарове буде позатварао, **Директору** предавати].

Најчешће се нерестриктивна релативна реченица среће уз јединствене референте. То су обично институције (судови, Скупштина, министарства), али и титуле и јавне функције које носе појединачне личности (краљ, министар). Из ванјезичког контекста јасно је ко су референти ових израза, који се понашају као лична имена јер доприносе јединствености и одређености референта (Kordić/Кордић 1995: 64 – 66): (6) За дѣла по струцы Судейской опредѣлюе се еданъ Предсѣдатель, и три члена, еданъ Писаръ и два Практиканта, осимъ нужнога числа Пандура, и **ово** ће се звати **Бѣоградскій Судъ Примири́тельный, у ко́сга ће́ кругъ дѣ́ятелности спада́ти**: (...) (Устроје́није XI 1839/40: 95) [→ За дѣла по струцы Судейской опредѣлюе се еданъ Предсѣдатель, и три члена, еданъ Писаръ и два Практиканта, осимъ нужнога числа Пандура, и **ово** ће се звати **Бѣоградскій Судъ Примири́тельный**]; (7) За своје говоре у Скупштини посланици не одговарају никоме другом сем самој **Скупштини, која их може казнити**, на предлог Председника Скупштине, дисциплинарним скупштинским казнама одређеним у закону о Пословноме реду у Народној Скупштини. (Устав 1888: 35) [→ За своје говоре у Скупштини посланици не одговарају никоме другом сем самој **Скупштини** (...)]]; (8) Кромѣ займодавны условія несмѣ Депутація никакве друге уговоре, было то на ползу или на штету фонда, чинити, безъ предварителногъ соизволенія или одобренія **Попечительства Просвѣщенія, подъ киме ће она непосредственно стояти, и одъ нѣ́га наставленія примати**. (Уредба (18) 1841/45: 25) [→ Кромѣ займодавны условія несмѣ Депутація никакве друге уговоре, было то на ползу или на штету фонда, чинити, безъ предварителногъ соизволенія или одобренія **Попечительства Просвѣщенія**]; (9) Попечительѣи ови поставлѣни су подъ налоге **Кня́за, кои има́ свою́ особенну́ Канцелла́рію**, ко́я стои́ подъ управленіемъ Кня́жескаго Представника и Мѣстоблюстителѣа, кои є купно и Попечитель Иностранны Дѣла, и као таковы́и има́ своє́ особите

дужности. (Устројеније IV1839/40: 38) [→ Попечитељи ови постављени су подь налоге **Књаза**].

У примерима (6 – 8) јединствен референт представља неку државну институцију. У првом примеру у документу се први пут установљава установа која ће се звати *Београдски примирителни суд*. Демонстративна заменица *ово* упућује анакатафорички: катафорички упућује на синтагму *Београдски примирителни суд* и анафорички упућује на почетак реченице, где је одређено ко све чини ову институцију. У свим случајевима се ради о континуативним реченицама у којима се кодира информација важна с аспекта правне норме (истиче се хијерархија међу институцијама, дужности институција итд.).

У примеру (9) из ванјезичког контекста је јасно да именица *Књаз* има јединствену референцу. Међутим, овај пример је интересантан јер садржи низ од три хијерархијски устројене нерестриktivне релативне реченице. Антецедент сваке реченице је јединствена личност или институција. Реченица би могла бити граматична уколико би се анулирала сва четири нивоа, односно уколико би анулирање почело од најнижег нивоа ка највишем. Уколико би се анулирао неки од нивоа у средини, реченица би била неграматична: **Попечитељи ови постављени су под налоге Књаза, која стоји под управљењем (...); *Попечитељи ови постављени су под налоге Књаза, који има своју нарочиту Канцеларију, који је купно и Попечитељ (...)*.

У примерима који следе нерестриktivност релативне калузе предодређује јединствен и добро познат референт. Међутим, док је у претходним примерима информација коју носи нерестриktivна реченица била важна с аспекта правног кодирања, у примерима који следе нерестриktivна реченица кодира информацију која је важна с идеолошког аспекта. Анулирањем нерестриktivне реченице добија се информативно потпуна реченица, те су ове реченице парентетичког типа: (10) Будући да су се одь времена обнародованогъ **Устава Националногъ, коимъ се Срби у своимъ добрама обезбђјаваю**, многе тербе поради земаля противь садашњи притяжателя кодь Судова одь разны времена и изь разны основа на повраћаий появились (...) (Закон XIII 1839/40: 103) [→Будући да су се одь времена обнародованогъ **Устава Националногъ** многе тербе поради земаля противь садашњи притяжателя кодь Судова одь разны времена и изь

разны основа на повраћај появили (...); (11) (...) да тај законъ никоимъ начиномъ не носи диранѣ у законна права господствованія **моє високе Порте, коя є Господарѣ Землѣ**. (Устав 1838: 3) [→ (...) не носи диранѣ у законна права господствованія моє високе Порте]; (12) Но никад не може бити изабран за Књаза србског **нико од фамилије и потомства Карађорђевићева, на које је бачено проклетство народно**. (Устав 1869: 6) [→ Но никад не може бити изабран за Књаза србског нико од фамилије и потомства **Карађорђевићева**].

У примеру (10) антецедент је израз који означава јединствен документ (*Устав Национални*⁴). Изостављањем парентетичких реченица надређене реченице остају граматички и информативно потпуне. Нерестриктивним реченицама се идеолошки кодира значај документа с позиције законодавца. У примеру (11) антецедент је *моја висока Порта*, па је јасно о којој се институцији ради. Парентетичка нерестриктивна реченица носи идеолошки значајну додатну информацију. Ово је идеолошки важна информација с обзиром на то да се овај пример налази у такозваном *Турском уставу*. Последњи пример из *Устава* од 1869. године је посебно интересантан. Антецедент чини синтагма *нико од фамилије и потомства Карађорђевићева*. Ова реченица ван контекста би могла да се тумачи и као рестриктивна: *За Књаза не може бити изабран нико од фамилије и потомства Карађорђевићева, на које је бачено проклетство народно (али може бити изабран онај на кога није бачено проклетство народно)*. Међутим, из ванјезичког контекста јасно је да се реченица односи на целу породицу Карађорђевић.

Јединствен референт се налази и у примеру (13). У питању је парентетичка нерестриктивна клауза. Кодирање је вредносно-идејно јер нерестриктивна реченица кодира шира схватања епохе носећи информацију из културног круга хришћанства: (13) Изричући свечано ову моју заклетву пред Богом и народом, призивљем за сведока **Господа Бога, коме ћу одговор давати на страшном његовом суду** (...) (Устав 1869: 7) [→Изричући свечано ову заклетву пред Богом и народом, призивљем за сведока **Господа Бога** (...)].

Јединственост референта и у следећем примеру омогућава тумачење реченице као нерестриктивне: (14) У исто време установљено є и то, да се поредъ **Нѣмачкогъ єзыка, кой се у свима**

⁴ Мисли се на такозвани *Турски устав* донет крајем 1838. године.

класама Лицеума и Гимназије предає, и Французскій єзыкъ у Лицеуму предавати одпочне (...) (Указ 16. (Пр.) 1839/40: 246) [→У исто време установљено є и то, да се поредъ **Нѣмачкогъ єзыка** и Французскій єзыкъ у Лицеуму предавати одпочне (...)].

У једном примеру иза апстрактне именице, која се по својој природи не може партикуларизовати, следи нерестриktivна релативна клауза парентетичког типа. Нерестриktivна реченица кодира идеолошки аспект доношења законске одредбе, а у овом примеру идеолошки аспект припада медицинском дискурсу: (15) **Збогъ чистоте, која треба у свакомъ мѣсту да буде**, свима вообщє Касапима и Меанціама забранює се, унутра у Вароши, веће число стоке клати (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221) [→Збогъ **чистоте** свима вообщє Касапима и Меанціама забранює се, унутра у Вароши, веће число стоке клати (...)].

У карантинској уредби налазе се примери заједничких именица детерминисаних било описним придевима, било неконгруентним атрибутима. Ове синтагме реферишу о ентитетима који се налазе у карантину или кроз њега пролазе, а иза њих долазе нерестриktivне реченице: (16) **Тій су простори еданъ одъ другогъ одвоєни якомъ оградомъ, која за свакій има по єдну добру капию, и до нѣ по єдна тврда врата.** (Уредба (29) 1841/45: 52) [→Тій су простори еданъ одъ другогъ одвоєни **якомъ оградомъ.**]; (17) **Изложенъ просторъ садржи два дворишта, одъ коиє єдно заузето: (...) б) парлаторіумъ или зградомъ за састанакъ и разговоръ између овострански и инострански людій, која є двострукомъ, обычно шєсть стопѧ єдна одъ друге одстоєномъ, преградомъ удвоєна**, да се у нѡй сѣ ове и сѣ оне стране састаюћи се люди ни међу собомъ ни сѣ своимъ стварма никако не могу помѣшати; (...) (Уредба (29) 1841/45: 52) [→ Изложенъ просторъ садржи два дворишта, одъ коиє єдно заузето: б) ***парлаторіумъ или зградомъ за састанакъ и разговоръ између овострански и инострански людій**, да се у нѡй сѣ ове и сѣ оне стране састаюћи се люди ни међу собомъ ни сѣ своимъ стварма никако не могу помѣшати.];⁵; (18) **У те се подозрителне ствари брои велико число у трговини налазећи се сирови природе производи или продукти и различне рукотворине художества и индустріє, коє се овде само по класама наводе (...)** (Уредба (29) 1841/45: 89) [→ У те се подозрителне ствари брои велико число у трговини налазећи се **сирови природе производи или про-**

⁵ Реконструисани пример је семантички бесмислен јер је циљној реченици надређена нерестриktivна зависна реченица која је елидирана.

дукти и различне рукотворине художества и индустрије:]. Постоје два разлога за нерестриктивност ових примера. Први је везаност за контекст карантинске уредбе, а други је то што су у питању синтагме са описним придевима или неконгруентним атрибутима, што их довољно одређује.

Нерестриктивност може бити условљена и анафорским интрафрастичким упућивањем целе синтагме⁶: (19) Каџ Чиновникъ кои дође подъ Судъ: то да му се **трећа часть плате нѣгове** до изреченія пресуде у касси оногъ Надлежательства, при комъ є истый Чиновникъ служю, задржава, и да **ова трећа часть**, ако по изреченной пресуди Чиновникъ, подъ Судомъ бывшій, за кривицу осуђенъ буде, заступаюћемъ Чиновнику припадне; ако ли пакъ Чиновникъ, подъ Судомъ бывшій, пресудомъ Суда за невинногъ проглашенъ буде; то да се **трећа она часть плате, коя є до пресуде задржавана**, истомъ Чиновнику, као невиномъ поврати. (Правила (23) 1841/45: 41) [→ Каџ Чиновникъ кои дође подъ Судъ: то да му се **трећа часть плате нѣгове** до изреченія пресуде у касси оногъ Надлежательства, при комъ є истый Чиновникъ служю, задржава, и да **ова трећа часть**, ако по изреченной пресуди Чиновникъ, подъ Судомъ бывшій, за кривицу осуђенъ буде, заступаюћемъ Чиновнику припадне; ако ли пакъ Чиновникъ, подъ Судомъ бывшій, пресудомъ Суда за невинногъ проглашенъ буде; то да се **трећа она часть плате** истомъ Чиновнику, као невиномъ поврати.]. Синтагма *трећа она част плате* анафорски упућује на почетак реченице. Анафорски упућује и синтагма *трећа част плате*, као и демонстративна заменица *она*. Нерестриктивна релативна реченица парентетичког типа редундантно понавља већ познату информацију. Разлог за то је дугачак вишеструкосложени реченични комплекс карактеристичан за предстандардни период (Луковић/Luković 1994: 85). Дужина реченице отежава њено праћење, па понављање целе синтагме и важне информације о њој омогућава лакше разумевање текста.

У следећем примеру именица анафорички интрафрастички упућује на почетак реченице, где је појам први пут уведен: (20) Ради лакшега и точниѣга отправляя дѣла придоданъ є нуждный **Персональ, состоящий се изъ Секретара, Столоначалника, Протоколлесте, Архивара и Регистратора, Експедитора и Канцеллиста; кои се Персональ по потреби умалити или умножити може**. (Устројеније XXVI

⁶ Овакве синтагме се зову анафоричке именичке синтагме, а посреди је поступак који се зове реитерација (Клајн/Klajn 1985: 59 – 62).

1840/1840: 196) [→ Ради лакшега и точније отправляња дѣла придоданъ є нуждный *Персоналъ, состоящій се изъ Секретара, Столоначалника, Протоколлистѣ, Архивара и Регистратора, Экспедитора и Канцеллиста*]. У овом случају редуплициран је антецедент. Релативна реченица је са инкорпорираним антецедентом, а у литератури се истиче да је овај тип реченице нерестриктиван (Кордић/Корић 1995: 111; Урошевић/Urošević 2015: 71 – 72). Први пут антецедент је детерминисан придевом *нуждни* и проширеном синтагмом чија је управна реч глаголски прилог садашњи. Ова синтагма може се преобразити у релативну нерестриктивну реченицу (*који се састоји из...*). Релативна реченица има нерестриктивни карактер због редупликације антецедента и због тога што је друга релативна реченица (ако посматрамо глаголску синтагму као кондензатор прве релативне реченице) увек нерестриктивна уколико се односи на исти антецедент (Kordiћ/Кордић 1995: 166).

Анафорски може упућивати и цела синтагма на претходни члан исте уредбе. Овакво упућивање је аутореференцијално⁷: (21) На Сас-танку примаю се и у ову страну пропушћаю само **неподозрителне робе и ствари, коє су у Уредбе ове §. 58 поименце наведене**, и то пошто се најпре по прописима, као што се ту у §. 60. учи, очисте. (Уредба (29) 1841/45: 112) [→ На Сас-танку примаю се и у ову страну пропушћаю само **неподозрителне робе и ствари** и то пошто се најпре по прописима, као што се ту у §. 60. учи, очисте.]. Ван контекста ова реченица би се могла сматрати и рестриктивном и нерестриктивном. Међутим, пошто је у закону већ дефинисано шта се сматра *неподозрителном робом и стварима*, релативна нерестриктивна реченица кодира информацију важну за структурирање правног текста.

Интрафрастичко анафорско⁸ упућивање демонстративне заменице за квалитет (Русимовић/Rusimović 2014: 84 – 89) разлог је за нерестриктивност релативне реченице у следећем примеру: (22) Да бы пакъ и *они неозженѣни люди, кои нити кућа, нити баѣтина својѣ имаю, него служеѣи другоѣ, себи годиѣниѣ што привреде*, Правителству такође што плаћали; то ће у напредакъ **овакови неженѣни и**

⁷ Аутореференцијалност означава да текст упућује на самог себе (Katnić-Bakaršić/Катнић-Бакаршић 2001: 289 – 290).

⁸ Ако демонстративна заменица као члан антецедента упућује анафорски, она доприноси нерестриктивности релативне клаузе (Ковачевић/Kovačević 2007: 66).

безкућни люди, кои се обично „бећари“ зову данакъ годишный и то одъ Митрова дана плаћати почети. (Уредба XXIV 1839/40: 177) [→ Да бы пакъ и они неженѣни люди, кои нити кућа, нити баштина свој имаю, него служећи другоъ, себи годишнѣ што привреде, Правителству такође што плаћали; то ће у напредакъ **овакови неженѣни и безкућни люди** данакъ годишный и то одъ Митрова дана плаћати почети.] Анафорски употребљена заменица *овакови* и цела синтагма упућују на правну дефиницију која се налази на почетку реченице. Додатна информација коју носи релативна реченица је термиолошке природе.

У следећем примеру показна заменица упућује анафорски на уредбу у којој се налази. Релативна реченица је нерестриктивна парентетичког типа и носи редувантну информацију о садржају уредбе. Разлог за појаву нерестриктивне реченице може бити велика дужина документа, па понављање информације омогућава лакше праћење садржаја уредбе: (23) Латова пакъ дужности есу слѣдуюће најобичније: 1. Научити и памтити прописе и правила карантинирания и карантинскогъ чисѣня людѣй и стварѣй, коя су у **овој Уредби, гдѣ є речъ о карантину**, изложена (...) (Уредба (29) 1841/45: 110) [→ (...) Научити и памтити прописе и правила карантинирания и карантинскогъ чисѣня людѣй и стварѣй, коя су у **овој Уредби** изложена].

Демонстративна заменица као ендоецентрични антецедент⁹ може упућивати анакатафорички интрафрастички. Нерестриктивна реченица је континуативног типа и кодира информацију важну с гледишта правне норме. Демонстративна заменица *овому*¹⁰ анафорски упућује на синтагму *Начелничество окружија* и катафорски на релативну реченицу: (24) У Вароши пакъ, у којој є **Началничество Окружія**, валя прву жалбу Касапинъ да поднесе **овому [Началничеству Окружія]**, одъ кога Обштнини, ако на ползу Касапина рѣшеніе испадне, жалба Попечительству Внутренѣ Дѣла предстои. (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225–226) [→ У Вароши пакъ, у којој є **Началничество Окружія**, валя прву жалбу Касапинъ да поднесе **овому [Началничеству Окружія]**].

Пронађени су примери у којима се општа заменица у антецеденту налази испред нерестриктивне релативне реченице. У овом

⁹ О ендоецентричном антецеденту в. Русимовић/Rusimović 2014: 26.

¹⁰ Демонстративна заменица *овај* доприноси нерестриктивности реченице (Кордић/Kordić 1995: 80).

случају универзални квантификатор само додатно наглашава да се одредба односи на све чланове подскупа (уп. Русимовић/Rusimović 2014: 107–109). Реченица је нерестриктивна и кад се универзални квантификатор изостави, што показује реконструкција под (б): (25) Кађенѣмъ средствомъ кужнога каѡа (§. 29.) или хлора (§. 65), чисте се у затвореној кадіоницы за пол сата: (...) 2. **Сва писма, съ коима за садъ на слѣдующій начинъ сасвимъ точно треба поступати.** (Уредба (29) 1841/45: 98) а) [→ 2. Сва писма] б) [→ Писма съ коима за садъ на слѣдующій начинъ сасвимъ точно треба поступати.] (26) **Чиновницы сви, у кою классу спадаю и учителя, како они, коима Правителство, тако и они, коима общине плаћу издаю,** не подчинѣны даваню данка на главу свою, плаћа ће само на добра и землѣ (...) (Правила (19) 1841/45: 33). (а) [→ **Чиновницы сви**, не подчинѣны даваню данка на главу свою, плаћа ће само на добра и землѣ (...)] (б) [→ **Чиновницы, у кою классу спадаю и учителя, како они, коима Правителство, тако и они, коима общине плаћу издаю,** не подчинѣны даваню данка на главу свою, плаћа ће само на добра и землѣ (...)]. Из контекста је јасно да се релативна реченица односи на цео подскуп референата, на сва писма која прођу кроз карантин, односно на све чиновнике у земљи.

Ланчано анафорички може упућивати и присвојна заменица (уп. Русимовић/Rusimović 2014: 90–94), што условљава појаву нерестриктивне реченице: (27) Ако бы се у визитираноу на коме одъ нѣи знацы кужне болести нашли, онда *онакогъ* треба одма заедно съ **нѣговомъ, кою буде имао, дружиномъ**, па башъ ако се на нѣой никак-ви кужни знацы не бы смотрили, съ найвеѣномъ предосторожносћу у ону страну натрагъ вратити. (Уредба (29) 1841/45: 69) [→ Ако бы се у визитираноу на коме одъ нѣи знацы кужне болести нашли, онда *онакогъ* треба одма заедно съ **нѣговомъ дружиномъ** (...) съ найвеѣномъ предосторожносћу у ону страну натрагъ вратити].

4. Закључак

У проучаваном корпусу рестриктивне реченице су бројније од нерестриктивних реченица, што је условљено инхерентним особинама законодавно-правног подстила. На нерестриктивност утичу различити фактори. Најчешће је у питању јединствени референт (личност или институција), јединствена јавна функција, правни концепт дефинисан било у документу било у ширем контексту законодавне праксе, синтагматски контекст именице, анафорско упућивање целе синтагме или дела синтагме, употреба апстрактних

именица у антецеденту итд. Преовлађује неререференцијално упућивање антецедента које се може дефинисати овако: *свако X на које упућује закон*. Ререференцијално упућивање је ређе, што је условљено самом природом правног језика, и јавља се у случајевима кад се упућује на појединачну личност или институцију. Нерестриктивне реченице могу бити континуативног и парентетичког типа. Нерестриктивне реченице континуативног типа најчешће носе важну информацију са гледишта правне норме. С друге стране, парентетичке реченице најчешће кодирају информацију која је важна с идеолошког становишта, и то обично с позиције законодавца, а ређе и са положаја епохе.

ИЗВОРИ

- Зборник/Zbornik 1840:** *Сборник законѧ и уредбѧ, изданы' у Княжеству србскомъ, и од времена обнародованогъ Устава земаљскогъ (13. февр. 1839. до апр. мес. 1840).* Београд: Књигопечатња Књажества србског, 1840.
- Зборник/Zbornik 1845:** *Сборникъ законѧ и уредбѧ и, уредбены' указаизданы' у Княжеству србскомъ, одъ Априла 1840. до конца Декмвра 1844. Г. II. Часть.* Београд: У Књигопечатња Княжевства србскогъ, 1845.
- Устав/Ustav 1835:** *Устав Књажества Србије.* Крагујевац: Књажевско-србска типографија, 1835.
- Устав/Ustav 1869:** *Устав Књажества Србије.* Београд: Државна штампарија, 1869.
- Устав/Ustav 1888:** *Устав Краљевине Србије.* Београд: Краљевска државна штампарија, 1888.
- Устав/Ustav 1901:** *Устав Краљевине Србије.* Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Visković/Висковић 1989:** Visković, N. *Jezik prava.* Zagreb: Naprijed, 1989.
- Katnić-Bakaršić/Катнић-Бакаршић 2001:** Katnić-Bakaršić, M. *Stilistika.* Sarajevo: Ljiljan, 2001.
- Klajn/Клајн 1985:** Klajn, I. *O funkciji i prirodi zamenica.* Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.
- Ковачевић/Ковачевић 1998:** Ковачевић, М. *Синтакса сложене реченице у српском језику.* Београд/Србиње: Рашка школа / Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 1998. [М. Kovačević, *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku.* Beograd/Srbije: Raška škola/Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, 1998.]
- Ковачевић/Ковачевић 2007:** Ковачевић, М. *Србистичке теме.* Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2007. [Kovačević, M. *Srbističke teme.* Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2007.]

- Kordić/Кордић 1995:** Kordić, S. *Relativna rečenica*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Matica hrvatska, 1995.
- Kordić/Кордић 2002:** Kordić, S. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.
- Луковић/Luković 1994:** Луковић, М. *Развој српскога правног стила: Прилог историји језика и права у Србији*. Београд: Службени гласник, 1994. [Luković, M. *Razvoj srpskoga pravnog stila: Prilog istoriji jezika i prava u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 1994.]
- Луковић/Luković 2009:** Луковић, М. *Богшићев законик: припрема и језичко обликовање*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2009. [Luković, M. *Bogišićev zakonik: priprema i jezičko oblikovanje*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2009.]
- Павловић/Pavlović 2018:** Павловић, Ј. Методолошки аспекти анализе зависносложених реченица у правним текстовима на српском језику (предстандардни период). // *Словото – идеи, идеали, утопији. Сборник с доклади от Деветна-десетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2017 г.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018, 196–209. [Pavlović, J. Metodološki aspekti analize zavisnosloženih rečenica u pravnim tekstovima na srpskom jeziku (predstandardni period). // *Slovoto – ideji, ideali, utopiji. Sbornik s dokladi ot Devetnadesetata nacionalna konferenciya za studenti i doktoranti, Plovdiv*, 2017. g. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2018, 196 – 209.]
- Суботић/Subotić 1994:** Суботић, Љ. Доситејеве *Басне и Наравоученија* (језичка анализа – релативне реченице). // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1994, књ. XXIII, 45 – 51. [Subotić, Lj. Dositejeve *Basne i Naravoučeniya* (jezička analiza – relativne rečenice). // *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1994, књ. XXIII, 45 – 51.]
- Тошовић/Tošović 2002:** Тошовић, Б. *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига. [Tošović, B. *Funkcionalni stilovi*. Beograd: Beogradska knjiga, 2002.]
- Русимовић/Русимовић 2014:** Русимовић, Т. *Релативне реченице са форичким супстантивним антецедентом у савременом српском језику. Необјављена докторска дисертација*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2014. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3842?locale-attribute=sr_RS>, 07. јул. 2019. [Rusimović, T. *Relativne rečenice sa foričkim supstantivnim antecedentom u savremenom srpskom jeziku. Neobjavljena doktorska disertacija*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2014, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3842?locale-attribute=sr_RS>, 07. July, 2019.]
- Урошевић/Urošević 2015:** Урошевић, Д. *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту. Необјављена докторска дисертација*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2015. <http://ff.uns.ac.rs/studije/doktorske/uvid_javnosti/DankaUrosevicDisertacija.pdf>, 07. јул 2019. [Urošević, D. *Relativna rečenica u šumadijsko-vojvodanskom dijalektu. Neobjavljena doktorska disertacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015. <http://ff.uns.ac.rs/studije/doktorske/uvid_javnosti/DankaUrosevicDisertacija.pdf>, 07. July 2019.]

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НЯКОИ ПРОЯВИ НА СИСТЕМНИ ОТНОШЕНИЯ В СФЕРАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИЧНИ ФОРМАНТИ

Диана Мъркова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

SOME CASES OF SYSTEM RELATIONS IN THE BULGARIAN GRAMMATICAL FORMANTS

Diana Markova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The following paper attempts to present some cases of homonymy and synonymy (rarely antonymy and paronymy) in the field of Bulgarian grammatical formants. The aim of this study is to explain these grammatical occurrences by using lexicological terminology. Cases of incorrect uses of the following grammatical formants are also stated. The suggested topic has not been an object of detailed study in Bulgarian linguistics.

Keywords: system relations in grammar, grammatical formants, grammatical synonyms, grammatical homonyms

Настоящото научно изследване има за цел да проследи проявите на системни отношения в сферата на българските граматични форманти (флексии, граматични частици¹ и спомагателни глаголи с граматично значение) по подобие на отношенията в лексиката. Интересът към проблема е в голяма степен провокиран от наблюденията върху някои неправилни употреби в езиковата практика. Основната задача е да се провери доколко с термини от лексикологията могат да се опишат чисто граматични явления.

Избраната тема не е била обект на детайлно проучване в българското езикознание, като се изключат публикации на автори като Кр. Алексова, Й. Велкова и М. Петрова и др. върху проявите на омонимия и омография в парадигмата на българския глагол (вж. Алексова/Aleksova 2005; Велкова, Петрова/Velkova, Petrova 2006). При това в споменатите проучвания вниманието е фокусирано върху **морфологичната омонимия**, при която съвпадат по

¹ У И. Куцаров „частици-морфеми“ (вж. Куцаров/Kutsarov 1999).

буквен или звуков състав „само една или няколко *форми* (курсив мой – Д. М.) на отделни думи“ (Т. Бояджиев, цит. по Велкова, Петрова/Velkova, Petrova 2006: 281) и която се разграничава от т.нар. „бидетерминанти“ и „бипартиципанти“ в българската глаголна парадигма (Алексова/Aleksova 2005). Обект на настоящото изследване са граматичните форманти, при които се наблюдават споменатите отношения, а не словоформите.

1. Кратко представяне на научните изследвания върху системните отношения в лексиката

След направен преглед на определени изследвания по лексикология се установява, че във всяко едно от тях присъства раздел, представящ отношенията между думите в лексикалната система. В „Българска лексикология и лексикография“ В. Радева разглежда в „Структура на лексикалната система“ подраздели, озаглавени съответно *Синонимия и синоними*, *Омонимия и омоними*, *Паронимия и пароними* и *Антонимия и антоними* (Радева/Radeva 2017). В „Лексикология на съвременния български език“ В. Зидарова разпределя четирите типа отношения в два тематични раздела – „Структура на лексиката от семантично гледище“, където включва *синоними*, *хипоними*, *антоними*, и „Структура на лексиката от формално гледище“, където се откриват *паронимите* и *омонимите* (Зидарова/Zidarova 2009). В своята *Лексикология* Т. Бояджиев пише: „В речниковия състав на българския език може да се установят три типа устойчиви системни отношения между думите: по звуковете им съответствия – *омоними*, по сходство на значенията им – *синоними*, по смислово противопоставяне – *антоними*“ (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 153). Причината, поради която Т. Бояджиев не включва паронимите тук, а вече след като е представил останалите три типа, е, че според него „те нямат никакво отношение към лексикалната система на езика“, тъй като за разлика от останалите, не разкриват смислови отношения и не са проблем на езиковата система, а на „индивидуалната реч“ (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 163).

Като използваме изброените термини, които характеризират лексикалните отношения между думите, в настоящата статия си

поставяме за цел да ги съотнесем към сходни явления в сферата на граматиката – прояви на синонимия, омонимия, антонимия и паронимия при граматичните форманти².

2. Прояви на системни отношения между граматичните форманти в съвременния български език.

Разлика между лексикално и граматично значение на думата

Причината, поради която е възможно с термини от сферата на лексикологията да се обяснят граматични явления, е, че лексикалното и граматичното значение са неразривно свързани помежду си. Значението е семантичното съдържание не само на лексикалните, но и на граматичните форми. За разлика от лексикалното значение обаче, което има *конкретен характер*, граматичното значение се отличава с високо равнище на *абстракция*. Т. Бояджиев отбелязва разликата между двете понятия, като нарича лексикалното – *индивидуално*, т.е. „присъщо на всяка конкретна дума“, а граматичното – *категориално*, т.е. характеризиращо цял разред и клас думи (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 137). Според него важен признак на граматичното значение е „задължителното му изразяване с различни формални показатели в структурата на думата“ (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 138) и ако това не е спазено, не е възможна употребата на дадена лексема в речта.

3. Прояви на граматична синонимия

3.1. При формалните показатели за *множествено число*

При И. Куцаров *множествеността* е маркиран член в общата морфологична категория **число** – „грамемата *множествено число* сигнализира разделно множество на явленията, означени с имена, и на глаголните лица“ (Куцаров/Kutsarov 1999: 366). В съвременния български език това е грамемата, която се отличава

² Става дума не само за отношения между два или повече граматични форманта, но и между форманти, от които поне единият е граматичен.

с едни от най-разнообразните формални показатели поради факта, че обхваща различни части на речта. При съществителните имена например това са флексията **-и, -е, -ове/-еве, -а/-я, -ета, -ена, -еса, -ища, -овци/-евци**. Най-фреквентен е формалният показател **-и**, който се среща при всички съществителни от женски род (*жени*), при повечето от мъжки род (*лекари*) и при някои от среден род (*очи, уши*); при всички числителни и прилагателни имена (*първи; бели*), при всички изменящи се по число местоимения (*свои, мои*), при всички самостоятелно употребени причастия, както и при причастията в състава на глаголни форми (*гледали, гледали са*). Въпросът е дали при наличието на толкова разнообразни показатели, означаващи една и съща граматична семантика, а именно – *множественост* на обектите и явленията, е налице пълна синонимия между тях. Историческата причина за това разнообразие произтича от разпадането на старобългарската склонителна система, където основата е била класификационен белег, а също и изпадането на другия маркиран член от тогавашната категория число, а именно – *двойственото число*. Това обяснява защо някои съществителни имена имат паралелни форми за мн. ч., образувани от различни флексии – напр. крило – крила – *криле*, рамо – рамена – *рамене* (следи от старо двойствено число), море – морета – *моря*, дърво – дървета – *дървеса* (смесване на основи). При някои съществителни, най-често такива, означаващи чифтен орган, формата за мн. ч. всъщност е старата двойствена – напр. *ухо* и *око* (стб. **оушеса/очеса*) – *уши* и *очи*, а в диалектите се пазят старите форми за мн. ч. на *ръце* и *нозе*, а именно – *ръки* и *ноги*. Ясно е, че окончанието **-ове** произлиза от стб. основа с най-малко думи – *й-основа*, което впоследствие се налага върху голяма част от едносричните съществителни имена от мъжки род, а също и върху някои двусрични. Най-честотното окончание **-и** пък е било характерно само за имена от старите *о-* и *јо-* основи, някои от които сега образуват мн. ч. с **-ове** или с **-е**: срв. градъ (**гради*) – *градове*, родъ (**роди*) – *родове*, конъ (**кони*) – *коне*. Причината формалните показатели **-ета** (*момчета, телета*), **-ена** (*имена, времена*), **-еса** (*чудеса, небеса*) да не са разпространени при другите родове, а само при имена от ср. р., е, че в стб. език в съответните основи *nt-, n-, s-* са се включвали само

съществителни от ср. р. – например *nt*-основи са били „резерви-рани“ само за имена, означаващи млади същества, предимно малките на животните – *агне, теле, отроче*. Откриват се значителни стилистични отлики между някои флексии, което показва, че няма как взаимно да се заменят, срв. слова – *словеса*, тела – *телеса*, дървета – *дървеса*, морета – *моря*, гъолове – *гъолища*. Подобни примери показват как втората форма е натоварена с допълнително значение – в някои случаи поетично, в други – аугментативно. Р. Ницолова представя конкурирането между флексите *-ове* и *-ища*, като илюстрира с примери, че формите за множествено число на съществителните имена, образувани с окончание *-ове*, са стилистически неутрални, докато с *-ища* са маркирани като „битово-разговорни, в някои случаи са и с отрицателна конотация“, пр. *трап – трапове* и *трапища*, *плет – плетове* и *плетища*, *куп – купове* и *купища* (Ницолова/Nitsolova 2009: 63). Преосмислянето е настъпило в хода на историческия развой и дори в старобългарското състояние на езика отделните флексии да са били пълни синоними, сега по-скоро има *частична синонимия* между тях.

3.2. При повелителните частици *нека, да, дано* (частична синонимия)

Изчерпателен анализ на аналитичните императивни образувания с частиците *да, дано (дано да), нека (нека да)* откриваме в монографията на Кр. Чакърова „Императивът в съвременния български език“ (2009). Авторката се придържа към становището, че подбудително-желателните *да*-конструкции не са отделен вид наклонение³ (т.нар. *български конюнктив*), и подкрепя мнението на Л. Андрейчин, Ст. Стоянов и И. Куцаров, че те са *аналитични императивни модификатори*. Представените конструкции изразяват „различни нюанси на понятието *воля на говорещото лице*“ (Чакърова/Chakarova 2009: 34) – могат да са със *строго повелително значение*, означаващи „категорична заповед или забрана“ (напр. *Да не си посмяя!*, *Да се махаш!*, също и фразеологизувани:

³ Застъпници на становището за наличие на конюнктив в българския език са автори като Ю. С. Маслов, Ст. Георгиев, В. Малджиева.

Дим да те няма!); с **хортативно значение**, отразяващи подбуда или подкана (т.нар. „подбудително наклонение“, или **хортатив** – напр. *Да вървим!*, *Да речем*, *да кажем...*); с **оптативно значение** за изразяване на желание (т.нар. „желателно наклонение“, или **оптатив** – напр. *Да си жив и здрав!*, *Да бъдеш и да пребъдеш в старини!*, *Жива да не бях!* (най-вече при благословии и клетви). Възможно е повелителната *да*-конструкция да изразява също и значение за *разрешаване*, за *предпазване*, а също и да служи като „повествователен императив“ (Чакърова/Chakarova 2009: 41).

Повелителните конструкции с частицата **нека (нека да)** се смятат за „най-типичните“ аналитични форми за изразяване на императив, тъй като „единственото значение на тази частица е повелителността в широк смисъл“ (Куцаров/Kutsarov 1985: 133, цит. по Чакърова/Chakarova 2009: 47). Формите с тази частица имат паралелни с включване на „да“ в състава на конструкцията (*нека да*). Според Кр. Чакърова не се привнася допълнителна семантична отсянка, затова могат взаимно да се заменят – пр. *Нека заключим* – *Нека да заключим*. Конструкцията с *нека* рядко изразяват **повелително значение** (*Нека си печелят сами, че да им е сладък хлябът*), имат **хортативна семантика** (*Нека се разберем* = *Нека да се разберем*), **пермисивна** (*Нека продължим с урока* = *Нека да продължим с урока*) и **оптативна семантика**. Но най-вече изразяват **индиректна воля**, т.е. непряка подкана и подбуда, изразена доста по-слабо, отколкото при синтетичните форми или повелителната *да*-конструкция.

Повелителните конструкции с частицата **дано (дано да)** изразяват единствено **желателност** (*Дано да стане*, *Дано да дойде*, *Дано се сбъдне* = *Дано да се сбъдне*), като се наблюдава известна сянка на съмнение относно евентуалното ѝ реализиране. Изхождайки от етимологията на частицата – *сливане на частица да + съюз но* (Грамматика 1983: 482, цит. по Чакърова/Chakarova 2009: 62), Кр. Чакърова открива причината в това, че „тъкмо противопоставителният характер на *но* предполага наличието на някакви обстоятелства, които биха могли да се окажат евентуални препятствия при реализация на желанието“ (Чакърова/Chakarova 2009: 62).

С оглед на представените конструкции се стига до заключението, че при повелителните частици *да*, *нека (нека да)*, *дано*

(дано да) се наблюдава *частична граматична синонимия*, като в някои случаи е възможно да се припокрят.

3.3. При повелителните форманти *недей* и *стига* (частична синонимия)

Друга проява на граматична синонимия се среща при императивни отрицателни конструкции с частиците *недей* и *стига*. Повелителните форми, образувани от десемантизираните отрицателни глаголни частици *недей/недейте* (от стб. глагол дѣяти в отрицателен статус) и *стига* + съкратен инфинитив, са разговорни и носят значение на силна забрана за извършване на протичащо в момента действие. Книжовните съответствия са с включване на частица *да*, след която вече не следва само глаголна основа, а форма на пълнозначен глагол. Напр.: *стига писа* (разг.) – *стига си писал* (книж.); – *недей мълча* – *недейте да мълчите*.

Освен това между двата форманта има и семантична разлика – чрез *стига* се забранява непосредствено протичащо действие, докато с *недей/недейте* може да се изразява и константна забрана, следователно между тях е налице *частична синонимия*.

4. Прояви на граматична омонимия

4.1. Суфикс *-ва-* и суфиксоид *-ва-* (итеративната морфема и нейните аломорфи *-ава*, *-ява-*, *-а-*, *-я-*, *-ува-*)

Случай на формално съвпадане има при словообразователната морфема *-ва-* (*-ува*, *-а*) в състава на деноминативни глаголи като *вярвам*, *милвам*, *властвам*, *демагогствам*, *печатам*, *рискувам*, *интересувам*, *бленувам* и др. и при т.нар. „синкретична морфема“ *-ва*, която маркира едновременно и спрежението (съдържа тематична гласна *-а* за трето спрежение), и вида на глагола. Кр. Чакърова изхожда от тезата за самостоятелността на итеративите във „видовата триада“, т.е. глаголи от типа на *преписвам*, *казвам*, *заспивам* не са от вторичен несвършен вид, а са образувани със споменатата синкретична морфема *-ва-* (вж. Чакърова/Chakarova 2019: 41) от изходни глаголи в свършен вид (*препиша*, *кажа*,

заспя). Въпросът е дали специфичната морфема е лексикална, или е граматична – тъй като от вторите глаголи могат да се образуват производни думи (*преписващ, преписван, преписване, преписвач* и т.н.), е логично да се приеме, че итеративната морфема е част от лексикалната основа и няма как да се причисли към глаголния форматив. Но идеята за лексикалната самостоятелност на итеративите влиза в разрез с тезата, че те са „граматични корелати на свършения вид“ (Чакърова/Chakarova 2019: 42). Откривайки противоречия в досегашни изследвания по въпроса, изследователката дава предложение за термин на синкретичната морфема, а именно – *суфиксоид -ва-* („полунаставка“), тъй като по подобие на наставките участва в словообразователния процес, но не променя лексикалното значение на глагола (Чакърова/Chakarova 2019: 44). Със същия суфиксоид *-ва-* са образувани формите на т.нар. *синтетичен кондиционал* – това са форми от типа на *ядвам, пиввам, земвам*, изразяващи възможно действие с оглед на изказването. Пр. „Да имаш мощ, *обрисвах* ти калта...“ (Ив. Вазов).

4.2. Морфемата -Л за изразяване на умозаклучителност, преизказност и резултативност

Друг любопитен и често водещ до смесване случай на граматична омонимия е съвпадането на *еловите форми* в три различни категории. Тук се приема становището на И. Куцаров за съществуването на самостоятелните морфологични категории *наклонение, вид на изказването и вид на действието* (Куцаров/Kutsarov 1999). Чрез формалния показател *-Л* може да се сигнализира и *умозаклучителност* (при актуализиране на имперфектната морфема в причастие + запазване на спомагателния глагол – *пишел е*), и *преизказност* (отново чрез актуализация на имперфектната морфема, но с изпадане на спомагателния глагол в 3 л. ед. и мн. ч. – *пишел*), и *резултативност* (чрез актуализиране на аористната морфема + спомагателен глагол – *писал е*). Формалните разлики между умозаклучителните и преизказните форми са минимални (единствено в 3 л.), затова често има случаи на смесването им една с друга в писмената практика,

което води до смислови противоречия (илюстрирано с примери от електронни медии)⁴ – срв.:

- „Касияс се **е почувствал** (умозакл. вм. *преизк.*) зле след тренировка на Порто по-рано днес и незабавно **влиза** (непреизк., неутр.) в болницата „CUF Porto“ в град Порто, съобщава „TVi24“ (<https://vesti.bg>). В случая е използвана умозаключителна форма при препредаване на чужда информация, което е грешка – трябва да се замени с преизказна, като се премахне спомагателният глагол. Наблюдава се и липса на съгласуване между начините на изказване – неутралното изказване при *влиза* (сег. неактуално време) е неправилно и трябва да се замени с *влязъл*.
- „Холандският модел **е бил** (умозакл. вм. *преизк.*) на ски почивка със семейството си в Австрия, когато внезапно **се разболяла** (*преизк.*). Лоте прекарала (*преизк.*) две седмици в кома преди животоподдържащата ѝ система да бъде изключена. Очаква се аутопсията и допълнителни тестове да определят какво точно **причинило** (*преизк.* вм. *резултативна форма*) инфаркта на младата жена“ (<https://www.vesti.bg>).
- „Футболист **уби** (*свидет. изк.*) един и **рани** двама в катастрофа. Кореецът май **карал** (*преизк.* вм. *умозакл.*) с превишена скорост в насрещното“ (<https://www.blitz.bg>). Тук отново е използвано свидетелско изказване за отразяване на събитие, на което авторът няма как да е пряк наблюдател. Формата *карал* трябва да е умозаключителна (*е карал*), тъй като е употребен лексикален модификатор за конклузив – *май*.

По-различно е мнението на Кр. Алексова, за която форми като *пеел съм* (*преизк.*) и *пеел съм* (умозакл.), в които участват омонимните морфемии *-л1* и *-л2*, не трябва да се определят като морфологични омоними, а като „двустранно обозначени варианти

⁴ По-подробни наблюдения върху споменатите случаи прави С. Славова в статията си „Амбивалентни и неправилни употреби на слови преизказни, умозаключителни и причастни форми в съвременния български език“ (вж. Славова/Slavova 2016).

(бидетерминанти)“, получени в „резултат от действието на принципа на компенсацията, разглеждан като стремеж към относително балансиране на семантичната граматическа натовареност на членовете на една парадигма“ (Алексова/Aleksova 2005). Друг е въпросът доколко в случая може да се говори за „членове на една парадигма“, когато става дума за грамемите, които според И. Куцаров и последователите му принадлежат на различни категории (*вид на изказването и наклонение*).

4.3. Друг случай на омонимия при граматични маркери е флексия **-а** за множествено число (пр. *села, езера*) и флексията за бройна форма **-а** (пр. *два стола, три телефона*). Този маркер се явява и омограф на кратката членна форма **-ъ** (пр. *няколко доклада – пиша доклада /докладЪ/*).

4.4. Омонимия има и между флексията **-та** за образуване на *множествено число* (пр. *кучета, вълчета* и т.н.) и членната морфема **-та** при имена от *женски род* (пр. *жената, поезията* и др.). Тъй като маркерът съвпада и с членната морфема за *множествено число*, се наблюдава наслагване от типа на *котетата, кучетата*.

4.5. Граматични омографи:

- Флексия **-ът** за пълен член (*строят – /стрОйът/*) и за 3 л. мн. ч. (*строят – /стройЪт/*);
- Флексия **-и** за повелително наклонение (*говорИ*) и тематична гласна **-и** за второ спрежение (*говОри*);
- В говорната практика тези граматични омографи се разграничават посредством ударението.

5. Спорадични са проявите на **граматична антонимия и паронимия**. За пример бихме посочили антонимията при формалните показатели за изразяване на *минало* и *бъдеще* време: *аористната морфема* и морфемата **иц-**.

6. Заключение и изводи:

В заключение ще обобщим, че някои типове системни отношения (като *синонимия* и *омонимия*) се наблюдават далеч по-

често, отколкото други (*антонимия* и *паронимия*). Прави впечатление, че синонимията между граматичните форманти в повечето случаи е частична. Що се отнася до проявите на омонимия, те могат да се обяснят с факта, че поради ограничения брой на граматичните форманти в езиковата система някои от тях се натрупват с допълнителни значения. Друга причина може да се търси в историческия развой на езика – в някои случаи омонимията вероятно е в резултат от фонетични процеси, довели до уеднаквяване на формантите.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексова/Aleksova 2005:** Алексова, Кр. За отношението омонимия – бипартиципалност – бидетерминативност в българската глаголна система. // *Сборник в чест на 65-годишнина от рождението на проф. д.ф.н. Василка Радева*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005. [Aleksova, Kr. Za otноshenieto omonimiyа – bipartitsipialnost – bideterminativnost v balgarskata glagolna sistema. // *Sbornik v chest na 65-godishnina ot rozhdenieto na prof. d.f.n. Vasilka Radeva*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2005.]
- Бояджиев/Boyadzhiev 1999:** Бояджиев, Т. Лексикология. // Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: ИК „Петър Берон“, 1999, с. 131 – 226. [Boyadzhiev, T. Leksikologiya. // Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenен balgarski ezik*. Sofia: IK “Petar Beron”, 1999, s. 131 – 226.]
- Велкова, Петрова/Velkova, Petrova 2006:** Велкова, Й., М. Петрова. За така наречените бидетерминанти в парадигмата на българския глагол. // *Отвъд думите: превращенията на смисъла. Сборник с доклади от Националните научни конференции за студенти и докторанти, Пловдив, 2004 и 2005 г.* Пловдив: Изд. ИМН, 2006, с. 280 – 284. [Velkova, Y., M. Petrova. Za taka narechenite bideterminanti v paradigmata na balgarskiya glagol. // *Otvad dumite: prevrashteniyata na smisala. Sbornik s dokladi ot Natsionalnite nauchni konferentsii za stidenti i doktoranti, Plovdiv, 2004 i 2005 g.* Plovdiv: Izd. IMN, 2006, s. 280 – 284.]
- Зидарова/Zidarova 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на съвременния български език*. Пловдив: „Контекст“, 2009. [Zidarova, V. *Leksikologiya na savremenniyа balgarski ezik*. Plovdiv: “Kontekst”, 2009.]
- Куцаров/Kutsarov 1999:** Куцаров, И. Морфология. // Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: ИК „Петър Берон“, 1999, с. 277 – 497. [Kutsarov, I. Morfologiya. // Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenен balgarski ezik*. Sofia: IK “Petar Beron”, 1999, s. 277 – 497.]
- Ницолова/Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]

- Радева/Radeva 2017:** Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. София: „Изток-Запад“, 2017. [Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofia: “Iztok-Zapad”, 2017.]
- Славова/Slavova 2016:** Славова, С. Амбивалентни и неправилни употреби на елови преизказни, умозаклучителни и причастни форми в съвременния български език. // *Словото – традиции и модерност. Сборник с доклади от XVII национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2015 г.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, 32 – 40. [Slavova, S. Ambivalentni i nepravilni upotrebi na elovi preizkazni, umozaklyuchitelni i prichastni formi v savremenniya balgarski ezik. // *Slovoto – traditsii i modernost. Sbornik s dokladi ot XVII natsionalna konferentsiya za studenti i doktoranti, Plovdiv, 2015 g.* Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2016, 32 – 40.]
- Чакърова/Chakarova 2009:** Чакърова, Кр. *Императивът в съвременния български език*. Пловдив: „Пигмалион“, 2009. [Chakarova, Kr. *Imperivat v savremenniya balgarski ezik*. Plovdiv: “Pigmalion”, 2009.]
- Чакърова/Chakarova 2019:** Чакърова, Кр. За един специфичен казус в съвременното българско словообразуване. // *Научни трудове на Съюза на учениците в България – Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура*. Том V, 2019, 41 – 44. [Chakarova, Kr. Za edin spetsifichen kazus v savremennoto balgarsko slovoobrazuvane. // *Nauchni trudove na Sayuza na uchenite v Bulgaria – Plovdiv. Seriya A. Obshtestveni nauki, izkustvo i kultura*. Tom V, 2019, 41 – 44.]

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЯДРЕНИТЕ МОДИФИКАТОРИ
ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ
НА ПЕРСОНАЛНОСТТА
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК.
РЕЛАЦИЯТА
ПЕРСОНАЛНОСТ - СВИДЕТЕЛСТВЕНОСТ

Васил Стаменов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE SUBJECT OF ROOT MODIFIERS
IN THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD
OF PERSON IN CONTEMPORARY BULGARIAN.
THE RELATION BETWEEN PERSON
AND EVIDENTIALITY

Vasil Stamenov
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The article reveals different understandings of the language means that function in the core of the functional-semantic field of person in Bulgarian. The article espouses a credible explanation for the presence of homonymy between singular verb forms in the aorist (*ti pisa* ‘you wrote’, *toi/tya pisa* ‘he/she wrote’). Furthermore, the article highlights the ability of peripheral conclusive modifiers to combine with verb forms marked by evidentiality.

Keywords: functional-semantic field, the functional-semantic field of person, morphological category, evidentiality

Обект на изследване в настоящия текст е функционално-семантичното поле на персоналността в съвременния български език (по-нататък СБЕ). Вниманието е съсредоточено главно върху ядрото на категорията. Интересът към тази проблематика е продиктуван от различието между морфемите, изразяващи значението за лице в парадигмите на отделните глаголни времена, а също и от комбинирането на персоналните флексии със свидетелската морфема **-х-** и нейния аломорф **-и-**. В определени словоформи разглежданите значения се дублират, а в други случаи са формално неизразени, което също е основание за избора на

подобна тема. Направен е опит да бъде взето отношение по дискуссионния въпрос, намерил различно тълкуване при отделните автори, кои максимално специализирани средства трябва да бъдат поставени в ядрото на ФСП персоналност – лексикално-граматичната категория лице при личните и притежателните местоимения или морфологичната категория лице при глагола. Целта на проучването е да докаже, че съществуващата омонимия при аористните форми за второ и трето лице, единствено число е възможно да намери своето логично обяснение. В хода на изложението е направен опит тълкуването на езикови факти от съвременното състояние да бъде допълнено с анализа на архаични форми, които са част от историческото езиково наследство. Този подход се оказва необходим, защото част от интересните казуси в парадигмата на глаголното лице в СБЕ са наследени от предходни етапи. Настоящият текст няма претенции за изчерпателност.

Известно е, че функционално-семантичната граматика съчетава два подхода: от форма към значение и от значение към форма. Първият начин за описание на езиковите факти е определян като водещ за този тип граматика (Куцаров/Kutsarov 1985: 17 – 18). В своя „Очерк по функционално-семантична граматика на българския език“ И. Куцаров отбелязва, че „в центъра на ядреното функционално-семантично поле стои морфологична или лексикално-граматична категория. При това характерен тип е морфологичната категория“ (Куцаров/Kutsarov 1985: 20). Авторът предвижда обособяването на функционално-семантични полета с ядро, образувано от лексикално-граматична категория, само за езици, в които липсват граматикализирани морфологични средства, изразяващи определено значение (Куцаров/Kutsarov 1985: 16). При наличието в изследвания език и на двата вида категории приоритет получават морфологичните средства. Българският език притежава няколко категории, изразявани както по морфологичен, така и по лексикално-граматичен начин: род, лице, число, падеж. И. Куцаров разглежда морфологичните категории род на имената (с изключение на съществителните) и лице на глагола като ядра на функционално-семантичните полета *генеричност* и *персоналност*. Различно е мнението на Кр. Чакърова, според която съществуват достатъчно основания в ядрото на генеричността

да бъде включена лексикално-граматичната категория род на съществителните имена (Чакърова/Chakarova 2019).

С оглед тематиката на настоящото изследване ще отбележим, че в българистиката няма единство по въпроса за типа категория, която функционира в ядрото на ФСП персоналност. „Морфологично ядро на категорията – отбелязва Ст. Георгиев – образуват формите за лице на глагола и личните местоимения“ (Георгиев/Georgiev 1991: 364). Както вече споменахме, И. Куцаров разглежда като ядрена само морфологичната категория лице на глагола (Куцаров/Kutsarov 1985: 75). Включването на две категории в ядрото на едно ФСП не се приема безрезервно от лингвистите. Кр. Чакърова например възразява срещу аналогична интерпретация на ФСП на квантитативността (Чакърова/Chakarova 2019, ръкопис). Ние обаче смятаме, че тезата на Ст. Георгиев изглежда убедителна. Ако за прилагателните имена е възможно да бъде доказано, че изразяваният от тях род изпълнява структурни функции, то в сферата на персоналността ситуацията е по-различна. Глаголните флексии са носители на информацията за лице. Необходимо е обаче да се потърси отговор на въпроса как става възможно изразяването на персоналните значения в рамките на глаголните форми. Подобна възможност е характерна за българския език (по-нататък БЕ) като част от групата на славянското езиково семейство, но не и за всички индоевропейски езици. Показателна в това отношение е статията на С. Дякова „За категорията лице в български и английски език“ (Дякова/Dyakova 1971). Примерите, илюстриращи някои случаи на двусмислица, показват и характерната за английския език липса на персонални флексии, което прави употребата на личните местоимения задължителна (Дякова/Dyakova 1971: 116). В БЕ развоят на формите за сегашно време е свързан с този на формите при личните местоимения. Такава е например зависимостта между формата за първо лице множествено число на личното местоимение *мы* и формата на глагола *съм* *iesmъ*. В хода на езиковото развитие формите на местоименията са взаимодействали с тези на глагола *съм*, а и с другите глаголни форми за сегашно и минало време. Завършекът *-хъмъ* преминава в *-хми*, защото се повтаря развоят на формите за сегашно време, които пък повтарят разволя на личното местоимение. Това означава, че от определена гледна точ-

ка двата типа форми могат да се разглеждат като равнопоставени. Показателен е фактът, че рядко формите на спомагателния глагол се употребяват с изпуснати лични местоимения. Изречения, съставени единствено от глагола *съм*, са възможни, но явлението не е широко разпространено. Флексиите, изразяващи лице, при глаголите в максимално немаркираното сегашно време притежават сходство с личните местоимения. **Мы** съдържа звука **-м-**, показващ първо лице вече като морфема в рамките на глаголните словоформи (*преподавам, преподаваме*). Предположението, че информацията за лице е прехвърлена върху глаголните форми, а същинското ѝ изразяване е било при личните местоимения, взаимодействали активно с глагола *съм* (*ние* получава завършек **-е-** под влияние на формата **сме**) и оказали въздействие върху останалите лични глаголи, би могло да бъде подкрепено. И. Кръпова споделя подобна позиция, позовавайки се на Р. Якобсон: „самите лични окончания произхождат от лични местоимения или от местоименни основи“ (Кръпова/Крарова 2014: 10). Авторката посочва, че менталният речник на всеки език „представлява списък от основи и афикси според техните комбинативни възможности“ (Кръпова/Крарова 2014: 6). Според Д. Попов маркерите за лице („личният завършек“) „сж бивши мѣстоимена, които напомнят лично или показателно местоиме. Обърнали се въ обликови принадлежности на глагола, срастнали се с основата му и значително се промѣнили, или съвсем изчезнали“ (Попов/Поров 1941: 65). За съществуваща взаимозависимост между личните местоимения и глаголните форми в структурата на изречението свидетелства облигаторността на вербалните персонални флексии¹. Ако съществителното име е възможно да съществува в състава на изречението и без съгласувано определение, то подобна зависимост не се открива в рамките на глаголната парадигма. Личните глаголи изразяват действие, свързвано винаги с определено лице/субект. Генеративният синтаксис приема задължителността на подложната позиция и в изречения, където тя е незапълнена. В изречения, съставени само от лично

¹ За разлика от тях личните местоимения могат да се изпускат, без това да променя семантиката на изречението – срв. *Ние вървахме по улицата* = *ØВървахме по улицата*.

местоимение, спомагателният глагол се подразбира и означава ‘съществува, има’². Експлицираният елемент продължава да бъде в смислова връзка с формално пропуснатия.

Важна е способността на личните местоимения да разрешават случаите, в които има омонимия между глаголните форми. Този факт е отбелязан от И. Куцаров в „Очерк по функционално-семантична граматика на българския език“ (Куцаров/Kutsarov 1985: 82). Подобно обстоятелство е възможно да се тълкува в подкрепа на тезата, че същинското изразяване на лицето е при личните местоимения, а в хода на езиковата еволюция са се развили лични флексии в рамките на глаголното словоизменение, което е причина в СБЕ персоналната семантика да се изразява предимно морфологично. Като извод ще посочим, че приемаме твърдението на Ст. Георгиев, поставящо в ядрото на персоналността „формите за лице на глагола и личните местоимения“ (Георгиев/Georgiev 1991: 364). То би могло да бъде подкрепено, защото изразяваната от глаголните форми персонална семантика изпълнява съгласувателна функция (Ницолова/Nitsolova 2008: 226), но тя се отличава от съгласуването между съществителното име и неговите съгласувани определения. Сходна е позицията на В. Иванова, която също поставя в ядрото на „разглежданата категория [...] формите за лице на глагола и [...] някои форми на личните местоимения“ (Иванова/Ivanova 2012: 225).

Парадигмата на глаголните форми за аорист, имперфект, плусquamперфект в СБЕ се характеризира със съществуването на омонимия във второ и трето лице единствено число (*писа/писа, пишеше/пишеше, беше писал/беше писал*). Всички посочени форми (без аористните, чието значение е абсолютна предходност) са маркирани със значението зависим таксис. Връзката с миналото или с друго предходно спрямо момента на говорене действие изисква да насочим вниманието си към езиковото развитие на формите, изразяващи предходност. В диахронен план са засвидетелствани няколко вида аористни форми. Най-древният е т.нар. прост аорист, който в писмените паметници е „рядка форма“

² П. Бъркалова представя примери, в които глаголът *съм* е изразител на такава семантика (Бъркалова/Barkalova 2011: 107 – 108).

(Мирчев/Mirchev 2000: 103), но второличните и третоличните му сингулярни форми са запазени и до днес. К. Мирчев отбелязва, че регистрираните образци са предимно в глаголически текстове (Мирчев/Mirchev 2000: 104). Логично е да предположим, че в предписмения период на славяните тези форми за минало време не са били така малобройни, а са изместени от по-късно образуваните други типове аорист. Формите за прост аорист са наследени от индоевропейския праезик, чиято система е реконструирана от специалистите. За този твърде отдалечен период предположенията винаги се отличават с известна условност, но от възстановените, характерни за по-късния праславянски език, форми е видимо, че граматичните флексии и тогава не са били способни да разрешават всички възможни случаи на полисемия: *падѣ* (2л. ед. ч.), *падѣ* (3 л. ед. ч.)³. При формите за множествено и двойствено число на простия аорист е липсвала омонимия между глаголните флексии за минало време във второ и трето лице: *падѣте* (2 л. мн. ч.), *падѣ* (3 л. мн. ч.); *падѣта* (2 л. дв. ч.), *падѣте* (3л. дв. ч.)⁴. Този факт би могъл да се обясни, ако се предположи, че е съществувала разлика във фреквентността при употребата на отделните форми за минало време. Ако изхождаме от начина, по който И. Добрев представя живота на древните славянски племена (Добрев 2007: 28), можем да направим извода, че ценност е бил колективът, а не отделната личност. Вероятно когато се е разказвало за миналото, предпочитани са били несъвпадащите формално плурални аористни форми, при които е липсвала омонимия във второ и трето лице. Поначало може да се предположи, че разказът за миналото в племенната общност е бил свързан не със съдбата на отделна личност, а на целия колектив.

Тъй като съществувалата омонимия не е преодоляна и в съвременния етап от развоя на езика, се опитаме да анализираме езиковите средства, с чиято помощ е предадено значението *трето лице* в евангелския разказ „Слагат на главата на Исус венец от тръни“. Примерите са ексцерпирани от Зографското евангелие,

³ Примерите са на К. Мирчев (Мирчев/Mirchev 2000: 103).

⁴ Примерите са на К. Мирчев (Мирчев/Mirchev 2000: 103).

използван е откъсът, публикуван в „Старобългарски език. Текстовете и речник“ (Стойанов, Янакиев/Stoyanov, Yanakiev 1976: 39).

Глаголните форми, които привлякоха вниманието ни, са част от следните фрази и изречения: *тогда же пилатъ поятъ ꙗко ви і воіни съплетъше отъ тръинъ вѣньць възложиша на главѣ ѿмоу і възризъ прѣпрѣдъниъ обѣша і і похощаахъ къ нѣмоу і глаахъ [...] изиде же пакы пилатъ възъ [...].*

В изречението *воіни съплетъше отъ тръинъ вѣньць* откриваме глаголна форма за първи сигматичен аорист в множествено число с преминала сигма в *-х-* (в случая *-и-* заради предната носова гласна *я*). Експлицитният подлог *воіни* тук е задължителен въпреки липсата на омонимия при аористните форми за второ и трето лице, множествено число, защото е необходимо да бъдат разграничени новите действащи лица от агенса в първото изречение – *Пилат : воіни*. Следващите действия имат един и същи агенс, което в съчетание с различните форми за второ и трето лице множествено число позволява изпускането на подлога. Първите две са в минало (свършено) време: *възложиша*, *обѣша*, а следващите – в имперфект: *похощаахъ*, *глаахъ*. Примерите обаче показват, че невинаги, когато сказуемото е образувано от глаголна форма за минало време във второ или трето лице, единствено число, употребата на експлицитен подлог е задължителна. След изречението *пилатъ поятъ ꙗко* откриваме *ви і*. Близостта на двете конструкции, еднаквият агенс са контекстови фактори, позволяващи избягването на двусмислието. При смяна на действащите лица подлогът се появява отново, за да разреши възможното противоречие: *изиде же пакы пилатъ възъ*. В статията „Многозначност и синонимия на граматическите форми за лице“ М. Велева дефинира понятието „контекстуална синонимия“ (Велева/Veleva 1985: 30). Първата част от определението тълкува случаите на съвпадение между синтагматично и парадигматично значение.

Може да се каже, че това е обяснение на механизма, по който се осъществяват различните видове транспозиции. Вторият случай на контекстуална синонимия обхваща моментите, в които „съвпадат синтагматични значения на различни граматически форми, отнасящи се към една и съща граматическа категория“ (Велева/Veleva 1985: 30). Прецизността на определението е очевидна, но е необходимо да отбележим, че контекстът е не само място, където функционират омонимни форми, но той позволява и тяхното правилно възприемане. Би могло да се твърди, че в периферията на ФСП *персоналност* трябва да се прибави и равнището на дискурса. Той е неезиково средство, но е способен да разрешава случаите на многозначност. А. В. Бондарко отбелязва, че семантиката на *персоналността* „може да се реализира не само в отделно изказване, но и на равнището на цялостния текст“ (Бондарко/Bondarko 1991: 12)⁵. *Персоналността* като ФСП е много тясно свързана с процеса на комуникация.

В следващите абзаци от настоящия текст обект на анализ ще бъде значението *свидетелственост*, тъй като морфемата *-х-* (и нейният аломорф *-и-*), която е негов показател, изразява и персонална семантика. Липсата на свидетелска морфема при аористните форми за второ и трето лице вероятно би могла да бъде обяснена, ако се имат предвид динамичните отношения, съществуващи между участниците в комуникативния акт и по-точно – размяната на комуникативните роли (говорещ и слушащ). Ясно е, че за да се осъществи процесът на вербално общуване, са необходими поне двама комуникатори. Ако употребата на минало време е основна, изглеждащата странно липса на граматикализация може би е проява на езикова икономия. Говорещият и слушащият непрекъснато разменят ролите си. Адресантът предполага задължителността на адресат. Когато говори за минали събития, говорещият субект (първото граматическо лице) обикновено се представя като свидетел (*аз видях, ние видяхме*). Обръщайки се към своя събеседник обаче, той употребява немаркирани със свидетелственост второлични конструкции от типа *ти видя*. С други думи, ако говорещият е използвал аористни форми, за да опише

⁵ Преводът е на Кр. Чакърова.

собствените си действия (*аз видях, дойдох, направих*), той би могъл да „прехвърли“ значението *свидетелственост* и върху действия, извършени от второто (или третото) лице. Тази особеност е в съответствие с твърдението на И. Кръпова, според което „говорещият има йерархически по-висок „ранг“ от адресата“ (Кръпова/Крарова 2014: 15).

Бихме искали да обърнем внимание върху малко изследваната способност езикови средства, изразяващи недоверие към съобщавания факт, да се комбинират със свидетелски словоформи. Явлението би могло да се опише с понятийния апарат на функционално-семантичната граматика като съчетаване на периферийни конклузивни модификатори с глаголни форми, носители на значението свидетелственост. Необходимо е да бъде отбелязано, че тази особеност на БЕ е доловена от И. Куцаров. Любопитен е следният пример, използван от автора: „Дядо Руси беше, може би, едничкият човек, който се решаваше да стои отвън (Й. Йовков)“ (цит. по Куцаров/Kutsarov 1985: 113). В него откриваме комбинация от перифериен конклузивен модификатор *може би* и свидетелската словоформа *беше*. Не е важно, че на този етап И. Куцаров все още не тълкува морфемата *-х-* като носител на значението свидетелственост. Цитираното изречение ни подтикна да проверим дали за носителя на БЕ не е важно да разграничи, от една страна, това, на което е бил сигурен свидетел, а от друга – това, което не е убеден, че е видял. Съществуването на подобен стремеж в който и да е език би било странно, но при реконструиране на определени събития разказвачът свидетел би могъл да изяви желание да подчертае онези моменти от събитието, за които не е съвсем сигурен дали са били такива, каквито той ги е засвидетелствал. Преди да преминем към коментар на ексцерпиранияте от нас примери, е необходимо да направим още едно уточнение. В БЕ съществуват глаголи, назоваващи действителен признак, който обаче е несъотносим с реалността: *Все пак преди три и половина месеца се телепортираха в Делфи, когато Тразимед, Хектор и останалите спряха синия лъч* (bas.bg). „Свидетел“ на такива действия може да бъде или повествователят в художествени произведения, или герой от филмови, театрални сюжети. Ние приемаме, че част от описаните езикови средства в подточка

„3.4.2.3“ от „Очерк по функционално-семантична граматика на българския език“ (Куцаров/Kutsarov 1985) е възможно да се използват за изразяване на съмнение към субективно действие, свидетел на което може да бъде определена личност (в случая повествователят): „Краските се сливаха с гласовете и песните и целият двор като че ли се люлееше в пространството (Л. Стоянов) (цит. по Куцаров/Kutsarov 1985: 113). Примерите, ексцерпирани от нас, са от Българския национален корпус. Използвана е формулата за наредена заявка: <май | уж | надали | едва ли * {POS=V}>. Тук ще цитираме няколко изречения, в които действията, означени с глаголните форми, могат да са част от обективната действителност, за да се докаже тезата, че в определени контексти свидетелят на даден факт наистина може да изрази съмнение в собствената си свидетелска позиция: *Май* валеше; *Куик* едва ли имаше още много муниципии; *Май* беше кибритена кутийка.; Тук *май* имаше временен бивак.; *Май* бях влюбен.; *Уж* търсеха стари учебници в училищата.; *Преди време май* получих от тях едно доста остро писмо и др.

Периферийните конклузивни модификатори разколебават изразената свидетелственост в структурата на глаголните форми, с които са свързани, но смислово могат да се отнасят и към друга част на изречението. Йовковият пример „Дядо Руси беше, може би, едничкият човек, който се решаваше да стои отвън“ е показателен в това отношение. Тук лексикалният модификатор не е в препозиция спрямо глаголната форма, каквато е обичайната практика в българския език. Обособяването му вероятно е решение на автора, което цели постигането на определен стилистичен ефект. Глаголът *съм* е част от съставното именно сказуемо *беше човек*. Повествователят едва ли изразява съмнение точно в тази своя констатация. От значение е обстоятелството, че съществителното име *човек*, което е част от съставното именно сказуемо, има като предпоставено съгласувано определение членуваното прилагателно име *едничкият*. *Може би* е лексикален модификатор, свързан по-скоро с тази именната фраза, а не с глаголната форма *беше*. Сякаш нещо възпрепятства употребата на директната формулировка *беше едничкият човек*. Конклузивният модификатор на практика „смекчава“ песимистичния извод.

Подобна е ситуацията в изречението *Мили Боже, тук май имаше прекалено много дружества*, в което частицата *май* не може да бъде отнесена категорично към глаголната форма *имаше*. Подложено на съмнение е не съществуването на дружества, а големият им брой. Допустима е трансформацията *Май прекалено много дружества имаше тук*.

В заключение ще обобщим, че в СБЕ персоналната семантика може да се изразява с голяма част от езиковите средства, които са обект на изучаване от страна на функционално-семантичната граматика: суперсегментни, лексикални, лексикално-граматични, морфологични, синтактични. Свързаната с персоналните значения *свидетелственост* може да бъде изразена и по лексикален начин, а съмнението в нея – чрез възходяща интонация, въпросителни изречения, конклузивни периферийни модификатори. За да бъде продължена интересната съпоставка между свидетелствеността и персоналността, е необходимо по-задълбочено изследване.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бондарко/Bondarko 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука, 1976. [Bondarko, A. V. *Teoriya morfologicheskikh kategoriy*. Leningrad: Nauka, 1976.]
- Бондарко/Bondarko 1991:** Бондарко, А. В. Общая характеристика семантической категории и поля персональности. // *Теория функциональной грамматики*. Санкт-Петербург: Наука, 1991. [Bondarko, A. V. Obshchaya harakteristika semanticheskoy kategorii i polya personal'nosti. // *Teoriya funktsional'noy grammatiki*. Sankt-Peterburg: Nauka, 1991, 5 – 14.]
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/ Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон, 1998. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron, 1998.]
- Бъркалова/Barkalova 2011:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011. [Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2011.]
- Велева/Veleva 1985:** Велева, М. Многозначност и синонимия на граматичните форми за лице. // *Език и литература*, 1985, кн. 6, 30 – 41. [Veleva, M. Mnogoznachnost i sinonimiya na gramatichnite formi za litse. // *Ezik i literatura*, 1985, kn. 6, 30 – 41.]
- Георгиев/Georgiev 1991:** Георгиев, Ст. Функционална морфология. Персоналност. // *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар, 1991, 364 – 367.

- [Georgiev, St. Funktsionalna morfologiya. Personalnost. // *Balgarska morfologiya*. Veliko Tarnovo: Abagar, 1991, 364 – 367.]
- Добрев/Dobrev 1982:** Добрев, И. *Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение*. София: Издателство на БАН, 1982. [Dobrev, I. *Proizhod i zhanenie na praslavyanskoto konsonantno i diftongichno sklonenie*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1982.]
- Добрев/Dobrev 2007:** Добрев, И. *Българският език*. Линц: Slavia, 2007. [Dobrev, I. *Balgarskiy ezik*. Lints: Slavia, 2007.]
- Ницолова/Nitsolova 2012:** Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. // *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 50 – 58. [Nitsolova, R. *Za formalnite promeni pri gramatikalizatsiyata*. // *Ezikat na vremeto. Sbornik s dokladi po sluchay 70-godishniya yubiley na prof. d.f.n. Ivan Kutsarov*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2012, 50 – 58.]
- Дякова/Dyakova 1971:** Дякова, С. За категорията лице в български и английски език. // *Филологически изследвания. Сборник с доклади по случай 80-годишнината на БКП*. София: „Наука и изкуство“ 1971, 109 – 119. [Dyakova, S. *Za kategoriyata litse v balgarski i angliyski ezik*. // *Filologicheski izsledvaniya. Sbornik s dokladi po sluchay 80-godishninata na BKP*. Sofia: “Nauka i izkustvo”, 1971, 109 – 119.]
- Иванова/Ivanova 2013:** Иванова, В. За експликаторите на функционално-семантичната категория *персоналност* в българския език. // *Международна интернет конференция „Славянските етноси, езици и култури в съвременния свят“*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 223 – 230. [Ivanova, V. *Za eksplikatorite na funktsionalno-semantichnata kategoriya personalnost v balgarskiya ezik*. // *Mezhdunarodna internet konferentsiya “Slavyanskite etnosi, ezitsi i kulturi v savremenniya svyat”*, Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2013, 223 – 230.]
- Кръпова/Krapova 2014:** Кръпова, И. *Морфосинтаксис на личните глаголни форми в българския език*. София: Лик, 2014. [Krapova, I. *Morfosintaksis na lichnite glagolni formi v balgarskiya ezik*. Sofia: Lik, 2014.]
- Куцаров/Kutsarov 1985:** Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1985. [Kutsarov, I. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 1985.]
- Куцаров/Kutsarov 2011:** Куцаров, И. *Актуална морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011. [Kutsarov, I. *Aktualna morfologiya*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2011.]
- Леков/Lekov 1968:** Леков, И. *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици*. София: Издателство на БАН, 1968 [Lekov, I. *Kratka sravnitelno-istoricheska i tipologicheska gramatika na slavyanskite ezitsi*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1968.]
- Мирчев/Mirchev 2000:** Мирчев, К. *Старобългарски език*. Велико Търново: „Фабер“, 2000 [Mirchev, K., *Starobalgarski ezik*. Veliko Tarnovo: Faber, 2000.]

- Мутафчиев/Mutafchiev 1964:** Мутафчиев Р. *Сегашно историческо време в съвременния български език*. София: БАН, 1964 [Mutafchiev, R., *Segashno istoricheskno vreme v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: BAN, 1964.]
- Ницолова/Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]
- Попов/Popov 1941 [на корицата – 1942]:** Попов, Д. *Българска граматика*. София: „Христо Г. Данов“, 1941. [Popov, D. *Balgarska gramatika*. Sofia: “Hristo G. Danov”, 1941.]
- Стоянов, Янакиев/Stoyanov, Yanakiev 1976:** Стоянов, С., М. Янакиев. *Старобългарски език. Текстове и речник*. София: „Наука и изкуство“, 1976 [Stoyanov, S., M. Yanakiev. *Starobalgarski ezik. Tekstove i rechnik*. Sofia: “Nauka i izkustvo”, 1976.]
- Чакърова/Chakarova 2018, ръкопис:** Чакърова, Кр. *Лекции по функционална граматика* (ръкопис). Пловдив, 2018. [Chakarova, Kr. *Leksii po funktsionalna gramatika* (rakopis). Plovdiv, 2018.]
- Чакърова/Chakarova 2019:** Чакърова, Кр. Към въпроса за структурата на функционално-семантичното поле на генеричността в съвременния български език. // *Българистични езиковедски четения. Материали от Международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 19 – 20 ноември 2018 г.* София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2019, 176 – 186. [Chakarova, Kr. Kam voprosta za strukturata na funktsionalno-semantichnoto pole na generichnostta v savremenniya balgarski ezik. // *Balgaristichni ezikovedski cheteniya. Materiali ot Mezhdunarodnata konferentsiya po sluchay 130-godishninata na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“, 19 – 20 noemvri 2018 g.* Sofia: Fakultet po slavyanski filologii, SU „Sv. Kliment Ohridski“, 2019, 176 – 186.]

ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ПЕРИФЕРИЙНИ МОДИФИКАТОРИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОМПАРАТИВНОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Петка Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

PHRASEOLOGICAL PERIPHERAL MODIFIERS FOR THE EXPRESSION OF COMPARATIVITY IN CONTEMPORARY BULGARIAN

Petka Ivanova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The article examines the phraseological peripheral modifiers in the functional-semantic field of comparativity in contemporary Bulgarian. The approach to linguistic facts is consistent with the achievements of the functional-semantic grammar, which seeks to describe all possible means in a language capable of expressing a meaning. Therefore, as the subject of this text, we define the functional-semantic field of comparativity in Contemporary Bulgarian.

The study focuses on the analysis of peripheral lexical means, and in particular of phraseologisms and sustainable comparisons. The classification and systematization approach is used, and we relied on synchronous description.

In the course of the study, depending on their construction and type, phraseological units were classified and divided into groups, supported by examples.

Keywords: functional-semantic grammar, comparativity, phraseologisms, sustainable comparisons

Обект на настоящото изследване са фразеологичните периферийни средства във функционално-семантичното поле на компаративността в българския език. Основната цел на научния анализ е тези средства да бъдат стратифицирани с оглед на тяхната структура и семантико-стилистични особености.

Както е известно, всяка функционално-семантична категория има полева структура. Функционално-семантичното поле (ФСП) е двупланово единство (на съдържание и форма), което се отличава със специфична структура: съдържа център (ядро), изпълня-

ваш интегрираща функция, и периферия, в която участват всички неядрени средства за изразяване на дадена понятийна категория (вж. Куцаров/Kutsarov 1985; Чакърова/Chakarova 2018). Кр. Чакърова класифицира ФСП според следните критерии:

- 1) Според сферата на функциониране (именни и глаголни);
- 2) Според наличието или отсъствието на структурен център (ядрени и безядрени ФСП);
- 2) Според състава на полевата периферия (ФСП с наситена или „разредена“ периферия);
- 3) Според степента на функционална автономност (самостоятелни и несамостоятелни ФСП);
- 4) Според семантичния обхват (категориални, синкатегориални, грамемни ФСП) (Чакърова/Chakarova 2017).

Във фокуса на настоящото изследване е поставена функционално-семантичната категория *компаративност*, която е свързана с възможността обектите и техните признаци да бъдат съпоставяни.

В ядрото на самостоятелното именно категориално ФСП на компаративността се намира морфологичната категория (на прилагателните и на образуваните от тях наречия) *степен за сравнение* (у И. Куцаров *степенуване*). Опозицията е привативна: *съпоставителност* – *несъпоставителност* (вж. Куцаров/Kutsarov 2007, цит. по Чакърова/Chakarova 2018).

Категорията е тричленна, с един немаркиран (*положителна степен*) и два маркирани члена (*сравнителна* и *превъзходна степен*). Немаркираният член има две значения (главно и общо). Главното значение изразява основната (положителна) степен на признака. Общото значение не изразява отношение за съпоставителност, т.е. качеството на едно явление не може да се съпостави с качеството на други явления.

Формалните показатели на сравнителната и превъзходната степен са частиците *по-* и *най-*, които имат граматичен статут, макар че не се употребяват като флексии. Тяхното съществуване в системата е отличителна особеност на българската морфология и белег на аналитизма на българския език (Щерева/Shtereva 2016).

Периферията на категорията *компаративност* е много богата и разнообразна. Тя включва езикови средства от всички равнища: фонетични, словообразователни, лексикални, морфологични, синтактични.

За обект на нашето изследване сме избрали част от лексикалните средства и по-конкретно фразеологизмите¹ и устойчивите сравнения, които имат важна роля при изразяването на градуалност. Чрез тях се проявява отношението на говорещия субект и се дава оценка (положителна или отрицателна); употребяват се за характеризиране на обектите, за означаване на техни отличителни признаци, проявяващи се обикновено във висока степен. Би могло да се допълни, че фразеологизмите са едни от основните средства за изразяване на степен (Чоролеева/Choroleeva 1994: 315)².

В структурно отношение фразеологичните модификатори с градуално значение биват:

- номинални фрази;
- вербални фрази;
- конструкции с обстоятелствени изрази.

1. Номинални фрази – субординационни и координационни

Подчинителните номинални фрази са съставени от прилагателно и съществително име и имат значение 'обект, характеризиращ се с признак във висока степен', получаващо се по преносен път чрез уподобяване:

- чрез преосмисляне на целия израз, напр.: *златно сърце* 'много добър човек'; *костелив орех* 'много твърдоглав човек'; *бостанско плашило* 'много грозен човек'; *златни ръце* 'много сръчен'; *ангел небесен* 'много добър човек', *бяла врана* 'много странен, необичаен' и др.
- чрез преосмисляне единствено на значението, изразявано от прилагателното име, което е възможно само при свързване на прилагателни с точно определени съществителни имена, напр.: *дебела лъжа* 'много го-

¹ Солидарни сме със становището на К. Ничева, че извън групата на фразеологизмите остават т.нар. паремии (пословици и поговорки), тъй като в основата на смисловото им съдържание лежи не понятие, а съждение (Ничева/Nicheva 1974).

² Примерите, които са обект на нашите наблюдения, са ексцерпирани от *Фразеологичен речник на българския език* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974).

ляма лъжа'; *мъртва тишина* 'много голяма тишина'; *кръвна обида* 'много голяма обида' и др.

Съчинителните фрази, от своя страна, най-често изразяват значението 'признак във висока степен' – срв.: *гол и бос* 'много беден'; *вярл и кипял* 'много опитен'; *кожа и кости* 'много слаб' и др. Най-често те се употребяват в групата на сказуемото, напр.: *Дони обясни защо е станал **кожа и кости*** (<https://fakti.bg>) (= защо е станал много слаб); *Помежду ни **кръв и нож*** (= много се мразим).

2. Вербални фрази

Значението 'признак във висока степен' се изразява и от вербални устойчиви съчетания – срв. напр.: *На мравките път права* 'много съм добър'; *Имам кокоши ум* 'много съм глупав'; *Нямам троха хляб* 'крайно беден съм'; *Нямам ни куче, ни котка* 'съвсем самотен съм'; *Имам бучимишево сърце* 'много съм страхлив'; *Нося гола душа* 'съвсем беден съм'; *Кова клинци* 'много ми е студено'; *Още много просеник ще дъвча* 'много съм млад още'; *Знаят ме и кучетата* 'много съм известен'; *Катран ми капе от брадата* 'много съм ядосан'; *Държа душата си зад зъбите* 'много съм зле, много съм отпаднал'; *В корема ми жаби куркат* 'много съм гладен'; *Не ме бива в гайда да духна* 'много съм нескопосан, схванат, несръчен' и др.

Към тази група трябва да бъдат причислени и вербалните фрази, в чиито перифрази се включва пълнозначен глагол, напр.: *Вземам ума на някого* 'много силно въздействам на някого'; *Вкарвам в миша дупка* 'много се карам на някого'; *Пукам се откъм гърба си* 'много се ядосвам'; *Заедно сме расли и пасли* 'много добре се познаваме' и др.

Приведените примери доказват убедително, че фразеологичните средства са по-ярки изразители на степените на признака, защото показват образност, емоционалност и предизвикват по-голямо въздействие.

3. Конструкции с обстоятелствени изрази

Най-често те изразяват значения за висока степен. Могат да съдържат или наречия, или обстоятелствени предложни изрази – срв.: *нагоре високо, надолу дълбоко* 'много лошо, безизходно

положение'; *напред стръмно, назад яма* 'много лошо, безизходно положение'; *влюбен до уши* 'извънредно силно влюбен'; *мокър до кости* 'напълно мокър'; *докаран до изуй-гащи* 'докаран до пълна сиромашия'; *пиян до козирката* 'извънредно много пиян'; *превъзнасям до деветото небе* 'извънредно много превъзнасям'; *чакам до второто пришествие* 'чакам безкрайно дълго'; *викам до бога* 'викам извънредно силно' и др.

Прави впечатление, че фразеологичните модификатори на компаративността се използват активно за изразяване на положителни и отрицателни човешки качества, напр.: *в гаванка да го изпиеш* 'много красив човек'; *златни са му ръцете* 'много сръчен'; *ангел небесен* 'много добър човек'; *в кърпа да го вържеш* 'много хубав човек'; *на мравката път правя* 'много съм кротък, отстъпчив'; *работата плаче от мене* 'много съм работлив'; *с очи да го изпиеш* 'много красив' и др. (полож.); *змия му е плюла в устата* 'много зъл човек'; *баща си за парà продава* 'много алчен'; *няма ум за пет пари* 'много глупав'; *кукувица му е изпила акъла* 'съвсем оглупял'; *не види по-далеч от носа си* 'много ограничен човек'; *по-черен от дявола* 'много лош, зъл'; *кукувица му е изпила акъла* 'много глупав човек'; *от стара коза яре* 'много хитър'; *да го плюеш в очите, пак не мига* 'много безочлив човек'; *да плюе на змия в устата, ще я отрови* 'много зъл човек'; *пробила му се е шапката от ум* 'много е глупав' (отриц.) и др.

Нерядко чрез употребата на устойчиви съчетания с компаративна семантика се характеризира външният вид на човека – срв.: *изтънели му са ушите* 'много е отслабнал'; *едва му кожата костите крепи* 'много е отслабнал'; *душа за две пари няма* 'съвсем немощен, слаб'; *вятър свири между краката му* 'много слаб човек'; *да го духнеш, ще падне* 'много слаб човек'; *две педи човек* 'много нисък'; *не го лови кантара* 'много е дебел'; *преминава през иглени уши* 'много слаб'; *сварил е дренките* 'много е отслабнал'; *сякаш са го кучета дърпали* 'много мършав и сух човек'; *една торба кокали* 'изключително слаб човек' и др.

Важно място сред периферийните фразеологични средства в полето на компаративността заемат **устойчивите сравнения**. Те се използват за изразяване на висока (или свръхвисока) степен. Разглежданите устойчиви фрази означават присъщи на даден

обект признаци, изразени чрез прилагателно име или глагол, които се сравняват със същите признаци у друг обект (модел, образец) (Чоролеева/Choroleeva 1994: 321). Обикновено фразите, в които участват подобни сравнения, имат следната структура: прилагателно име, причастие или глагол + предлог *като* + съществително име (или предложен израз) – срв. напр.: *дебел като бъчва* ‘много дебел’; *кротък като агне* ‘много кротък’; *лек като перо* ‘много лек’; *гладен като вълк* ‘много гладен’; *грозен като кукумявка* ‘много грозен’; *хитър като лисица* ‘много хитър’; *блед като платно* ‘много блед’; *слаб като вейка* ‘много слаб’; *рядък като бял гарван* ‘изключително рядък’; *беден като църковна мишка* ‘много беден’; *мълчи като риба* ‘много упорито мълчи’; *вали като из ведро* ‘вали много силно’; *боя се като дявол от тамян* ‘боя се много’; *яде като разпран* ‘много лакомо яде’; *пие като смок* ‘извънредно много пие (алкохол)’; *бягам като гърмян заек* ‘много бързо бягам’; *говоря като картечница* ‘говоря много бързо’; *пазя като очите си* ‘пазя много старателно’; *минава ми като на куче* ‘минава ми много бързо’ и др.

Срещат се обаче и примери, когато сравнението може да се използва и самостоятелно (без участието на предпоставени прилагателни или глаголни форми), за да се изрази същата атрибутивна семантика – срв.: *като капка* ‘много хубав’ (напр. *Тя е като капка* = Тя е много хубава); *като вейка* ‘много отслабнал’ (напр. *Сега е като вейка* = Сега е много отслабнал); *като бъчва* ‘много дебел’ (*Този е като бъчва* = Този е много дебел); *като от кутия изваден* ‘много спретнат, чист’; *като от гроб изваден* ‘с много лош външен вид, много изпит, немощен’ и др.

Прави впечатление, че едни и същи устойчиви сравнения могат да маркират високата степен както на статични, така и на динамични признаци (т.е. могат да поясняват както прилагателни, така и глаголи) – срв.: *хубав като писано яйце* ‘много, изключително хубав’ и *гледам като писано яйце* ‘отглеждам с изключително внимание, с голямо старание и грижа’.

Любопитни са случаите, когато градуалното значение на съчетанията с устойчиви сравнения е резултат от пълна семантична трансформация на изходната фраза – срв.: *нарязвам като горчица краставица* ‘скарвам се много остро’; *дрънкам като празна те-*

некия ‘прекалено много говоря’; *заплитам се като пате в кълчища* ‘много силно се смущавам’ и др.

Важен критерий, по който можем да класифицираме устойчивите сравнения, е изразеното чрез тях отношение към даден обект – положително или отрицателно.

- Устойчиви сравнения, изразяващи положителни качества: *добър като агънце* ‘много добър’; *кротък като агне* ‘много кротък’; *хубав като капка* ‘много хубав’; *хубав като картина* ‘много хубав’ и др.
- Устойчиви сравнения, изразяващи отрицателни качества: *надувам се като паяк* ‘прекалено много се надувам’; *яде като без дъно* ‘яде много лакомо’; *лъже като брадат циганин* ‘извънредно много лъже’; *надува се като въшка на чело* ‘прекалено много се надува’; *прост като фасул* ‘много, съвсем прост’; *държа мъст като камила* ‘много съм отмъстителен’; *пия като смок* ‘пия извънредно много (алкохол)’; *пуша като комин* ‘пуша много, непрекъснато’; *лъжа като дърт циганин* ‘много лъжа’; *дебел като бъчва* ‘много дебел’; *хубав като тиква на плет* ‘много грозен’; *хубав като прасе в помия* ‘много грозен’; *чисто като в чифутска чаршия* ‘много мръсно’ и др.

Както се вижда от примерите, преобладават сравненията с негативна семантика, което убедително доказва нетърпимостта на езиковия колектив към негативните модели на житейско поведение, към вредните навици и др. Българинът е чувствителен и към красивото, и към грозното в човешкия живот, разбира ни като физическа, и като душевна характеристика на личността.

Особен интерес предизвикват съчетанията с устойчиво сравнение, изразяващи иронична отсянка. Обичайно в основата им стои съзнателно противоречие (оксиморон) – срв.: *бял като на тенджерата дъното* ‘много черен’; *сит като просяк* ‘много гладен’; *бистър като боза* ‘много мътен, нечист’; *обичаме се като котка и мишка* ‘изобщо не се обичаме; доста се мразим’; *чисто като в чифутска чаршия* ‘много мръсно’; *хубав като прасе в помия* ‘много грозен’; *повяхнал като върба във вода* (диал.) ‘много здрав, оправен’; *здрав като кошница* ‘много болнав, кекав’; *хубав като тиква на плет* ‘много грозен’ и др.

В заключение можем да обобщим, че фразеологичните периферийни модификатори на компаративността изразяват значението за степен по колоритен начин. Те са свързани с културата на народа и се отличават с експресивност, образност, оценъчност. Именно тези качества ги правят едни от най-използваните средства в художествената литература и в разговорната реч.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Куцаров/Kutsarov 1985:** Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1985. [Kutsarov, I. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 1985.]
- Куцаров/Kutsarov 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007. [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2007.]
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Предговор към Фразеологичен речник на българския език (Том I – II)*. София: Издателство на БАН, 1974, 11 – 34. [Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova. *Predgovor kam Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik (Tom I – II)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1974, 11 – 34.]
- Чакърова/Chakarova 2017:** Чакърова, Кр. Към въпроса за типологията на функционално-семантичните полета в съвременния български език. // *Български език и литература*, Vol. 59, № 4, 2017, 425 – 432. [Chakarova, Kr. *Kam vaprosa za tipologiyata na funktsionalno-semantichnite poleta v savremenniya balgarski ezik*. // *Balgarski ezik i literatura*, Vol. 59, № 4, 2017, 425 – 432.]
- Чакърова/Chakarova 2018, ръкопис:** Чакърова, Кр. *Лекции по функционална граматика* (ръкопис). Пловдив, 2018. [Chakarova, Kr. *Leksii po funktsionalna gramatika* (rakopis). Plovdiv, 2018.]
- Чоролеева/Choroleeva 1994:** Чоролеева, М. *Българо-полска съпоставителна граматика (Том III)*. София: Издателство на БАН, 1994. [Choroleeva, M. *Balgaro-polska sapostavitelna gramatika (Tom III)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1994.]
- Щерева/Shtereva 2016:** Щерева, В. Структура на функционално-семантичното поле на компаративността в съвременния български език. // *Словото – традиция и модерност. Сборник с доклади от XVII национална конференция за студенти и докторанти*, Пловдив, 2015 г. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, 78 – 83. [Shtereva, V. *Struktura na funktsionalno-semantichnoto pole na komparativnostta v savremenniya balgarski ezik*. // *Slovoto – traditsii i modernost. Sbornik s dokladi ot XVII natsionalna konferentsiya za studenti i doktoranti*, Plovdiv, 2015. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2016, 78 – 83.

ГРАМЕМАТА РЕЗУЛТАТИВНОСТ
И СВЪРШЕНИЯТ ВИД В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
И ТЕХНИТЕ ГРАМАТИЧНИ
И ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИ
ЕКВИВАЛЕНТИ В АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Десислава Димитрова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE GRAMMEME RESULTATIVENESS
AND THE PERFECTIVE ASPECT IN BULGARIAN
AND THEIR GRAMMATICAL
AND FUNCTIONAL-SEMANTIC EQUIVALENTS
IN ENGLISH

Desislava Dimitrova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The object of the present comparative research are the grammeme resultativeness and the perfective aspect in Bulgarian and their grammatical and functional-semantic equivalents in English. The goal of the study is to identify the acts of inter-language symmetry and asymmetry in the resultative and aspectual expression. First of all, we will note that in Bulgarian both meanings belong to separate categories of different nature. The resultativeness is a grammeme of the morphological category *state of the action*, and the perfective aspect – of the lexical-grammatical category *aspect of the verb*. However, both categories have close semantic content. Secondly, in English the grammeme resultativeness has an equivalent, but the aspectual meanings are expressed by peripheral modifiers. On the other hand, the English V-*ing* forms are analogues to the Bulgarian imperfective verbs.

Keywords: resultativeness, perfective aspect, grammeme, aspect of the verb, aspectuality, functional-semantic analogues

Във фокуса на настоящото контрастивно изследване са грамемата резултативност и свършеният вид (перфектив) в българския език и техните граматични и функционално-семантични аналози в английския език.

Факт е, че резултативността като значение, почти без никакви уговорки, се свързва аксиоматично с перфекта – било то при дефи-

ниране на семантиката му или при набелязване на употребите, функциите му. Още през периода на Българското възраждане Иван Момчилов (1847) регистрира резултативния характер на формите от типа *писал съм*: „Първото прешедше показва, че действието или състоянието било някога, но следствието му сега йоще ся нахожда; като писал есмь“ (Момчилов/Momchilov 1988: 52). Семантиката на английския перфект Present Perfect Комри дефинира по сходен начин: „Най-общо перфектът показва продължаващо значение на предишна ситуация“ (Comrie/Комри 1976: 52)¹. В отделна глава обаче авторът описва някои по-специфични проявления на това основно значение, които нарича типове перфект (types of perfect) – perfect of result, experiential perfect, perfect of persistent situation, perfect of recent past². Уместна ни се струва забележката на Й. Дал, че назоваването на значенията като „типове перфект“ отправя към двустепенни модели на използване, при които не се разграничават, а се пресичат семантични и граматични или функционални езикови категории. Дал подчертава, че всъщност става въпрос за типове употреби на перфекта (вж. Dahl/Дал 1985: 133). Резултатът в по-тесен смисъл (като характеристика на перфектните употреби) е много по-трудно да се илюстрира, а причината според изследователя е, че резултативната употреба на перфекта се засенчва от experiential употребата, отразяваща преживяно минало събитие (вж. пак там: 135). Резултативни конструкции според Дал могат да се образуват само от глаголи, чиято семантика включва някакъв тип промяна, т.е. въпросните конструкции са силно лексикално ограничени.

Четири значения приписва на перфекта и Р. Маккорд, първото от които е „настоящо резултативно състояние от минало действие“ (MacCoard/Маккорд 1976: 5)³. Други автори, макар да използват термина *anterior/perfects* (със значение на *предшестващ*) за

¹ Преводите и адаптациите от английски език в разработката са мои – Д. Д.

² Резултативен перфект, перфект на преживяното/придобития опит, перфект на постоянната ситуация, перфект на близкото минало (преводът е мой – Д. Д.).

³ Две от останалите три значения, които представя Маккорд, са: „минало събитие, което е неопределено по време“, дефиниция, отправяща директно към несполучливия термин в българската граматика „минало неопределено време“; „минало събитие в период, който е непрекъснат до настоящия момент, не се диференцира тогава спрямо сега“ (MacCoard/Маккорд 1976: 5).

означаване на перфектната семантика, извеждат сходна дефиниция: „минало действие, което е релевантно към настоящата ситуация“ (Bybee, Perkins, Pagliuca/Байби, Перкинс, Палюка 1994: 62). Разбира се, представени са и други антериорни значения като: *experiential* (на лицето се приписва преживяно минало събитие), *continuing* (миналата ситуация продължава в настоящето) (вж. пак там).

Семантичният признак резултативност, като характерен за българския перфект, се приема условно и от някои българисти. Според В. Маровска този признак се е наложил, тъй като при определени лексикални типове резултативната семантична отсянка е доста силна. „Чрез перфектните форми – според изследователката – говорещият квалифицира глаголното лице като активен или пасивен участник в глаголното действие, в резултат от което е придобил, макар и минимална, опитност или компетентност за него“ (Маровска/Marovska 2013: 270).

Повечето изследователи на българския перфект му приписват резултативна семантика. Срв.: „Перфектът е резултативно време, като резултатът в материален или абстрактен вариант е наличен в момента на говорене“ (Андрейчин/Andreychin 1976: 279). Докато всеки глагол експлицира действие, при сложните глаголни времена, в които се съдържа минало свършено деятелно или минало свършено страдателно причастие, вниманието ни е насочено не към действието, „а към последиците [...] състояние, положение, настъпило като резултат на приключилото действие“ (Пашов/Pashov 1976: 190). Резултативната семантика е засвидетелствана през 1965 г. като характерна не само за перфекта, но и за плусквамперфекта, футурум екзактум и футурум екзактум претерити от П. Пашов, който е първият, представил опозицията акционни ~ резултативни времена в българистиката. Сходни са вижданията и на Г. Герджиков, но той достига до следния съществен извод: „2. Между т.нар. резултативни и т.нар. акционни (нерезултативни) времена не съществува темпорална разлика“ (Герджиков/Gerdzhikov 1973: 138). Според изследователя корелацията перфектни ~ неперфектни форми би могла да се разглежда в границите на категория „нешифърно време“ и заедно с категорията „шифърно време“ (базисното време) той ги обединява в хипер-

категорията „финитно време“. В забележка посочва: „нешифърното време“ „ще се разглежда като проява на глаголното време и тогава, когато функционира самостоятелно при неличните форми“ (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 81). Базирана на постановките на П. Пашов и Г. Герджиков е концепцията на И. Куцаров. Ученият обаче извежда резултативните форми от рамките на граматическото време и ги посочва като грамема на самостоятелна категория *вид на действието* (вж. Куцаров/Kutsarov 2007).

Акционно-резултативната парадигма на морфологичната категория *вид на действието* според И. Куцаров има следния вид:

управлявам ~ управлявАЛ/-Н съм

управлявах ~ бях управлявАЛ/ -Н

ще управлявам ~ ще съм управлявАЛ/-Н

щях да управлявам ~ щях да съм управлявАЛ/-Н

От по-различно естество е концепцията на К. Куцаров. В монографията си „Българското причастие“ (2012) той категорично заявява: „**т.нар. категория на перфекта може да се изразява единствено в рамките на причастната система**“ (Куцаров/Kutsarov 2012: 49). Противопоставят се минали причастия, които експлицират значението на перфекта, и сегашните причастия. Те изразяват действителен атрибутивен признак, противоположен на перфектния. Корелативното формално-семантично противопоставяне изгражда морфологичната категория, наречена от К. Куцаров *състояние на действието*⁴. „Грамемата **резултативност** изразява актуализиране, репродуциране в състояние на резултат на извършено в предходен момент действие, явяващо се атрибутивен признак на назовано понятие от съществително име: *заспаЛ студент, влязъл закон; изорана нива, разбит наркочанал*“ (Куцаров/Kutsarov 2019: 325). Като единствен формален показател лингвистът посочва морфемата -л. Значението резултативност според автора се изразява в най-чист вид, когато еловите форми са образувани от инфинитивни (аористни) глаголни основи от първо и второ спрежение (*писал, бул, ходил*), както и от

⁴ Авторът уточнява, че квалификацията „състояние на действието“, с която той предпочита да обозначи категорията, присъства в описанието на т.нар. перфектни времена при изследователи като М. Янакиев, В. Маровска, Ю. С. Маслов.

свършени глаголни основи от трето спрежение (*изгледал, нарисувал*). К. Куцаров отбелязва правилно, че тези основи изразяват прекратеност, постигнатата цел на действието, а еловата морфема *-л* актуализира действието като резултат (вж. пак там). В границите на страдателната парадигма обаче авторът не открива маркер на резултативността. Той посочва, че „адективиращите морфemi *-м, -н* и *-т*“ са индикатори на страдателния залог. Отбелязва, че при причастията, образувани от свършени основи от първо и второ спрежение, опозицията резултативност ~ нерезултативност е възможна заради аористните основи на миналото страдателно причастие. Когато партиципиалните форми от страдателен залог са образувани от несвършени основи и/или от трето спрежение, резултативната експликация на *-н/-т* причастieto е едновременно извънконтекстова, но и контекстово обусловена. Значението резултат от действие, което се изразява в случаи на страдателнопричастна употреба, се обуславя от лексикални и/или синтактични средства (вж. пак там: 326).

Акционно-резултативните опозиции в границите на морфологичната категория *състояние на действието* (при причастieto) имат следния вид според К. Куцаров:

управляващ ~ управляваЛ

*управляем ~ управляван*⁵

Опозитивни отношения между перфектните и неперфектните глаголни форми са засвидетелствани и в английския език. А. И. Смирницки, изследвал в детайли английския глагол, стига до следния извод: „Перфектът [...] и неперфектът [...] образуват в съотношение един с друг особена граматична категория на глагола, различна и от времето, и от вида – категорията *времева отнесеност*“ (Смирницкий/Smirnitskiy 1959: 314)⁶. Според изследователя набеязаната категория е обща за личните и неличните (герундий, инфинитив, причастие) форми⁷ на глагола. Авторът отчита, че непредикативните форми се използват както самостоя-

⁵ Според автора изразяването на категорията *състояние на действието* в рамките на страдателния залог е маргинално.

⁶ Преводите и адаптациите от руски език в разработката са мои – Д. Д.

⁷ Нарича ги още предикативни и непредикативни форми.

телно, така и като част от състава на предикативните форми. Обединяващи за личните и неличните форми са граматическите им характеристики. Освен категорията *времева отнесеност* общи глаголни категории се явяват още *вид* и *зalog* (вж. пак там: 240 – 242)⁸. Анализирайки причастията *writing* – *written*, *loving* – *loved*, Смирницки уточнява, че те се различават не само по залог, но и по времева отнесеност. Причастие първо (*writing*) има значение деятелност (актив) и неперфектност, а причастие второ (*written*) – пасивност и перфектност. В едни причастия присъстват и двете значения (*written*) – перфектното и пасивното, в други при отчетливо пасивно значение перфектното липсва (*loved*), а в трети липсва пасивното (*gone*):

II ПРИЧАСТИЕ

	Перфектност	Пасивност
written	+	+
loved	–	+
gone	+	–

(Смирницкий/Smirnitskiy 1959: 260)

С оглед на ограничения обем на изследването пасивното изразяване няма да бъде обект на нашето внимание. Противопоставянето по признака *результативност* (*перфектност*) ще представим традиционно в границите на глаголната парадигма, но и в контекста на причастията като лексемен клас със самостоен статут⁹. В съпоставителен план акционно-результативните опозиции имат следния вид:

⁸ Трябва да се има предвид, че макар да представя категории, които диференцират личните и неличните форми, както и категории, които ги обединяват, Смирницки разглежда непередикативните форми в пределите на глагола. К. Куцаров, от друга страна, посочвайки типични морфологични категории (*зalog* и *състояние на действието* – на практика това е категорията за *времева отнесеност* у Смирницки), приписва на българското причастие самостоен статут и го извежда от параметрите на глаголната парадигма.

⁹ По подробно вж. К. Куцаров (Куцаров/Kutsarov 2012, 2019).

НЕФИНИТНИ ФОРМИ

управляващ ~ управляващ *managing ~ managed*

ФИНИТНИ ФОРМИ

управлявам ~ **управлявал** съм

управлявах ~ бях **управлявал**

ще управлявам ~ ще съм **управлявал**

цях да управлявам ~ цях да съм **управлявал**

*I manage ~ I have **managed***

*I was managing ~ I had **managed***

*I will manage ~ I will have **managed***

*I would manage ~ I would have **managed***

Явно е, че гореизложените корелации свидетелстват за наличието на категория *състояние на действието*¹⁰ както в българския, така и в английския език, в чиито граници се противопоставят една маркирана и една немаркирана грамема. Формален изразител на българската маркирана грамема е морфемата *-л* в състава на миналите свършени деятелни причастия, докато в английския език формалната индикация на перфектното (резултативното) значение се носи от самото минало причастие, тъй като голяма част от глаголите образуват формата си за минало време (Past Simple)¹¹ и тази за причастието по един и същ начин (посредством морфемата *-ed*). Налице са обаче и изключения. Морфемата *-en* се появява при някои форми на минало причастие като *proven* (*доказан*), *frozen* (*замръзнал*), *broken* (*счупен*). В тези случаи се диференцират миналото време (Past Simple) и миналото причастие. Срв.: *froze* (*замръзна*) и *frozen* (*замръзнал*); *proved* (*доказа*) и *proven* (*доказан*). Появата на морфемата *-en* при някои причастия, както и функционирането им като модификатори на съществителните (*shrunkен head*), е причината *V-en* морфемата да се посочва като флексия на миналото причастие, за да се разграничи от *V-ed* релационната морфема за минало време (вж. Delahanty, Garvey/Делаханты, Гарви 1994: 98). С оглед на обстоятелството, че причастията, образувани с морфемата *-en*, съвсем не са много и почти са се изгубили в развоя на езика, а морфемата *-ed* маркира, от друга страна, и значението предходност (минало време), ще

¹⁰ Категория *вид на действието* (у И. Куцаров) и категория за *времева отнесеност* (А. И. Смирницки).

¹¹ Просто минало време.

се въздържим да посочим конкретна флексия, индикираща изразяването на резултативност в английския език.

Не е съвсем изяснен и проблемът относно инвариантното значение на маркираната грамема в категорията. Явно е, че в английската граматична литература наред с резултата от действие се изтъква още експликацията на минало действие, релевантно към настоящия момент, преживяно минало събитие и др. В българските езиковедски изследвания (с някои изключения) преобладава схващането, че резултативността е характерна именно за формите, включващи в състава си минало свършено деятелно причастие. Напълно солидарни сме с изследователите, които уточняват, че резултативната семантика (без значение дали се разглежда в контекста на перфектните глаголни форми, или в чисто партиципиален контекст) е по-отчетлива или пък по-недоловима в зависимост от вида на глагола, типа на глаголната основа, спрежението на глагола, от който е образувано причастиято (вж. Маровска/Marovska 2005; Чакърова/Chakarova 2016; Куцаров/Kutsarov 2019). Допускаме, че може би най-точно отразяващ семантиката на миналото деятелно причастие/*past participle* е немският термин *Nachzustand*¹², буквално „следсъстояние“, което е релевантно към момента на изказване.

Резултативната семантика очевидно не се тълкува еднозначно. В някои западноевропейски лингвистични изследвания дори частично се препокрива със значението свършен вид. Б. Комри посочва, че „перфективността се дефинира по два сходни начина – като завършено действие, от една страна, и като резултат от приключила ситуация, от друга“ (Comrie/Комри 1976: 10). Резултативността според Комри обаче е само един от начините за изразяване на перфективност (свършен вид). „Изобщо термините резултативен и завършен поставят излишен акцент върху последния етап от ситуацията, а не върху нея като цяло“ (Comrie/Комри 1976: 10).

Убедението ни е, че близкото семантично съдържание на грамемите резултативност и свършен вид е една от възможните причини резултативността да се осмисля като аспектиално значение, особено в езици, в които не е наличен глаголен аспект (вид).

¹² Термин, който Р. Бойерле използва за характеристиката на немския перфект (вж. Bäuerle/Бойерле 2015).

Най-сходно с резултативната семантика е описателното значение на перфективите, формулирано от Й. Пенчев като *постигната цел на действието*, което обаче „трябва да бъде ясно разграничено от морфологичното значение резултативност, присъщо на глаголните форми, които съдържат „актуализираната аористна морфема [...], т.е. аористната морфема, свързана в минало свършено деятелно причастие или минало страдателно причастие (*преди всичко от свършени глаголи* – курсивът е мой, К. Ч.) чрез актуализиращите морфем **-л, -н, -т**“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 250; цит. по Чакърова/Chakarova 2017). Резултативността се изразява морфологично, а значението на свършения вид – лексикално-граматично, т.е. на равнището на цялата лексема.

Срв.:

ЛГК¹³ *вид на глагола*
ПРЕПИША – св. вид

МК състояние на действието
преписАЛ (съм) – резултативност

На смесването на перфектно и перфективно значение обръща специално внимание Й. Дал. Негов аргумент в полза на различния характер на перфектната и перфективната семантика е обстоятелството, че „в много езици перфектът може да се комбинира с прогресивна конструкция, както е в изречения от типа *I have been sleeping*, нещо, което не бихме наблюдавали, ако перфектът изразяваше перфективност“ (Dahl/Дал 1985: 139).

Докато българската грамема резултативност (перфектност) има граматичен еквивалент в английския език, то перфективът (свършеният вид) се предава посредством глаголно-именни съчетания. Тази междуезикова асиметрия се дължи на обстоятелството, че в българския език са налични несвършени (*ям*), свършени (*изям*) и производни несвършени глаголи (итеративи) (*изяждам*), а в английския език с глагола *eat* се превеждат и свършеният, и несвършеният, и итеративният български глагол, означаващ действието *ядене/изяждане*. Несвършената и итеративната аспектвална семантика може да се изрази в английския език по граматичен път (посредством формите на продължителните (прогре-

¹³ Лексикално-граматична категория (по-подробно за нея вж. у Куцаров/Kutsarov 2007: 39 – 41).

сивните) времена или чрез конструкции с модални глаголи за изразяване на обичайни действия).

Срв.: *чета* (НСВ¹⁴): *Иван чете книга – Ivan is reading a book*) – сегашно прогресивно време, изразява се НСВ (имперфективност).

Срв.: *обаждам се* (произведен НСВ (итератив): „*Джон се обаждаше на приятелите си, когато му трябваша пари – John used to call his friends when he needed money*“ (пр. е на Кр. Кабакчиев 1998: 153).

В случая употребата на модалната конструкция (*used to* + V) за обичайно действие вероятно се налага, за да се предаде специфичната итеративна семантика на българския глагол *обаждам се*. Приемаме, че в българския език категорията *вид на глагола* е триграмемна. Формално-семантичните опозиции, на които се разпада категорията, са две, тъй като словообразователната разлика между първичните (*пиша*) и вторичните несвършени глаголи (*преписвам*) е съществена и това налага тяхното диференциране (вж. Маровска/Marovska 2005: 107). Според Кр. Чакърова категорията също е тричленна (НСВ ~ СВ¹⁵ ~ итератив). За същински глаголни видове (в рамките на категорията вид) обаче изследователката приема само двете грамемни – НСВ и СВ (*пиша* ~ *препиша*), които се противопоставят както граматически, така и лексикално-граматически. „В граматически смисъл (и формално, и семантически) той (итеративът *преписвам* – Д. Д.) е маркиран не по „видовост“, а по кратност (изразява идеята за повторение на дадено комплексно действие без указание за времеви или пространствен предел)“ (Чакърова/Chakarova 2003: 175). Това аргументира и нуждата да се използват английски модални глаголи за изразяване на обичайни, повтарящи се действия като преводни аналози на някои български итеративи, както става ясно и от ексерпирания пример по-горе.

Граматици аналози за изразяване на семантиката на българските глаголни видове в английския език имат единствено имперфективите. Несвършени и итеративни значения се предават още и посредством глаголно-именни съчетания. Изобщо аспектиалното изразява-

¹⁴ Несвършен вид.

¹⁵ Свършен вид.

не (перфективно/имперфективно) в езиците, в които няма глаголен вид, се генерира от установени композиционни модели.

Теория за композиционния вид

Дългогодишни проучвания на аспектиалната семантика в английския език осъществява Кр. Кабакчиев. Важно място в разработките му заема теорията за композиционния вид, базирана на ранните постановки на холандския учен Х. Веркьоил (1972)¹⁶. В композиционния модел на изследователя всички участници в ситуациите¹⁷ са темпорални обекти (величини, същности) с темпорални параметри (ограниченост/неограниченост, единственост/множественост и др.). Срв.: *The boy threw a stone* (*Момчето хвърли камък*) – темпоралната ограниченост в подлога и допълнението (темпоралните обекти), индикирана от члена (темпоралната величина), се проектира върху глагола и изразяваното значение е перфективно (свършено). Срв.: *Boys threw stones* (*Момчета хвърляха камъни*) – темпоралната неограниченост в подлога и допълнението (темпоралните обекти), маркирани с множественост, немаркирани с член (темпоралните величини), се проектират върху глагола и изразяваното значение е имперфективно (несвършено) (вж. Кабакчиев/Kabakchiev 1998: 205 – 206).

Функционално-семантични аналози на българския СВ (перфектив) в английския език

Категориите **число** и **положение** (**определеност** ~ **неопределеност**) играят важна роля при изразяването на аспектиални значения, но при взаимодействието им с глаголната форма в изречението, т.е. видовият характер се експлицира на синтактично равнище.

1. Грамемата *определеност* + глагол в Past Simple:

*Тя **написа** (СВ) книгаТА (She **wrote** THE book).*¹⁸

¹⁶ По-късно (1993) Х. Веркьоил ревизира постановките си за композиционния вид и се отказва от дотогавашното си разбиране за темпоралността на участниците в ситуациите (вж. Веркьоил, цит. по Кабакчиев/Kabakchiev 1992: 41 – 53).

¹⁷ Познати още като аргументи на глагола.

¹⁸ Примерът и преводът са мои – Д. Д.

От примера се вижда, че семантиката на българския СВ се предава в английския език композиционно. Подлогът и допълнението са ограничени¹⁹ и предават действието като завършено. Глаголът започва да се схваща като свършен по вид.

2. Грамемата *определеност* + грамемата *множественост* + глагол в Past Simple:

ДецаТА *изядоха* (СВ) ягодиТЕ (*The childrEN ate the strawberrIES*).²⁰

3. Глаголно-именни съчетания с неопределено съществително, изразяващи свършеност:

Единствено число

make use of
‘(да) употребя’
give rise to
‘(да) доведе до’
take part in
‘(да) взема участие в’
express concern
‘(да) изразя тревога’

Множествено число

shake hands
‘(да) си стиснем ръце’
exchange glances
‘(да) разменим погледи’
take measures
‘(да) взема мерки’
express thanks
‘(да) изразя благодарности’
(Кабакчиев/Kabakchiev 1992: 131)

4. Лексикални средства, които имплицират перфективна семантика:

Наречия

изведнъж – *suddenly*
веднага – *immediately*

Предложни изрази

за минута – *in one minute*
за една седмица – *in a week*, но *for a week* = *в продължение на една седмица*.

Предложният израз с *for* (*for a week*) се използва в имперфективен контекст.

5. Позицията на причастието спрямо съществителното име също играе роля за изразяване на аспектвална семантика в английския език. Когато причастието предхожда съществ-

¹⁹ Според някои автори става въпрос за количествена ограниченост, а според други – за темпорална (вж. Кабакчиев/Kabakchiev 1992).

²⁰ Примерът и преводът са мои – Д. Д.

вительното име, към което се отнася, се експлицира перфективност (*the compared languages – сравнените езици*). Когато обаче причастието се намира след съществителното име, към което се отнася, се изразява имперфективност (*the languages compared – сравняваните езици*).²¹

Предложените преводни аналози на българския перфектив съвсем не изчерпват всички възможни вариации за предаване на семантиката на свършения вид. От илюстрирания кратък контрастивен паралел бихме могли да заключим следното:

Наблюдава се междуезиков изоморфизъм по отношение на глаголно-именните съчетания. Когато именните компоненти са определени (членувани), те изискват в българския език перфективен глагол, а в английския приписват на глагола свършено значение.

На лексикално равнище също не се набелязват съществени отлики. Наречията и предложните изрази, които се свързват с перфективната семантика, са сходни в двата езика. Срв.: *за една седмица – in a week* (свързва се с глагол в СВ), *в продължение на една седмица – for a week* (свързва се с глагол в НСВ).

Прави впечатление важната роля на позицията на причастието в английския език. В българския език глаголният вид не се обуславя от мястото на партиципиалната форма спрямо съществителното, което пояснява.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин/Andreychin 1976:** Андрейчин, Л. Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език. // *Помагало по българска морфология. Глагол*. Съставители: Р. Ницолова и П. Пашов. София: „Наука и изкуство“, 1976, 227 – 286. [Andreychin, L. Kam harakteristikata na perfekta (minalo neopredeleno vreme) v balgarskiya ezik. // *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sastaviteli: R. Nitsolova i P. Pashov. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1976, 227 – 286.]
- Bybee, Perkins, Pagliuka/Байби, Перкинс, Палюка 1994:** Bybee, J., R. Perkins, W. Pagliuka. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994.

²¹ Този въпрос е разгледан в граматиката на Кр. Кабакчиев (Кабакчиев/Kabakchiev 1998).

- Bäuerle/Бойерле 2015:** Bäuerle, R. *Das deutsche Perfekt*. // < https://www.researchgate.net/publication/281209575_Das_deutsche_Perfekt >, 9 декември 2018.
- Герджиков/Gerdzhikov 1973:** Герджиков, Г. За спорните въпроси на българската темпорална система. // *Известия на Института за български език*, 1973, кн. 22, 125 – 150. [Gerdzhikov, G. Za spornite vaprosi na balgarskata temporalna sistema. // *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1973, kn. 22, 125 – 150.]
- Герджиков/Gerdzhikov 1984:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: „Наука и изкуство“, 1984. [Gerdzhikov, G. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik*. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1984.]
- Dahl/Дал 1985:** Dahl, Ö. *Tense and aspect systems*. New York: „Basil Blackwell“, 1985.
- Delahunty, Garvey/Делахънти, Гарви 1994:** Delahunty, G., J. Garvey. *Language, grammar, communication. A Course for Teachers of English*. New York: „R. R. Donnelley and Sons Company“, 1994.
- Кабакчиев/Kabakchiev 1992:** Кабакчиев, Кр. *Видът в английския език*. София: „Албо“, 1992. [Kabakchiev, Kr. *Vidat v angliyskiya ezik*. Sofia: „Albo“, 1992.]
- Кабакчиев/Kabakchiev 1998:** Кабакчиев, Кр. *Английска граматика. Основни проблеми за българите, изучаващи английски език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998. [Kabakchiev, Kr. *Angliyska gramatika. Osnovni problemi za balgarite, izuchavashii angliyski ezik*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1998.]
- Comrie/Комри 1976:** Comrie, B. *Aspect*. United Kingdom: „Cambridge University Press“, 1976.
- Куцаров/Kutsarov 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007. [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 2007.]
- Куцаров/Kutsarov 2012:** Куцаров, К. *Българското причастие*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012. [Kutsarov, K. *Balgarskoto prichastie*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 2012.]
- Куцаров/Kutsarov 2019:** Куцаров, К. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта. Дисертация за придобиване на научна степен „доктор на науките“*. Пловдив, 2019. [Kutsarov, K. *Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta. Disertatsiya za pridobivane na nauchnata stepen „doktor na naukite“*. Plovdiv, 2019.]
- McCoard/Маккорт 1976:** McCoard, R. W. *Tense Choice and Pragmatic Inferences: A Study of Preterit/Perfect Oppositions in English. Pro Quest. Dissertations and Theses*. Los Angeles, University of California, 1976.
- Маровска/Marovska 2005:** Маровска, В. *Новобългарският перфект*. София: „Ромина“, 2005. [Marovska, V. *Novobalgarskiyat perfekt*. Sofia: „Romina“, 2005.]
- Маровска/Marovska 2013:** Маровска, В. *Референция и рефериране в света на езика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Marovska, V. *Referentsiya i referirane v sveta na ezika*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“.]

- Момчилов/Momchilov 1988 (фот.):** Момчилов, Ив. *Граматика на новобългарския език*. Под ред. на Христо Първев, Валентин Станков, Венче Попова, Тания Бехар. София: „Наука и изкуство“, 1988. [Momchilov, Iv. *Gramatika na novobalgarskiya ezik*. Pod red. na Hristo Parvev, Valentin Stankov, Venche Popova, Tania Behar. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1988.]
- Пашов/Pashov 1976:** Пашов, П. Българските глаголни времена (За основните им значения и онагледяването им със схеми и формули) // *Помагало по българска морфология. Глагол*. Под ред. на Руселина Ницолова и Петър Пашов. София: „Наука и изкуство“, 1976, 186 – 209. [Pashov, P. *Balgarskite glagolni vremena (За osnovnite im znacheniya i onagledyavaneto im sas shemi i formuli)* // *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Pod red. na Ruselina Nitsolova i Petar Pashov. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1976, 186 – 209.]
- Смирницкий/Smirnitkiy 1959:** Смирницкий, А. И. *Морфология английского языка*. Москва: „Литературы на иностранных языках“, 1959. [Smirnitkiy, A. I. *Morfologiya angliyskogo yazyka*. Moskva: „Literatury na inostrannyh yazykah“, 1959.]
- Чакърова/Chakarova 2003:** Чакърова, Кр. *Аспектуалност и количество*. В. Търново: „Фабер“, 2003. [Chakarova, Kr. *Aspektualnost i kolichestvo*. V. Tarnovo: „Faber“, 2003.]
- Чакърова/Chakarova, 2016 ръкопис:** Чакърова, Кр. *Лекции по функционална граматика* (ръкопис). Пловдив, 2016. [Chakarova, Kr. *Leksii po funktsionalna gramatika* (rakopis). Plovdiv, 2016.]
- Чакърова/Chakarova 2017:** Чакърова, Кр. Семантико-функционална характеристика на българските перфективи. // *Доклади от Юбилейна научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев*, 10 – 11 ноември 2016 г. Св. Коева, П. Бъркалова (съст.), Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, София: БАН, 2017, 82 – 95. [Chakarova, Kr. *Semantiko-funktsionalna harakteristika na balgarskite perfektivi*. // *Dokladi ot Yubileyna nauchna sesiya „Savremennii tendentsii v ezikovedskite izsledvaniya, posvetena na 85 godini ot rozhdenieto na prof. d.f.n. Yordan Penchev*, 10 – 11 noemvri 2016 g. Sv. Koeva, P. Barkalova (sast.), Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“, Sofia: BAN, 2017, 82 – 95.]

**ПРИТЕЖАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ
КАТО ПЕРИФЕРИЙНИ МОДИФИКАТОРИ
В ПОЛЕТО НА ПЕРСОНАЛНОСТТА
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ, АНГЛИЙСКИ
И ИСПАНСКИ ЕЗИК**

Славей Горанова

Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ – Варна

**POSSESSIVE PRONOUNS AS MODIFIERS
OF THE PERIPHERY IN THE FIELD
OF PERSONALITY IN CONTEMPORARY
BULGARIAN, ENGLISH, AND SPANISH**

Slaveyah Goranova

Medical University “Prof. Dr. Paraskev Stoyanov” – Varna

We examine possessive pronouns as modifiers of the periphery in the functional-semantic field of Personality in contemporary Bulgarian, English, and Spanish. Among the three examined languages, English is the only non-null-subject language, and, accordingly, the field of Personality in English is devoid of nucleus whereas the fields of Personality in both Bulgarian and Spanish are characterized by a clearly defined nucleus and a periphery. In the article, we demonstrate the truthfulness of our initial hypothesis that suggests fewer differences in the expression of the category of Person between Bulgarian and Spanish than between Bulgarian and English.

Keywords: functional-semantic fields, possessive pronouns

Несъмнена е нуждата от допълнителни проучвания на категорията лице в българския език от гледна точка на теорията за функционално-семантичните полета: както е известно, в българската научна литература най-слаб интерес е проявен именно към тази категория (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1999: 379). В настоящото изследване разглеждаме притежателните местоимения като изявители на категорията лице в периферията на персоналността в три съвременни езика: българския, испанския и английския. Подобна съпоставка на българския с два неславянски езика – един представител на германските езици – английския, и един романски език – испанския, би могла да намери

практическо приложение при превода и лингводидактиката – всъщност именно дидактичните аспекти на проблема играят важна роля за авторския избор на темата.

Основната ни цел е да съпоставим особеностите на притежателните местоимения в съвременния български език (СБЕ) със спецификите на същата прономинална група в съвременния английски език (САЕ) и съвременния испански език (СИЕ), използвайки функционално-семантичния подход и сравнителния анализ.

Предварителната ни хипотеза е, че между сравняваните езици съществуват различия при изразяването на семантиката за лице в структурата на притежателните местоимения, като проявите на асиметрия са по-малко при българския и испанския език, отколкото при българския и английския език, който, както е известно, не е граматикализирал категорията лице при глагола.

Персоналност при СБЕ, САЕ и СИЕ

Приемаме предложеното от А. В. Бондарко и доразвито от И. Куцаров разбиране за ФСК като полева структура (функционално-семантично поле), обединяваща хетерогенни езикови средства, които (поотделно или в съчетание помежду си) изразяват значението на дадена понятийна категория (Куцаров/Kutsarov 1985: 8). Почти всички (с изключение на казуалността) функционално-семантични полета (ФСП) в българския език имат структурен център (*ядро*) и съответно – *периферия* (Чакърва/Chakarova 2017: 427). Типично е за ядро да служи система от взаимно противопоставени редове морфологични форми с еднородно съдържание, позната като *морфологична категория* (Бондарко/Bondarko 1976: 10 – 11).

Ядро на ФСП *персоналност* е морфологичната категория *лице* (Иванова/Ivanova 2013: 223). Както е известно, тази категория е морфологична при глагола, а лексикално-граматична – при местоименията¹. Солидарни сме със становището, че във ФСП на

¹ *Лицето* на глагола е морфологична категория, защото при МК „значението е граматикализирано, за него сигнализират специални форми“ (Куцаров/Kutsarov 1985: 10); *лицето* на местоименията е лексикално-граматична категория, тъй като при ЛГК „граматичното значение се изразява на равнището на лексемата“ (Куцаров/Kutsarov 1985: 19).

персоналността морфологичната категория е ядрена, а лексикално-граматичната функционира в полевата периферия (в непосредствена близост до ядрото).

Аналогична е ситуацията в СИЕ, където ФСК *персоналност* също е ядрена – като нулевосубектен език испанският е граматикализиран категорията лице при глагола. При САЕ обаче ФСП е безядрено – отсъства МК лице на глагола. Относно английския глагол ще отбележим, че по-рано подобна граматикализация е съществувала, но постепенно се е загубила, като днес в разговорния език се усеща тенденция към изпадане от употреба на *-s* – единствената флексия в сегашно време, маркираща 3 л. ед. ч.

Система на притежателните местоимения в СБЕ

В българския език броят на притежателните местоимения е значителен, като това се дължи най-вече на двоякото маркиране: по род – според притежател и притежавано, по число – отново според притежател и притежавано. В допълнение са налице не само пълни, но и кратки форми на местоименията.

Към групата лексеми за първо лице спадат следните местоимения, указващи единствено число на притежателя и на притежаваното: *мой, моя, мое* (маркирани по род на притежаваното) и съответните маркирани по определеност *моя(т)*², *моята, моите*. За единствено число на притежателя, но множествено число на притежаваното свидетелства *мои* и членуваното *моите*. Немаркирана по число, род и определеност е кратката форма *ми*.

Аналогично към групата лексеми от първо лице принадлежат местоимения, указващи множествено число на притежателя и единствено число на притежаваното: *наш, наша, наше* (за м., ж. и ср. р.) и определените *нашия(т), нашата, нашето*. Множествено число на притежателя и притежаваното се отбелязва с *наши* и *нашите*. Неутрална по число, род и определеност е кратката форма *ни*.

Групата лексеми за второ лице включва местоименията *твой, твоя, твое* (за м., ж. и ср. р.) и определените *твоя(т), твоята, твоето*, свидетелстващи за един притежател и един притежаван

² При употреба като подлог – напр. *Моят учител е тук* (примерът е мой – С. Г.).

обект. Няколко притежавани обекта при един притежател се бележат с неопределената форма *твои* и определената *твоите*. Кратката форма е *ти*.

За повече от един притежател, но само един притежаван обект се използват *ваш*, *ваша*, *ваше* (маркирани по род) и определените *вашия(т)*, *вашата*, *вашето*. Маркирани за социална дистанция са съответстващите им учтиви форми *Ваши*, *Ваша*, *Ваше*, *Вашия(т)*, *Вашата*, *Вашето*.

Множествено число на притежател и притежавано се бележи с *ваши* и членуваната форма *вашиите*. Учтивата употреба на *Ваши* и *Вашиите* обаче позволява притежателят да е както един, така и повече от един. Напр. въпросът *Ваши ли са тези вещи?* (Стоянов/Stoyanov 2018: 1) може да бъде адресиран към едно или няколко лица: условието е да е налице маркираност за социална дистанция.

Кратките форми *ви* и *Ви* са немаркирани по число, род и определеност, но отново втората е маркирана за социална дистанция.

Групата лексеми за трето лице е най-многобройна, най-вече поради допълнителната маркираност при ед. ч.: „формите на притежателните местоимения зависят от рода и числото както на притежавания предмет, така и на притежателя, когато той е в 3 л., ед.ч.“ (Пашов/Pashov 1989: 87 – 88). Така при един притежател и един притежаван обект групата включва неопределени форми, маркирани по род на притежателя и на притежаваното (а не както при първата и втората група лексеми, където от значение бе само родът на притежаваното): *негов*, *негова*, *негово* (м.р. на притежател, но съответно – м., ж и ср. на притежавано); *нейн*, *нейна*, *нейно* (ж.р. на притежател, но съответно – м., ж и ср. на притежавано); *негов*, *негова*, *негово* (ср.р. на притежател, но съответно – м., ж и ср. на притежавано), както и съответните определени форми *неговия(т)*, *неговата*, *неговото*, *нейния(т)*, *нейната*, *нейното*, *неговия(т)*, *неговата*, *неговото*. Наблюдава се омонимия при местоименията за мъжки и за среден род.

За единствено число на притежател и множествоно – на притежавано, имаме форми, различаващи се по род (само на притежател) и определеност: *негови*, *неговите* (за м.р.), *нейни*, *нейните* (за ж.р.) и *негови*, *неговите* (за ср.р.).

Кратките форми са *му*, *й*, *му* – немаркирани по число, определеност и род на притежавания обект, но маркирани по род на притежателя, съответно м., ж. и ср. р.

Пълните форми за множествено число на притежателя и за единствено на притежавания обект варират според рода само на обекта. Това са *техен*, *тяхна*, *тяхно* (м., ж. и ср. р.) и определените *техния(т)*, *тяхната*, *тяхното*. Пълните форми за множествено число на притежател и притежавано са *техни* и членуваната *техните*.

Кратката форма тук е само една – *им*. Тя не се изменя по род, число или определеност.

Система на притежателните местоимения в САЕ

В английския език притежателните местоимения се делят на самостоятелни и несамостоятелни. Първите се употребяват, без да се придружават от съществително име, докато вторите изискват присъствието на такова (затова често са наричани и притежателни прилагателни).

Важна особеност на английския език е липсата на разграничаване по число на притежаваното – *my car*, *my cars*, докато и в българския, и в испанския имаме местоимения, двойко маркирани по число както на притежателя, така и на притежаваното: *моя кола*, *мои коли*; *mi carro*, *mis carros*³.

Така в групата лексеми за първо лице фигурират самостоятелните *mine* (един притежател) и *ours* (повече от един притежател), както и несамостоятелните *my* (един притежател) и *our* (повече от един притежател).

В групата на лексемите от второ лице срещаме *yours* (един притежател) и *yours* (повече от един притежател), както и несамостоятелните *your* (един притежател) и *your* (повече от един притежател).

Третата група лексеми се състои от *his/hers/its* (един притежател) и *theirs* (повече от един притежател), както и несамостоятелните *his/her/its* (един притежател) и *their* (повече от един притежател). Маркирани за одушевеност са *his* и *hers* от самостоятел-

³ Примерът е мой – С. Г.

ните, *his* и *her* от несамостоятелните, като същите тези местоимения се различават и по род.

Тук ще споменем нерядко срещаната грешка да се забравя, че *its* е и самостоятелно притежателно прилагателно: „**Its** се употребява **само** като **прилагателно** притежателно местоимение“ (Филипова/Filipova 2014: 161). Вярно е, че употребата му е с ниска честотност, но тя не е изчезнала след Шекспир, при когото срещаме *till the last made former wonders its* – последният направи **свои** предишни чудеса⁴ (Shakespeare/Шекспир 1613: 1:1 17 – 18). В САЕ (от последното десетилетие) също срещаме примери като *As far as lifespans go, its had been a relatively long one* – За продължителност на живота, **неговата** бе сравнително дълга⁵ (Pech/Пек 2011: 301) и *Yesterday, yet another happily newlywed couple'd [...] tested the blinds, its and hers and theirs* – Вчера поредните щастливи младоженци бяха [...] проверили щорите: **неговите**⁶, **нейните** и **техните**⁷ (Cohen/Коен 2010: 599).

Така в английския няма голям брой притежателни местоимения: той е допълнително ограничен от омонимията при лексемите за второ лице ед. и мн. ч. Най-ярко изразеното различие между СБЕ и САЕ в контекста на ФСП персоналност е, че при последния полето е безядрено.

При английския е налице значителна омонимия, но тъй като езикът е нунулевосубектен, употребата на съответното лично местоимение не затруднява разбирането.

Система на притежателните местоимения в СИЕ

Подобно на английския, испанският език има два вида притежателни местоимения: **ударени** (tónicos) и **неударени** (átonos). Последните са несамостоятелни: винаги са придружени от съществително име, като се поставят непосредствено пред него. Те функционират като прилагателни (Миткова, Петринска/Mitkova, Petrinska 2009: 73).

⁴ Почерн. е мое – С. Г.

⁵ Почерн. е мое – С. Г.

⁶ Както е известно, англ. *its* може да се използва само за неодушевени предмети или животни, но не и за хора.

⁷ Почерн. е мое – С. Г.

Ударените притежателни местоимения могат да функционират както като прилагателни, така и като съществителни имена. Когато се придружават от съществително име, ударените местоимения заемат обичайната за прилагателното име позиция в испанския, т.е. след съществителното: сравнете разположението на удареното местоимение спрямо съществителното при *el libro **mío** – моята книга* с тази на неудареното при ***mi** libro – моята книга* (Kitova, Vucheva/Китова, Вучева 1994: 84). Нужно е да се отбележи, че това различие при позиционирането се запазва независимо от възможната употреба на определителен член при ударените местоимения (недопустима при неударените): *obras **suyas** – някои негови творби* и *las obras **suyas** – всички негови творби* (Kitova, Vucheva/Китова, Вучева 1994: 84)⁸. Без да навлизаме повече в тази проблематика, нека само посочим, че определеност при притежателните местоимения може да се маркира чрез употребата на определителен член.

Когато не се придружават от съществително име, ударените местоимения функционират като съществителни: *Aquí están mis maletas, pero ¿dónde están **las tuyas**?* – Тук са моите куфари, а къде са **твоите**? (Миткова, Петринска/Mitkova, Petrinska 2009: 74).

Към групата лексеми за първо лице спадат местоимения, указващи единствено число на притежаваното: неударените *mi* (единствено число на притежател), *nuestro* и *nuestra* (множествено число на притежател), както и ударените *mío* и *mía*, (единствено число на притежател) *nuestro* и *nuestra* (множествено число на притежател). Всички те, с изключение на първото, са маркирани по род на притежаваното.

Към същата група лексеми спадат и местоимения, указващи множествено число на притежаваното: неударените *mis* (единствено число на притежател), *nuestros* и *nuestras* (множествено число на притежател) и ударените *míos* и *mías* (единствено число на притежател), *nuestros* и *nuestras* (множествено число на притежател). Отново всички те, с изключение на първото, са маркирани по род на притежаваното.

⁸ Тук преводът е мой – С. Г. Предаването на притежателното местоимение *suas* като *негови* е само една от възможните интерпретации на текста, както става ясно от разгледаната по-долу омонимна проблематика.

Към групата лексеми за второ лице спадат местоимения, указващи единствено число на притежаваното: неударените *tu* (единствено число на притежател), *vuestro*, *vuestra* и *su* (множествено число на притежател), както и ударените *tuyo* и *tuya*, (единствено число на притежател) *vuestro*, *vuestra*, *suyo* и *suya* (множествено число на притежател). Всички те, с изключение на *tu* и *su*, са маркирани по род на притежаваното.

Към същата група лексеми спадат и местоимения, указващи множествено число на притежаваното: неударените *tus* (единствено число на притежател), *vuestros*, *vuestras* и *sus* (множествено число на притежател) и ударените *tuyo*, *tuya* и *sus* (единствено число на притежател), *vuestros*, *vuestras*, *suys* и *suyas* (множествено число на притежател). Всички те, с изключение на *tus*, *sus* и *sus*, са маркирани по род на притежаваното.

Към третата група лексеми спадат местоимения, указващи единствено число на притежаваното: неударените *si* (единствено число на притежател) и *si* (множествено число на притежател), както и ударените *suys* и *suya* (единствено число на притежател), *suys* и *suya* (множествено число на притежател). Всички те, с изключение на *si* и *si*, са маркирани по род на притежаваното.

Към същата група лексеми спадат и местоимения, указващи множествено число на притежаваното: неударените *sus* (единствено число на притежател) и *sus* (множествено число на притежател), и ударените *sus* (единствено число на притежател), *suys* и *suyas* (множествено число на притежател). Всички те, с изключение на *sus* и *sus*, са маркирани по род на притежаваното.

Местоимението *-si* и производните му (т.е. *si*-местоименията) отдавна е привлякло вниманието на изследователите със своята „неяснота“ (Lamiquiz/Ламикиз 1992: 156). За да я илюстрираме, достатъчно е да се върнем към примерите с удареното притежателно местоимение *suyas*, *obras **suyas*** и *las obras **suyas***, като добавим и неудареното местоимение, *sus* – ***sus** obras* (Kitova, Vucheva/Китова, Вучева 1994: 84). Без допълнителна информация от контекста може да се направят следните предположения за *граматическата самоличност* на притежателя:

- един притежател от м.р., 3 л. – **неговите** творби;
- един притежател от ж.р., 3 л. – **нейните** творби;

- повече от един притежател, като поне един е от м.р., 3 л. – **техните** творби;
- повече от един притежател от ж.р., 3 л. – **техните** творби;
- един или повече притежатели, към които се спазва социална дистанция от страна на говорещия, 2 л. – **Вашите** творби;
- повече от един притежател, 2 л. – **вашите** творби (почти във всички варианти на плурицентричния испански).

По този начин в първите четири случая става въпрос за неучастник в комуникативния акт, а в последните два – за участник.

Така най-голямото сходство между СБЕ и СИЕ в контекста на ФСП персоналност се състои в това, че в ядрото на полето функционира морфологичната категория лице на глагола.

Изводи

Благодарение на съпоставката на притежателните местоименията в СБЕ, САЕ и СИЕ могат да се отбележат някои общи наблюдения.

В българския и испанския език, но не и в английския, съществуват притежателни местоимения, маркирани по признака *социална дистанция*: напр. *Bue* и *Usted*, *Ban* и *su* (в значението на *de Usted/de Ustedes*). Можем да направим извода, че за носителите на английски език спазването на подобна социална дистанция или не е важно, или тя се изразява по друг начин, но не и чрез местоименията.

В българския и испанския език притежателните местоимения често носят информация не само за лице, число или род на притежателя, а и на **притежавания обект** – подобни данни не се предоставят от английските притежателни местоимения. В английския и испанския притежателните местоимения се различават по това – дали са със самостоятелна употреба, или не: срв. *you* и *tu*, *yours* и *tuyo*⁹. В българския език за типа притежателно местоимение е важна определеността: *мой* и *моя(т)*, като и двете могат да функционират самостоятелно и несамостоятелно: *той е мой/моят* и *той е мой/моят герой*¹⁰.

⁹ Примерите са мои – С. Г.

¹⁰ Примерите са мои – С. Г.

Тези наблюдения са важни, защото свидетелстват за по-голямата степен на сходство между българския и испанския език, отколкото между българския и английския, а нашата първоначална хипотеза относно категорията лице при местоименията в трите езика предполагаше наличието именно на такова сходство.

Най-ярко изразеното различие между СБЕ и САЕ по отношение на ФСП персоналност е, че в английския език полето е безядрено. В българския и испанския език в ядрото на полето се локализира морфологичната категория лице на глагола.

При английския е налице значителна омонимия, но тъй като езикът е нунулевосубектен, употребата на съответното лично местоимение не затруднява разбирането. При испанския обаче омонимията е предпоставка за подобни затруднения (както при *si*-местоименията).

Така нашата хипотеза за съществуването на по-голямо сходство между българския и испанския, отколкото между българския и английския, се потвърди.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бондарко/Bondarko 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука, 1976. [Bondarko, A. V. *Teoriya morfologicheskikh kategoriy*. Leningrad: Nauka, 1976.]
- Бондарко/Bondarko 1987:** Бондарко, А. В. *Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград: Наука, 1987. [Bondarko, A. V. *Teoriya funktsional'noy grammatiki: Vvedeniye. Aspektual'nost'. Vremennaya lokalizovannost'. Taksis*. Leningrad: Nauka, 1987.]
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1999:** Куцаров, И. Морфология. // *Съвременен български език*, 1999, София: Петър Берон, 277 – 497. [Kutsarov, I. Morfologiya // *Savremenen balgarski ezik*, 1999. Sofia: Petar Beron, 277 – 497, 1999.]
- Иванова/Ivanova 2013:** Иванова, В. За експликаторите на функционално-семантичната категория *персоналност* в българския език. // *Международна интернет конференция „Славянските етноси, езици и култури в съвременния свят“*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 223 – 230. [Ivanova, V. Za eksplikatorite na funktsionalno-semantichnata kategoriya *personalnost* v balgarskiya ezik. // *Mezhdunarodna internet konferentsiya „Slavyanskite etnosi, ezitsi i kulturi v savremenniya svyat“*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2013, 223 – 230.]
- Kitova, Vucheva/Китова, Вучева 1994:** Kitova, M., E. Vúcheva. *Curso de gramática aplicada del español*. Sofia: Bulvest 2000, 1994.

- Cohen/Коен 2010:** Cohen, J. Witz. <https://books.google.bg/books?id=j-s-MceQ51oC&pg=PA599&lpg=PA599&dq=Yesterday,-yet+another+happily+newlywed+couple%27d+taken+a+look+at+the+place,+open+and+shut+cabinets,+tested+the+blinds,+its+and+hers+and+theirs;+elbowed+one+another+as+they+smirked+at+the+beds...&source=bl&ots=1vDymJQE3K&sig=-pd0471yPJCKWQZrudPASf81FCo&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjxq_CfqMvbAhXDNJoKHfy5CrkQ6AEILzAA#v=onepage&q=Yesterday%2C%20yet%20another%20happily%20newlywed%20couple'd%20taken%20a%20look%20at%20the%20place%2C%20open%20and%20shut%20cabinets%2C%20tested%20the%20blinds%2C%20its%20and%20hers%20and%20theirs%3B%20elbowed%20one%20another%20as%20they%20smirked%20at%20the%20beds...&f=false>, 11 юни 2018.
- Куцаров/Kutsarov 1985:** Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1985. [Kutsarov, I. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 1985.]
- Lamiquiz/Ламикиз 1992:** Lamiquiz, V. *Lengua española. Método y estructuras lingüísticas*. Barcelona: Ariel. 1992.
- Миткова, Петринска/Mitkova, Petrinska 2009:** Миткова, А., Б. Петринска. *Испанска граматика*. София: Наука и изкуство, 2009. [Mitkova, A., B. Petrinska. *Ispanska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2009.]
- Пашов/Pashov 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: „Народна просвета“, 1989. [Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Narodna prosveta, 1989.]
- Pech/Пек 2011:** Pech, B. *Painting My Heart*. // <[https://books.google.bg/books?id=whcv46kpFIoC&pg=PA301&lpg=PA301&dq=As+far+as+lifespans+go,+its+had+been+a+relatively+long+one+but+that+had+now+ended"&source=bl&ots=1rBK3pHg5e&sig=oSKikKvCHQHWLqSeiDKFb3OfP5s&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwiZmanppcvbAhWFe8AKHSxRBQoQ6AEILTAA#v=onepage&q=As%20far%20as%20lifespans%20go%2C%20its%20had%20been%20a%20relatively%20long%20one%20but%20that%20had%20now%20ended"&f=false](https://books.google.bg/books?id=whcv46kpFIoC&pg=PA301&lpg=PA301&dq=As+far+as+lifespans+go,+its+had+been+a+relatively+long+one+but+that+had+now+ended)>, 11 юни 2018.
- Стоянов/Stoyanov 2018:** Стоянов, Ст. *Протокол от 7.02.2018*, <http://www.srs-bg.com/mainmenu/sud_aktove/0070cc17/0620718.htm>, 1 юли 2018. [Stoyanov, St. *Protokol ot 7.02.2018*, <http://www.srs-bg.com/mainmenu/sud_aktove/0070cc17/0620718.htm>, 1 juli 2018.]
- Филипова/Filipova 2014:** Филипова, М. *Практическа английска граматика*. София: ИК „Емас“, 2014. [Filipova, M. *Prakticheska angliyska gramatika*. Sofia: IK Emas, 2014.]
- Чакърова/Chakarova 2017:** Чакърова, К. Към въпроса за типологията на функционално-семантичните полета в съвременния български език. // *Български език и литература*, 2017, Vol. 59, № 4, 425 – 432. [Chakarova, K. Kam vaprosa za tipologiyata na funksionalno-semantichnite poleta v savremenniia balgarski ezik. // *Balgarski ezik i literatura*, 2017, Vol. 59, № 4, 425 – 432.]
- Shakespeare/Шекспир 1613:** Shakespeare, W. *Henry VIII*. <<http://shakespeare.mit.edu/henryviii/full.html>>, 11 юни 2018.

ЗА СЛОВОРЕДНИТЕ И ИНТОНАЦИОННИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С К-ДУМИ

Христиана Кръстева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE WORD ORDER AND INTONATIONAL FEATURES OF BULGARIAN QUESTIONS WITH WH-WORDS

Hristiana Krasteva
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The research deals with some intonational and word order features of Bulgarian *wh*-questions. More specifically, it addresses the problem of the clitic doubling of the object position and its functional and prosodic characteristics. The article aims at giving a different view of the connection between word order and intonation in *wh*-questions in Bulgarian.

Keywords: prosody, intonation, word order, typology, *wh*-questions

В настоящата публикация ще разгледаме някои интонационни и словоредни особености на българските въпросителни изречения с *к*-дума. Ще се съсредоточим върху проблема за феномена удвоено допълнение, когато той се реализира в рамките на въпросително изречение с *к*-дума. Ще използваме програмата *Speech Analyzer*, за да получим графики на интонационния контур на изреченията, с които ще работим. Целта е да разгледаме връзките между словоред и интонация, като се основаваме на постигнатото в изследването на Й. Пенчев „Основни интонационни контури на българското изречение“ (1980 г.).

Основни теоретични положения

Статията включва коментар на идеи от теорията *X'*. Тя най-общо постулира следното: „Всяко просто словосъчетание се състои от две части: главна и подчинена. Главната част, опората, е винаги от типа *X*-нулево, а подчинената е винаги от тип *XP* [...]“

ХР показва горната граница на проектирането, а това значи, че може да доминира и само над главната част, ако не е разширена, т.е. ХР би могло да има само една съставка – Х“ (Бояджиев, Кутсаров, Пенчев /Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1999: 511).

За целите на настоящата статия ще работим с насоките на Й. Пенчев (Пенчев/Penchev 1980: 80 – 81) по отношение на звуковите характеристики, които обуславят фразовата фонология, а именно синтактичните интонационни признаци *пауза*, *височина* и *ударение*. Връзката между интонационната изтъкнатост (рематичността) и *к*-думите в славянските езици е засвидетелствана от Св. Иванчев, който казва, че *к*-думите „[...]“ заемат в историята на славянските езици изключително позиция на рема в изречението и в такава позиция те се пазят най-устойчиво с хилядолетия“ (Иванчев/Ivanchev 1988: 107). Към това разбиране се присъединява и Й. Пенчев: „Въпросителните *к*-думи задължително отиват в свободна спецификаторна позиция на изречението и носят изреченското ударение като фокус на изречението“ (Пенчев/Penchev 1993: 131 – 132). Според автора „[...] ако изречението започне с въпросна дума, то се оформя задължително с „каскадна“ линия [...]“ (Пенчев/Penchev 1980: 107).

За природата на удвоеното допълнение в български език

Удвоеното допълнение е типологична характеристика на българския език. К. Мирчев например го дефинира като „пряка последица от загубата на падежните форми [...]“ (Мирчев/Mirchev 1978: 248 – 249). Това твърдение намира нов „прочит“ в изследванията на Ст. Франкс (Франкс/Franks 2013: 117), според когото местоименните клитики в български са опори в падежната фраза К(Case)Р.

К. Мирчев отбелязва, че явлението е характерно и за останалите балкански езици (Мирчев/Mirchev 1978: 248 – 249), докато на по-ранен етап Л. Милетич е критичен към подобно твърдение (Милетич/Miletich 1937: 1 – 20). В академичната „История на новобългарския книжовен език“ удвояването е посочено като характеризиращо се с умереност, но с уточнението, че „употребата му не е могла да бъде напълно избягвана, поради което то не може да се разглежда като факултативно явление в съвременния книжовен език“ (БАН/BAN 1989: 435). Й. Пенчев коментира, че „удвояващото местоимение не е втора синтактична позиция,

повтаряща лексикално изразената функция“ (Пенчев/Penchev 1993: 121 – 126). Това авторът обяснява с факта, че „според тета-критерия една семантична роля не може да се припише на повече от един аргумент“ (Пенчев/Penchev, цит. съч.: 71). Й. Пенчев дефинира тета-критерия така: „Всеки аргумент получава само по една роля; за всяка семантична роля има по един-единствен аргумент, на който тя се приписва“ (Пенчев/Penchev 1993: 71).

Нека илюстрираме явлението с конкретни примери.

- (1)¹ Леля Кина баба ти вчера я е видяла. – Кого баба вчера го е видяла?
- (2) Вестника мама вчера ми го даде. – Кое мама вчера ти го е дала?

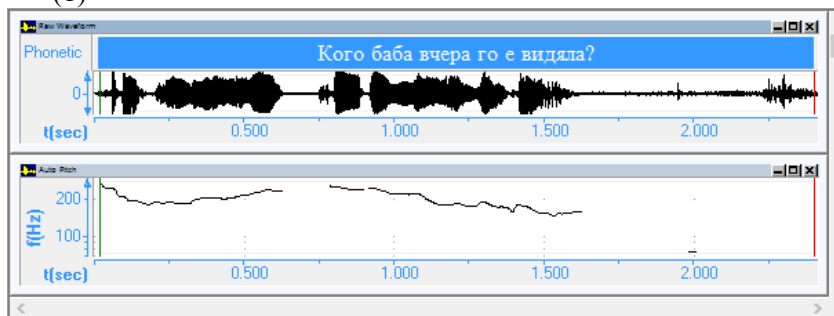
Във всички изречения по-горе удвояващата обектна клитика е задължителна, изтриването ѝ от изречението го прави неграмотно². Ще разгледаме интонационните контури на въпросителните изречения в (1) и (2), като целта е да проверим паузите, височините и ударенията при изговарянето им. Те ще ни помогнат да открием търсените връзки със словореда. Й. Пенчев (Пенчев/Penchev 1997: 566) различава два структурни типа удвояване на допълненията, а именно дислокационно и контактно (същинско). И при двете според него „не може да има пауза пред кратката местоименна форма“ (Пенчев/Penchev 1997: 566). Логично е клитичните допълнения да се изговарят в една интонационна фраза с *к*-думата (при съответното разположение във въпрос с *к*-дума), тъй като не носят собствено ударение. Ако това е така, под влияние на *к*-думата те следва да са маркирани с [+p]. Нека проверим това твърдение, проследявайки графиките на интонационния контур на въпросителните изречения от примери (1) и (2):

Изреченията в (1) и (2) започват с обектни позиции, запълнени от *к*-думи (2 по всяка вероятност е елиптично – пропуснато е местоимението *нещо*). И в двете изречения удвояването се реализира еднократно с акузативната обектна клитика *го*, която заема място пред формата на спомагателния глагол *съм*.

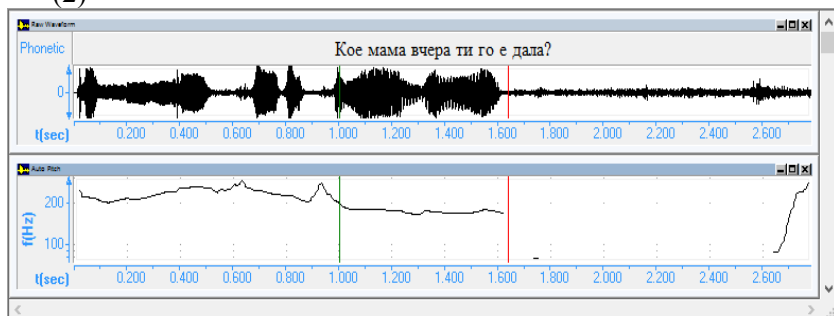
¹ Съобщителните изречения в примерите са от разговорната реч (лична комуникация), а въпросите в 1 и 2 са конструирани.

² За представената структура тук не коментираме случаи на перифраза.

(1)

(2)

На графиката между линиите е посочен интервалът, в който се изговаря клитичният комплекс. Той оформя интонационно „плато“, в което клитичното акузативно допълнение *го* се реализира след *ти*. И докато личното дателно местоимение се намира в пика (преди зелената линия) с височина на тона 273 Hz, съседното му *го* се интонира с 204 Hz. За сравнение – *кое* се интонира с 247 Hz. Средната тоналност на рематичния център (*к*-фразата) е 219 Hz, а средната тоналност на интонационното „плато“, което формира каскадния въпросителен контур, е 186 Hz.

Тези наблюдения вероятно са неочаквани предвид заключенията на Й. Пенчев: „В удвоените конструкции клитичните местоимения са „копия“ на лексикалните допълнения. Вместо да говорим за създаване на клитична позиция чрез „копиране“, ще приемем по-просто решение – позицията CIP се генерира базисно, с правилата на конституентната граматика. Тъй като клитичните местоимения са пак дефинитни съществителни, те също са индексирани, но трябва да бъдат коиндексирани със същинските

допълнения. Коиндексираните части са съседни, т.е. имат обща максимална проекция. В такъв случай коиндексирането означава съгласуване“ (Пенчев/Penchev 1993: 123).

Тъй като означава съгласуване, коиндексирането е белег и за проникване на признаци. В случая признакът е интонационна изтъкнатост [+p]. Освен падеж и семантична роля, ако при изнасяне удвоеното допълнение влиза в обсега на влияние на *к*-думата, то следва да получи признак [+p]. „Памет“ за това би трябвало да се прехвърли и върху неговата клитика и тя да бъде присъединена към интонационна фраза с по-висок тон, където да получи същото маркиране [+p]. Това обаче не се случва. И на двете графики по-горе не се забелязва височинна прилика между клитичната и разгърнатата обектна фраза. Напротив, налична е противоположна интонационна реализация, която най-общо можем да характеризираме така: ***по-високо се интонира първият реализиран обект.***

Този факт според нас намира обяснение с изнасянето на *к*-думата до SpecCP и нуждата от формиране на каскаден интонационен контур. Интересна е също и платовидната реализация, за която приемаме, че се дължи на прозодични причини. Клитиките нямат собствено ударение и не формират *голяма прозодична единица от интонационни фрази* (Франкс/Franks 2013: 111 – 133). Реализирането им пред глагола налага сравнително равно по тоналност интониране („на един дъх“ – забележи липсата на паузи при сегментирането в графиките по-горе) с най-нисък тон при глагола, с което да се осъществи постепенен спад от гледна точка на общата височина на тоналността за целите на въпросителния каскаден спад.

Нека разгледаме и още няколко случая. Както вече споменахме, в българската синтактична традиция е отразено нееднократно, че удвояването на допълнението не е изцяло факултативно³. Наблюдават се случаи⁴, при които в даден контекст удвояването на допълнението е задължително:

³ Вж. напр. Кримова, Cinque/Кримова, Чинкве 2008; Arnaudova, Кримова/Арнаудова, Кримова 2007 и др.

⁴ И. Кримова и О. Арнаудова (Arnaudova, Кримова/Арнаудова, Кримова 2007) наблюдават това задължително удвояване при глаголи за чувства и състояния; Ст. Франкс го наблюдава, когато „корелативният елемент е логически субект в

(3) **Иван** Мария **го** видя⁵. **Кирил** Хрисито **го** обича много.

За да преодолеем възможно двусмислие, породено от средния род на името, ще го заменим с личното местоимение *тя*.

Ако преформулираме изреченията без клитичното акузативно допълнение, те стават неграматични:

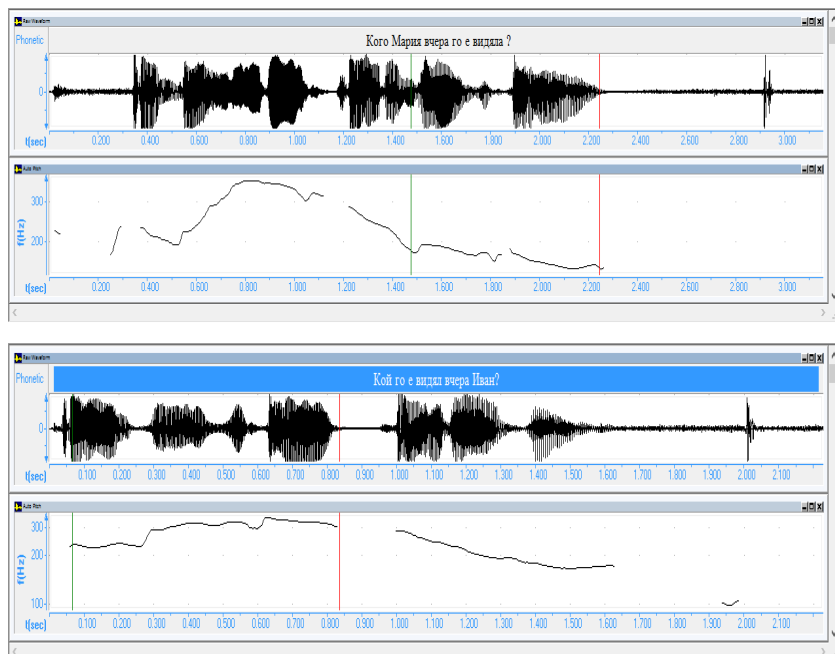
(4) Иван Мария видя.*

Кирил тя обича много.*

Ще моделираме изреченията, като зададем въпрос първо към допълнението, а после към подлога. Поетапно ще разгледаме анализите на изреченията със Speech Analyzer.

(5) **Кого** Мария вчера **го** е видяла?/Кой **го** е видял вчера **Иван**?

Кого тя **го** обича много?/Кой **го** обича много **Кирил**?

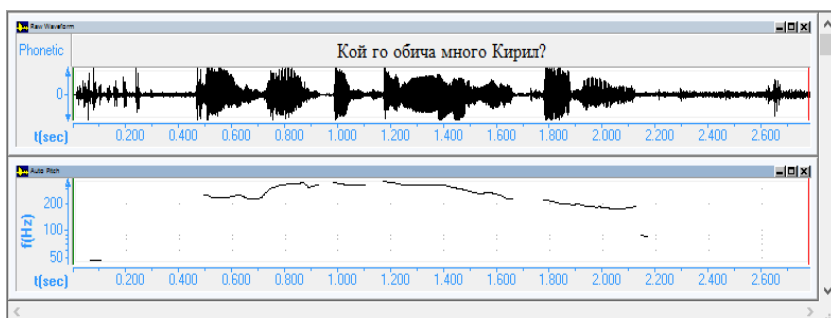
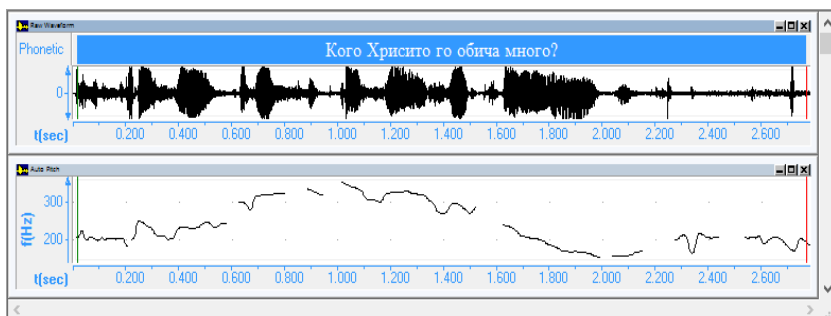
непряк падеж [...], когато е топик [...] или при к-фрази с нарушена йерархия“ (Франкс/Franks 2013: 118 – 119).

⁵ Примерът е на Арнаудова/Arnaudova 2013: 242 – 243.

На двете графики между линиите са сегментите, в които се реализират клитичните удвоени допълнения със спомагателния глагол *съм*.

В първото изречение въпросът е зададен към разгърнатия обект с акузативната форма на кой *кого*. Интересно е, че *к*-думата, макар и изнесена, се интонира с доста по-нисък по височина тон от подлога, а именно – *кого* при 281 Hz, а подлогът *Мария* се интонира при 365 Hz. Удвояващата акузативна клитика *го* (с референт *кого*) се реализира в спад при стойност от 180 Hz, с което се оформя низходящата част на изречението и до края тонът намалява само с още 30 Hz, за да завърши при 150 Hz.

Във второто изречение наблюдаваме същото – *кой* се интонира при височина на тона от 229 Hz, *го* при 284 Hz, а глаголната фраза от 311 до 345 Hz при ятовата гласна във *видял*. Частта *вчера Иван* формира низходящия сегмент при височини между 287 Hz и 172 Hz в абсолютния край на изречението.

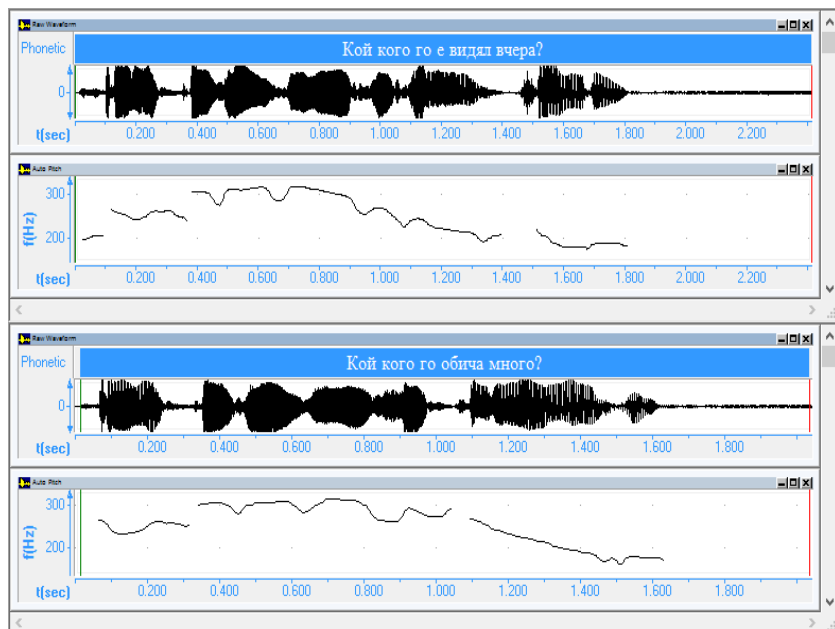
На първата графика се вижда как подлогът е в по-високо изтъкната интонационна част, а на втората най-високо изтъкнатата част е също след *к*-думата, *го обича*.

Нека да разгледаме същите примери, но със заменени с *к*-дума разгърнати обекти. Така ще следим едновременно два феномена, типологично присъщи на съвременния български език – многократно извеждане и удвояване на допълнението.

При моделирането чрез заместване в примерите се забелязва, че удвояването става незадължително. Ето едното изречение без удвояващата акузативна клитика – *Кой кого е видял вчера?* Изречението е граматично и липсват неясноти при предаването на информация. В съобщителния вариант по-горе (вж. пример 5) удвояването се реализира при предпоставен разгърнат обект. Във въпросителното изречение *кого* може да предхожда *кой* в ограничена дистрибуция. Тази нарушена йерархия е възможна само в ехо-въпроси.

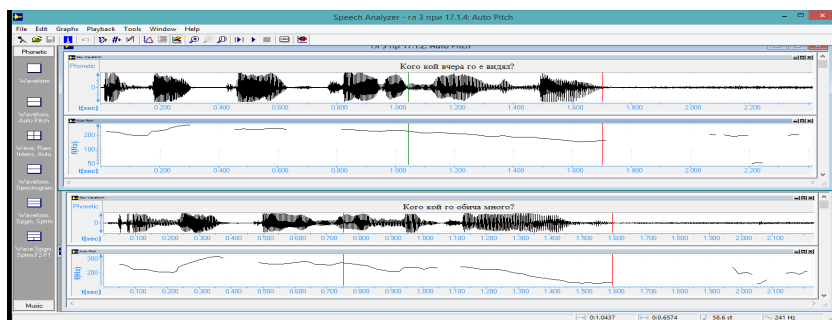
(6) Кой **кого** *го* е видял вчера?/**Кого** кой вчера **го** е видял?

Кой **кого** *го* обича много?/**Кого** кой **го** обича много?

В графиките е видна разликата между височината на тона при интониране на *кой* и *кого*, както и сходните контури при интониране на поредицата *кого* – *го*, които се дължат на двойната реализация на сричката *го*.

Интересна картина при сравнение ни дават изреченията с нарушена йерархия.

Между тях следва да се отчетат някои различия – в първото изречение след двете *к*-думи има две клитики – това са удвоеният акузативен обект и формата на спомагателния глагол *съм*. Във второто изречение единствената клитика е удвоеният акузативен обект.

При казуса с една клитика (второто изречение) *го* стои след *кой*, което е силно ударено (интонира се при височина на тона 321 Hz), и пред глагола *обича* (вис. на тона 268 Hz). Предвид това, не е неочаквано *го* да се интонира сравнително високо – 256 Hz, но това се дължи на неговото обкръжение, а не на собствено му ударение. И все пак на този общ фон *го* съставлява кратък интонационен спад. В първото изречение при наличен малоброен клитичен комплекс⁶ наблюдаваме отново абсолютен пик при *кой* (вис. на тона 327 Hz), изговаряне на клитиките без пауза нито помежду им, нито между тях и еловото причастие *видял*, като

⁶ Тук нямаме за цел да дефинираме понятието „клитика“. Названието „клитичен комплекс“ ще използваме в смисъла на „парадигматични клитики“ (по Франкс/Franks 2013: 112; това са т.нар. „специални“ клитики по Цвики 1977 или „предикативни“ по Тишева/Tisheva 2001) или клитичните форми на личните местоимения за винителен и дателен падеж и формите на глагола *съм*.

относителните стойности са 228 Hz – 192 Hz – 156 Hz (в абсолютния край на изречението).

Характерното *клитично интонационно плато* от предишните примери е видно и тук за първото изречение, където се оформя и своеобразен (макар и малоброен) клитичен комплекс. Във второто изречение няма подобна платовидна структура и низходящата част е по-добре изразена. За нас тези факти показват, че клитиките не съставят *голяма прозодична единица от интонационни фрази*.

Съществуват различни подходи и трактовки за откриване на мястото на българските клитики в синтактичната структура. Например Ст. Франкс (Франкс/Franks 2013: 111 – 133) ги разглежда като функционални опори в падежната фраза K(Case)P, която според неговия анализ се намира над DP. Клитиките се придвижват като опори, но не представляват конституент.

Основните ни съображения в полза на такова евентуално решение се отнасят до следните няколко факта, забелязани от Ст. Франкс, които се потвърждават и от нашите наблюдения: за клитиките са в сила прозодични ограничения; те са свободни по отношение на метричната организация; те не могат да проектират основни прозодични единици, нямат лексикални характеристики, нито изразяват синтактична комплексност. Приемането на подобно обяснение дава възможност за зачитане на прозодичните ограничения, които определят структурата, предпочетена за употреба.

Заклучение

При извеждане в SпeсCP *к*-думата съставя рематичен център с възходяща интонация, която обхваща няколко позиции. В случаите с удвоено допълнение по-високо се интонира първият реализиран обект, без значение дали той е клитичен или разгърнат. Вторият обект попада в по-ниска интонационна част във връзка с изискването на характерния каскаден интонационен контур на този вид въпросителни изречения.

Изследванията на подобни изречения със Speech Analyzer позволяват да се вгледаме в начина, по който клитиките влияят на ритмо-мелодиката на цялата фраза. Тъй като те носят функционална, а не лексикална информация, интересна е реализацията им във формалната структура. Нужни са допълнителни изследва-

ния на казуси със задължително удвояване на допълнението във въпросително изречение, за да се държи сметка какво е отношението на този феномен както към мелодичната, така и към синтактичната структура.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Арнаудова/Arnaudova 2013:** Арнаудова, О. Яркост и контраст в говоримия български език: лява дислокация на топика и контрастни топик-фокус вериги. // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на съвременния български език*. София: Изд. на БАН, 2013. [Arnaudova O. Yarkost i kontrast v govorimiya balgarski ezik: lyava dislokatsiya na topika i kontrastni topik-fokus verigi. // *Novi izsledvaniya po generativen sintaksis na savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Izd. na BAN, 2013.]
- Arnaudova, Krapova/Арнаудова, Кръпова 2007:** Arnaudova, O., I. Krapova. Clitic reduplication in Bulgarian: towards a unified account. // Compton, R., M. Golezhinowska, U. Slavchenko (eds.) *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Toronto Meeting 2006 (FASL 15)*. Toronto Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 2007, 1 – 24.
- БАН/BAN 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН, 1989. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. София: Izdatelstvo na BAN, 1989.]
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1999:** Куцаров И., Т. Бояджиев, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон, 1999. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron, 1999.]
- Иванчев/Ivanchev 1988:** Иванчев, С. *Българският език – класически и екзотичен*. София: Народна просвета, 1988. [S. Ivanchev. *Balgarskiyat ezik – klasicheski i ekzotichen*. Sofia: Narodna prosveta, 1988.]
- Кръпова, Синке/Кръпова, Чинкве 2008:** Krapova, I., G. Cinque. Clitic reduplication constructions in Bulgarian. // *Clitic Doubling in the Balkan Languages*. Dalina Kallulli and Liliane Tasmowski (eds.); *Linguistik Aktuell/Linguistics Today* 130, 2008; 257 – 287.
- Милетич/Miletich 1937:** Милетич, Л. Удвояването на обекта в българския език не е „балканизъм“. // *Списание на БАН*, кн. 56, 1937, 1 – 20. [Miletich, L. Udvoivaneto na obekta v balgarskiya ezik ne e „bakanizam“. // *Spisanie na BAN*, kn. 56, 1937, 1 – 20.]
- Мирчев/Mirchev 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1978. [Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo. 1978.]
- Пенчев/Penchev 1980:** Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*. София: Изд. на БАН, 1980. [Penchev, Y. *Osnovni intonatsionni konturi v balgarskoto izrechenie*. Sofia: Izd. na BAN, 1980.]
- Пенчев/Penchev 1993:** Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарс-

ки“, 1993. [Penchev Y. *Balgarski sintaksis. Upravljenje i svarzване*, Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”, 1993.]

Тишева/Tisheva 2001: Тишева, Й. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките? // *Българският език през XX век*. София: Изд. на БАН, 2001, 64 – 71. [Tisheva, Y. Svoboden ili fiksiran e slovoredat na klitikite? // *Balgarskiyat ezik prez XX vek*. Sofia: Izd. na BAN, 2001, 64 – 71.]

Франкс/Franks 2013: Франкс, Ст. Кратко описание и анализ на парадигматичните клитики в български език. // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на съвременния български език*. София: Изд. на БАН, 2013. [Franks, St. Kratko opisane i analiz na paradigmatichnite klitiki v balgarskiya ezik. // *Novi izsledvaniya po generativen sintaksis na savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Izd. na BAN, 2013.]

Zwicky/Цвики 1977: Zwicky, A. *On clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1977.

Chomsky/Чомски 1993: Chomsky, N. A Minimalist Program for Linguistic Theory. // *The View from Building 20.*, eds. K. Halle and S. Keyser, Cambridge, Mass: MIT Press, 1993, 1 – 52.

НАРЕЧИЕТО НЯКОГА И ЕКВИВАЛЕНТИТЕ МУ В РУМЪНСКИЯ ЕЗИК

Рамона Стойчева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE ADVERB НЯКОГА ('EVER') IN BULGARIAN AND ITS EQUIVALENTS IN ROMANIAN LANGUAGE

Ramona Stoycheva

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

The paper aims to present the Bulgarian adverb *niakoga* (ever) and its equivalents in Romanian. The lexical units are excerpted from academic dictionaries of both of these Balkan languages. The use of the units is supported by examples from original novels and their translations, national corpora (Bulgarian National Corpus and The Reference Corpus of the Contemporary Romanian Language) and internet sources. The Bulgarian adverb *niakoga* appears to be composed of overlapping meanings. The paper's focus is on the semantics of the adverb and its equivalents in Romanian and on the possibilities for their use which are briefly compared.

Keywords: adverbs of time, semantics, *ever*, Bulgarian language, Romanian language

Наречията за време са обект на интерес за български и чуждестранни учени. Проблематиката предлага актуално поле за дискусии особено при сравнение на семантиката и функцията на темпорални лексеми от родствени и неродствени езици. Наречията за време са разглеждани в едноезични разработки, например за българския език: Б. Велчева (Велчева/Velcheva 1970), Ст. Георгиев (Георгиев/Georgiev 1978, 1983), М. Витанова (Витанова/Vitanova 1999, 2000) и др., а за румънския: К. Сътяну (Săteanu/Сътяну 1980), Дж. Чомпек (Ciompec/Чомпек 1985), В. Неделку (Nedelcu/Неделку 2013) и др. Интерес към лексикалните единици в семантичното поле *време* в съпоставка с други езици, както славянски, така и неславянски, проявяват: К. Ничева (Ничева/Nicheva 1964), К. Петрова (Петрова/Petrova 1997, 2010), И. Георгиева (Георгиева/Georgieva 2008, 2010), Л. Иванова (Иванова/Ivanova 2012,

2014, 2015), А. Ефтимова (Ефтимова/Eftimova 2010) и др. Въпреки значимостта на разглежданата проблематика в съпоставката между българската и румънската лексика за време все още има незапълнени празноти.

В статията се разглежда и се описва семантичната структура на наречието *някога* и еквивалентите му в румънския език. Представени са четири припокриващи се варианта на значението на лексемата, като за опора служат тълковни речници на двата езика. Използван е традиционният метод на съпоставителен анализ, приложен върху езиков материал, почерпен от оригинална художествена литература, преводи и националните корпуси на българския и румънския език. Разкриването на семантичната структура на тези темпорални лексеми ще покаже сходствата и разликите сред синонимите в двата езика, а съпоставката им ще послужи при избор на най-добро съответствие при превод.

Наречието *някога* и румънските му еквиваленти

В съвременния български книжовен език *някога* е неопределително местоименно наречие (Андрейчин/Andreichin 1944: 398 – 399), свързано по произход със старобългарската въпросителна форма *кога* и неопределителната частица *ня-* (от стб. *нѣ*) (БЕР/BER 728 – 729). Други форми на наречието са *някогда* (остар.) и *някоги* (диал.) (РБЕ/RBE). Като остарели синоними в РБЕ са посочени наречията *нявга*, *нявгаиш*, *някогаиш*. Комбинацията от *някога* с частицата *си* се използва за усиление на значението.

Според значението си *някога* принадлежи към обстоятелствените наречия за време, а реализацията на действието, определено с тази лексема, е възможна както в плана на миналото, така и в плана на бъдещето. В българския това, което се е случило в някакъв неопределен период или момент в миналото, се отбелязва като случило се *някога* (РБЕ). Също с *някога* се отбелязва, когато нещо е възможно или ще се случи след неопределено време, след известен период в бъдещето (РБЕ/ RBE). В Българския тълковен речник са посочени значенията: (1) ‘в отдалечено минало, отдав-

на'; (2) 'в неопределено бъдеще'; 3) 'в неопределено време, без-различно кога, понякога'¹ (БТР/ВТР 2018: 542).

В румънския език значението 'някога' се предава от лексикално множество от наречия, които имат сходни значения, но различна реализация в езика: *altădată*, *altcândva*, *cândva*, *oarecând*, *odată*, *odinioară*, *vreodată*, *vreodinioară*.

Според речниковия преглед като еквиваленти на българското наречие *някога* в съвременния румънски език се употребяват лексемите *vreodată* и *cândva*. Синоним и с честа употреба в езика днес е и лексемата *odată*, която изглежда е и по-богата семантично. Като се съди по значенията, отбелязани в DLR, *altădată* също е активен изразител на семантиката на *някога* и пълен негов еквивалент, но за това наречие изрично се отбелязва и смислово противопоставяне с наречието *acum* 'сега' или други наречия, указващи сегашен момент (DLRLC 1955 – 1957). Останалите изброени лексеми – *altcândva*, *oarecând*, с вар. *oarecândva*, *vreodinioară* и *odinioară*, речникът посочва като архаични или с регионална употреба.

Лексемата *vreodată* е образувана от неопределителното местоимение във формата му за женски род *vreo* 'някаква, някоя (си)' и наречието *odată* 'някога, веднъж' (DLR 13: 1273 – 1274). В потвърждение на факта, че значенията на наречията *някога* и *vreodată* са много близки, откриваме тълкуването: 1) 'отдавна, някога'; *la un moment dat* 'в даден момент, в бъдещето; някога, едно време'; 2) в отриц. изр. 'никога' (DLR 13: 1273 – 1274).

В състава на наречието *cândva* участват въпросителното наречие *când* 'кога' (идентично с *кога* в българското *някога*) и частицата *va* – 3 л. ед. ч. от глагола *vrea* 'искам'² (DLR 2: 77). Семантичната близост на рум. *cândva* до бълг. *някога* личи от дефиницията му в румънските тълковни речници, срв. 'в неопределен момент от миналото или бъдещето (уточнява се от контекста)' (DLRLC 1955 – 1957), като DLR пояснява, че по отношение на миналия времеви план наречието се употребява по-рядко (DLR 2: 77).

¹ Значението 'поякога' е отбелязано и в РБЕ, но като диалектно.

² Вж. сходни модели при образуване на местоимения и наречия в балканския езиков съюз у Асенова (Асенова/Asenova 2002: 71 – 72).

Изразител на неопределеност във времето в румънски е и наречието *odată*. Тази лексема може да обозначава неопределен интервал върху темпоралната ос и да се отнася към момент, различен от момента на изказването – минал или бъдещ. Означава: ‘в неопределено време, някога’ – 1) (във връзка с глаголи в минало време) ‘някога, отдавна’; 2) във връзка с глаголи в бъдеще време – ‘в някакъв момент, някой ден, някога’ (DLR 10: 124).

Особености на наречията, изразяващи ‘някога’

Според функцията си темпоралните наречия служат, за да уточнят времето на протичане на глаголното действие.

В изследванията у нас се разграничават два основни типа наречия за време – наречия, които локализируют действието във времето, и наречия, които характеризират времето на протичане на действието (ГСБКЕ, Л. Андрейчин, Ст. Георгиев).

Според Ст. Георгиев „времето свързва протичането на действието с определени хронологични рамки или последователност“, а темпоралното значение може да има различни семантични варианти: „предходност и следходност, успоредност (съвпадение), близост и отдалеченост, периодичност и повторителност, пределност и непределност и др.“ (Георгиев/Georgiev 1983: 13).

В по-новите изследвания у нас деленето на темпоралните наречия зависи и от характеристиките на глагола, който поясняват. Подялбата е на: 1) наречия, локализиращи действието върху темпоралната ос, и 2) аспектuali (видово-временни) наречия, характеризиращи протичането на действието. Р. Ницолова обособява три групи наречия за време: 1) Лексемите *денем, нощем, зиме, лете, рано, късно* и др. локализируют интервали на събития по темпоралната ос, ориентирани според обективната система за темпорална ориентация, основаваща се на повтарящи се периодични движения – преди всичко въртенето на Земята и движение-то ѝ около Слънцето, или вземат предвид темпоралната ориентация на други събития; 2) Наречията *непрекъснато, от време на време, постоянно* и др. означават повтарящи се събития; 3) Наречия, които локализируют интервали на събития по темпоралната ос, ориентирани според субективната система за темпорална ориентация, в която основен ориентир е моментът на говорене (Ни-

цолова/ Nitsolova 2008: 448 – 449). А. Ефтимова пояснява, че аспектиалните наречия могат да изразяват и: 1) повторителност и количествена неопределеност (напр: *винаги*, *понякога*, *рядко*, *често*); 2) процесуалност, непрекратеност и продължителност на действието (напр.: *непрекъснато*, *дълго*, *продължително*), 3) единичност на действието (напр. *веднъж* (*един път*), *тогава*); и 4) повторителност и количествена определеност (напр.: *многократно*, *неколкократно*) (Ефтимова/Eftimova 2010: 94).

В най-новата граматика на Румънската академия темпоралните наречия са определени семантично като обстоятелствени наречия, които посочват обстоятелствата, при които се реализира действието, изразено чрез глагола. Наречията със значение ‘някога’ са определени като наречия за време, които изразяват локализацията на процеса/ действието във времето. В тази група попадат лексемите: *acum* ‘сега’, *azi* ‘днес’, *când* ‘кога’, *cândva* ‘някога’, *curând* ‘скоро’, *demult* ‘отдавна’, *imediat* ‘веднага’, *odată* ‘някога; веднъж’, *vineri* ‘петък’³ и др. От друга страна, са представени темпорално-аспектиалните наречия, които посочват продължителността, честотата, непрекъснатостта и повторителността на извършване на действието – *adesea* ‘често’, *câteodata* ‘понякога’, *frecvent* ‘често’, *începi* ‘вечно’, *(în)totdeauna* ‘винаги’, *mereu* ‘постоянно’, *niciodată* ‘никога’, *vara* ‘през лятото’, *zilnic* ‘дневно’ и др. (GALR 2005: 595).

Като темпорално наречие *някога* има функция да определя времевите обстоятелства при протичане на глаголното действие, както и семантично да предава признаци на предходност и следходност, на близост и отдалеченост спрямо определен ориентационен момент/интервал (който не съвпада задължително с момента на изказването). Приемаме, че като изразител на тези признаци лексемата *някога* и нейните румънски еквиваленти имат темпорално значение и се реализират както в плана на миналото, така и в плана на бъдещето.

³ В румънския език названията на дните от седмицата се употребяват най-често без предлог – срв.: *Vin luni* – ‘В понеделник идвам’ (подобно на разг. бълг. *Понеделник ще дойда*); *Plec vineri* – ‘В петък тръгвам’ и др. В граматиките се определят като наречия за време.

В хода на анализа на лексемите се разкриват известни оттенъци в тяхната семантика, които позволяват да бъдат обособени следните смислови варианти на значението. Първо, **някога I** може да изразява **неопределеност** и да означава, че посоченото действие се случва в период, който не е точно фиксиран. Второ, в бъдещия времеви план, в зависимост от лексикалното си обкръжение, **някога II** може да акцентира върху **категоричността**, от една страна, или **съмнението**, от друга, че действието ще се реализира отново. Трето, **някога III** може да свидетелства за отдалеченост в миналото и да определя посоченото в изказването действие като реализирало се в отдалечен минал момент. И четвърто, диалектна употреба, **някога IV** със значение ‘**поякога**’⁴.

Някога I (неопределеност)

На пръв поглед наречието *някога* служи за обозначаване на най-обща неопределеност. Чрез лексемата се означава действие, което се реализира върху темпоралната ос, без да бъде посочен конкретен интервал от време. Спрямо ориентационния момент *някога* може да пояснява действие, реализирало се в миналото, или действие, което предстои да се реализира в бъдещето. В миналия времеви план наречията със значение ‘някога’ изразяват признаци на неопределена предходност както в българския, така и в румънския език. Срв.:

(1) *Някога те мислеха, че парите правят човека щастлив, и това може би е било истина за времето си.* (Любен Дилов); (2) *Някога салеът се е пиел много, по мое време в Пловдив още се намираше на едно място – в кафенето към джамията на Джумаята* (Димитър Кирков); (3) *Aproape că mi-i venea să creadă că un asemenea om a existat vreodată* (Adrian Lițu), ‘Почти не ми се вярваше, че такъв човек е съществувал някога’; (4) *Poate mi s-a făcut cândva vreun semn, poate că mi s-a indicat ceva.*, ‘Може би някога ми е бил даден знак, било ми е посочено нещо...’

⁴ Напр. *Дохождаше някога при мене и без да козирува, [...], усмихваше се* (Й. Йовков). *Как живеят въщи стринини Илчовични, [...], могат ли всякога да се нахранят или някога си и не дояждат – това никой от махалата не знае и не видва* (Т. Влайков). Тъй като фокусът е върху съвременния български и румънски език, това значение не е обект на анализ.

(ME/ME); (5) *Nu știi dacă ai simțit vreodată cât e de gravă și de definitivă o asemenea dragoste; dacă ți-ai dat vreodată seama că, orice s-ar întâmpla, nu te mai poți despărți de ființa iubită, că ești legat de ea până la moarte, în sensul concret al cuvântului.*, ‘Не зная дали някога си усещал колко абсолютна и дълбока е една такава любов; дали някога си си давал сметка, че каквото и да се случи, ти не можеш да се разделиш от любимото си същество, че си свързан с него до смъртта в буквалния смисъл на думата’ (ME/ME).

По отношение на бъдещето лексемите не дават ориентация във времето. Наречията отнасят действието към най-общ, неопределен момент. Означават, че е все едно кога действието ще се случи.

(6) *Îi privesc, între coapse, „fluturele cu aripi lipite somnoroase“ și știu că e, cu adevărat, cel mai frumos lucru pe care l-aș putea vedea și atinge vreodată.*, ‘Поглеждам „пеперудата със сънливо прилепени криле“ между бедрата ѝ и знам, че е наистина най-красивото нещо, което бих могъл да видя и докосна някога’ (MC/MK); (7) *Femeile nu erau nimic altceva pentru noi decât niște obiecte de lux, ca automobilele lustruite din vitrinele magazinelor „Volvo“ sau „Maserati“: nu ne imaginam cu adevărat că vom avea și noi una vreodată.*, ‘За нас жените не бяха друго освен луксозни вещи като колите по лъскавите витрини на магазините на „Волво“ или „Мазерати“: не си представяхме, че някога ще имаме някоя от тях’ (MC/MK).

Някога II (категоричност или съмнение, че действието ще се реализира)

При реализация в бъдещето се открояват два подтипа значения. **Някога II** може да акцентира върху **категоричността**, от една страна, или **съмнението**, от друга, че действието ще се реализира отново, в зависимост от лексикалното обкръжение на наречието.

От една страна, чрез изказванията се изразява липса на категоричност. Наречията често са придружени от глаголи, други лексеми и изрази, които изразяват съмнение, надежда: *едва ли, дали, може би, надявам се, съмнявам се и др.* Това вероятно е и по-честата употреба на наречието.

(8) *Аз се надявам, че някога ще мога да се върна и да видя отново небето, морето, прекрасните земни хора и вас!* (Зора Загорска); (9) *Едва ли някога ще го узная, но има нещо, което ме изпълва с трепет и вяра – потребността да споделя преживяното от мен сега и по този начин* (Соня Рачева); (10) *Simțeam spaimea aceasta fără să mă gândesc la o eventuală nouă pasiune a ei. Îmi era peste putință să cred că Ileana va mai putea iubi vreodată.*, ‘Усещах този страх, без да си мисля за някаква евентуална нова нейна любов. Не можех да повярвам, че Илиана ще може да обича някога отново’ (МЕ/МЕ); (11) *Crezi că ai s-o mai întâlnești vreodată? întrebă Hasnaș ca și cum și-ar fi continuat cu glas tare un gând care îl munea de mult. Vreau să spun, simți că ai s-o mai vezi?*, ‘Мислиш ли, че ще я срещнеш някога отново? – попита Хаснаш така, сякаш продължи на глас някаква мисъл, която го беше измъчвала дълго време. – Искам да кажа – усещаш ли, че ще я видиш пак?’ (МЕ/МЕ).

От друга страна, чрез наречията и адвербиалните изрази със значение ‘някога’ може да се изрази категоричност, да се определи, че действието непременно ще се случи, независимо кога. Така се употребяват изразите: бълг. *все някога, рано или късно* (разг. ‘употребява се, за да се подчертае, че нещо непременно ще стане в бъдеще, в неопределен момент, някога’ (РБЕ/РБЕ)); рум. *mai devreme sau mai târziu* ‘рано или късно’; (12) *Все някога ще разбера.* = *Рано или късно ще разбера* (BulNet); (13) *Не, все пак знаехме нещо: Баязид рано или късно ще научи, че сме тук, върху безмилостната земя на Ликия* (Вера Мутафчиева); (14) *Mai devreme sau mai târziu te las și plec.* ‘Рано или късно те оставям и тръгвам’ (Florescu Cătălin Dorean).

Някога III (отдалеченост в миналото)

От изразител на обща неопределеност наречието *някога* се трансформира в изразител на **отдалеченост назад във времето** и функционира като синоним на наречието *отдавна* със значения: 1) ‘преди много време’; 2) ‘от дълго време насам’ (БТР/ВТР 2018: 589). Същият семантичен преход се наблюдава и при румънските еквиваленти. В тези случаи местоименното наречие логично се комбинира с глаголи в минало време и сигнализира отдалеченост във времето. Освен това наречието *някога* се използва за изразя-

ване на отдалечена предходност спрямо ориентационния момент (вж. наречията за изразяване на предходност спрямо изказването, групирани от Л. Иванова според степента на отдалеченост: непосредствена предходност, обща предходност, отдалечена предходност Иванова/Ivanova 2015: 320 – 322).

(15) *Не, това чувство няма равно на себе си! Какъв рай беше някога Америка! Долари, долари, долари...* (Любен Дилов); (16) *Bucureștiul a fost cândva cunoscut ca “Micul Paris”, o capitală care a înflorit sub regele Carol, care a importat arhitecți francezi pentru a da orașului său o atmosferă deosebită.*, ‘Букурещ някога е бил известен като „Малкия Париж“, столица, процъфтяваща при крал Карол, която внася френски архитекти, за да придаде на града специална атмосфера’ (Diana Popescu); (17) *Țara, odată numită cea de-a 16-a Republica Sovietică datorită strânselor sale legături cu Moscova, a declarat că va permite Statelor Unite să utilizeze baza sa militară aeriană de la Marea Neagră în cazul unui atac împotriva Irakului.*, ‘Страната, наричана някога 16-та съветска република заради близките си отношения с Москва, обяви, че ще позволи на САЩ да използва военновъздушната база на Черно море в случай на евентуална атака срещу Ирак’ (SETimes.com).

Възможно е същата отдалеченост във времето да се предаде на български от глаголни форми в минало неопределено време, напр.:

(18) *Тихо. Тихо. В стаята сме трима: Аз, детето, което някога съм бил, и старецът, който някога ще бъда* (Роман Кисъв); *Но без страх дишам въздуха, който поетът някога е заразил с бацилите си* (Дамян Дамянов).

Когато наречията със значение *някога* и *отдавна* (рум. *demult*) се комбинират, семантиката им се усилва, обозначава се период, настъпил ‘преди много дълго време’, и отново се изразява отдалеченост и предходност:

(19) *Не беше то ни вчера, ни днес, ни в близки ноци,
а някога отдавна, през някой тъмен век,
когато аз изрекох словата несъзнати
и мигом рухна моста, по който бях минал.*

(Теодор Траянов)

Идентично се постига усилване на значението и в румънския при наречията *cândva* и *odată*. При направения анализ комбинацията *vreodată demult* не беше открита.

(20) *El a părăsit, cândva, demult, România, o societate închisă, opresivă, pe atunci, s-a stabilit în Suedia...*, ‘Той напусна някога, отдавна, Румъния, едно затворено и репресивно по онова време общество, и се установи в Швеция...’ (Eugen Dorcescu); (21) *Îmi amintesc că odată demult, tare demult, am fost îndrăgostit prima oară, eram tânăr pe atunci, foarte tânăr...*, ‘Спомням си, че някога, отдавна, много отдавна, бях влюбен за първи път, тогава бях млад, много млад’ (Ionel Cârstea).

Друга възможност за **отнасяне на действието към неопределен момент**, случил се **много отдавна в миналото**, откриваме във формулите в началото на румънските и българските вълшебни приказки – рум. *a fost odată ca niciodată*, букв. ‘било е някога, както никога’, и бълг. *имало едно време*.

Синоним на *някога* и *отдавна* в българския е и степенуваната адвербиална форма *по-рано*⁵. Според РБЕ това наречие може да означава: ‘преди неопределено време, преди някакъв момент или период от миналото, който не е точно определен, не е известен; някога’ (РБЕ/РВЕ).

(22) *Албена си беше същата Албена, само че не се смееше, очите ѝ не играеха, както по-рано, а наведени под тънките вежди, гледаха надолу* (Йордан Йовков).

Отново в отдалеченото минало се реализира действието, обозначено с *някога*, при въвеждане в изказването на втори ориентационен момент, минал спрямо момента на говоренето, който лексикално се изразява чрез номинална фраза с *преди* или чрез подчинено изречение с *преди да*.

(23) *Някога, преди идването на европейците, когато туземците са достигали около триста хиляди души, са говорили на около петстотин езика, повечето от които са изчезнали в забравата заедно с племената, които са ги говорили* (Петър Бобев); (24) *Гледах Рение – вече не го слушах, – потънал в горчиви спо-*

⁵ За семантиката на наречията *рано* и *по-рано* в българския вж. също Иванова/Ivanova 2016, Ничева/Nicheva 1964.

мени: *някога*, преди да ме открие Джем, аз пеех така, простете (Вера Мутафчиева).

Изводи

Въз основа на представения анализ може да бъде направен изводът, че наречието *някога* не е еднозначно. Всички разгледани лексеми могат да изразяват неопределеност в абстрактен смисъл. От предложените в румънските речници лексеми като пълни еквиваленти на *някога* в съвременния румънски могат да бъдат посочени *cândva*, *vreodată* и *odată*. Наречията имат темпорална функция и обозначават различие на положението спрямо ориентационния момент, отнасяйки действието към минал момент или към бъдещ момент.

Характерни за миналия времеви план са следните преходи в семантиката на наречието *някога*: първо, при изразяване на отдалечена предходност се наблюдава семантичният преход ‘някога’ > ‘отдавна’; второ, следствие от употребата на минало неопределено време е семантичният преход ‘някога’ > ‘изобщо, въобще’, а пълен еквивалент на *някога* в този случай е румънското наречие *vreodată*. В двата балкански езика усилването на значението се реализира по идентичен начин – чрез комбинация от наречията със значение ‘някога’ и ‘отдавна’.

Обемът на направения преглед поставя ограничения. Отворен остава въпросът за възможността румънските наречия, посочени тук, да означават отрицание във времето ‘никога’. По-задълбочено изследване на употребите на посочените наречия в корпус от художествени текстове (оригинални и преводни), ще позволи да се представи в пълнота семантичната структура на лексемите, както и да се проследят в детайли значенията в комбинация с различните глаголни времена и да се открият най-добри съответствия за превод.

Библиография

- Андрейчин/Andreichin 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1944. [Andreichin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus, 1944.]
- Асенова/Asenova 2002:** Асенова, П. *Балканско езикознание*. Велико Търново: Фабер, 2002. [Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie*. Veliko Tarnovo: Faber, 2002.]

- Велчева/Velcheva 1970:** Велчева, Б. Наречието като част на речта. // *Известия на Института за български език*, кн. XIX, 1970, 171 – 176. [Velcheva, B. Narechieto kao chast na rechta. // *Izvestiya na instituta za balgarski ezik*, kn. XIX, 1970, 171 – 176.]
- Витанова/Vitanova 1995:** Витанова, М. Умалителни наречия за време в българските диалекти. // *Проглас*, 1995, Том 9, Бр. 2, 20 – 27. [Vitanova, M. Umalitelni narechiya za vreme v balgarskite dialekti. // *Proglas*, 1995, Том 9, Бр. 2, 20 – 27.]
- Витанова/Vitanova 1999/2000:** Витанова, М. Наречия за време в българските диалекти. // *Български език*. 1999/2000. Кн. 2., 56 – 60. [Vitanova, M. Narechiya za vreme v balgarskite dialekti. // *Balgarski ezik*, 1999/2000, Кн. 2, 56 – 60.]
- Георгиев/Georgiev 1978:** Георгиев, Ст. Семантика на наречията за време в съвременния български език. // *Славистични проучвания*, 1978, 21. [Georgiev, S. Semantika na narechiyata za vreme v savremenniya balgarski ezik. // *Slavistichni prouchvaniya*, 1987, 21.]
- Георгиев/Georgiev 1983:** Георгиев, Ст. *Морфология на съвременния български език. (Неизменяеми думи)*. София: Наука и изкуство, 1983. [Georgiev, S. *Morfologiya na savremenniya balgarski ezik. (Neizmenyaemi dumi)*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1983.]
- Георгиева/Georgieva 2008:** Георгиева, И. *Денонощието като част от модела на цикличното време в българската и руска езикова картина на света*. София: ЕТО, 2008. [Georgieva, I. *Denonoshtieto kao chast ot modela na tsiklichното vreme v balgarskata i ruska ezikova kartina na sveta*. Sofia: ETO, 2008.]
- Георгиева/Georgieva 2014:** Георгиева, И. Темпорални фразеологизми в руския език, съдържащи опозицията *всегда – никога (винаги – никога)*. // *Съпоставително езикознание*, 2014, кн. 3, 39 – 50. [Georgieva, I. Temporalni frazeologizmi v ruskiya i balgarskiya ezik, sadarzhashti opozitsiyata *vsegda – nikogda (vinagi – nikoga)*. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 2014, kn. 3, 39 – 50.]
- ГСБКЕ/GSBKE 1993:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. Морфология. Бояджиев, Т. и др. София: Издателство на БАН. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Т. 2. Morfologiya. Boyadzhiev, T. I kol. Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Иванова/Ivanova 2012:** Иванова, Л. За ролята на лексикалните средства при изразяването на темпоралност в българския и полския език. // *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. Научни трудове. Том 50, кн. 1, сб. В, 2012. Филология, 394 – 402. [Ivanova, L. Za rolyata na leksikalnite sredstva pri izrazyavaneto na temporalnost v balgarskiya i polskiya ezik. // *Plovdivski universitet „Paisii Hilendarski. Nauchni trudove“*. Том 50, кн. 1, sb. V, 2012, Filologiya, 394 – 402.]
- Иванова/Ivanova 2014:** Иванова, Л. За ролята на лексикалните средства при изразяване на граматичните значения предходност, относителност и резултативност (върху материал от българския и полския език). // *Актуални проблеми на балканистиката и славистиката. Доклади от Втората международна конференция, проведена на 9 и 10 ноември 2012 г. във Велико-търновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, Велико Търново,

- 2014, 133 – 139. [Ivanova, L. Za rolyata na leksikalnite sredstva pri izrazyavaneto na gramatichnite znacheniya predhodnost, odnositelnost i rezultativnost (varhu material ot balgarskiya i polskiya ezik). // *Aktualni problemi na balkanistikata i slavistikata. Dokladi ot Vtorata mezhdunarodna konferentsiya, provedena na 9 i 10 noemvri 2012 g. vav Velikotarnovskiya universitet*, Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, Veliko Tarnovo, 2014, 133 – 139.]
- Иванова/Ivanova 2015:** Иванова, Л. Темпорални наречия, изразяващи предходност в българския и полския език. // ПУ „Паусий Хилендарски“, *Научни трудове*. Том 53, кн. 1, сб. В, 2015. Филология, 316 – 326. <https://science.slovo.uniplovdiv.net/documents/931150/0/Slavistika_Full_III_20151029-31.pdf>, 10 октомври 2019. [Ivanova, L. Temporalni narechiya, izrazyavashti predhodnost v balgarskiya i poslikiya ezik. // *Plovdivski universitet “Paisii Hilendarski”. Nauchni trudove*. Том 53, кн. 1, сб. V, 2015, Filologiya, 316 – 326. <https://science.slovo.uniplovdiv.net/documents/931150/0/Slavistika_Full_III_20151029-31.pdf>, 10 October 2019.]
- Ничева/Nicheva 1964:** Ничева, К. Семантични особености на степените за сравнение при някои наречия в славянските езици. // *Известия на Института за български език*, 1964, кн. 11, 161 – 169. [Nicheva, K. Semantichni osobenosti na stepenite za sravnenie pri nyakoi narechiya v slavyanskite ezitsi. // *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1964, kn. 11. 161 – 169.]
- Петрова/Petrova 1997:** Петрова, К. Фрагмент языковой картины мира (‘24 часа’ в русском и болгарском языках) // *Международная конференция МАПРЯЛ “Лингвистические и культуроведческие аспекты русского языка в сопоставлении с родным”*, Болгария, Пловдив, 11 – 14 октябрь, 1996. Пловдив, 1997, 121 – 126. [Petrova, K. Framgment yazykovoy kartiny mira (24 chasa v russkom i bolgarskom yazykah) // *Mezhdunarodnaya konferentsiya MAPRYAL “Lingvisticheskiye i kul’turovedicheskiye aspekty ruskogo yazyka v сопоставлении s rodnym”*, Bolgariya, Plovdiv, 11 – 14 oktyabrya, 1996. Plovdiv, 1997, 121 – 126.]
- Петрова/Petrova 2010:** Петрова, К. Концептът ‘време’ като част от езиковото съзнание на славяните (според данните от „Славянский ассоциативный словарь“ за руски, белоруски, български и украински език) // *Славяните и техните контакти. (Доклади от IX славистични четения, посветени на 120-годишнината на славистиката в Софийския университет “Св. Климент Охридски”, 17 – 19 април 2008 г.)*, София: ЕТО, 2010, 31 – 39. [Petrova, K. Kontseptat ‘vreme’ като chast ot ezikovoto saznanie na slavyanite (spored dannite ot “Slavyanskiy assotsiativnyy slovar” за ruski, beloruski, balgarski i ukrainski ezik) // *Slavyanite i tehnite kontakti. (Dokladi ot IX slavistichni cheteniya, posveteni na 120-godishninata na slavistikata v Sofiyski universitet Sv. Kliment Ohridski, 17 – 19 april 2008 g.)*, Sofia: ETO, 2010, 31 – 39.]
- Ciompec/Чомпек 1985:** Ciompec, G. *Morfosintaxa adverbului românesc – sincronie și diacronie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Nedelcu/Неделку 2010:** Nedelcu, V. *Adverbul ca modalitate de exprimare a locului și timpului în limba română. Teză de doctorat*. București, 2010.
- Săteanu/Сътяну 1980:** Săteanu, C. *Timp și temporalitate în limba română contemporană: exprimarea ideii de timp prin sintagme verbo-adverbiale*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.

Речници

- БЕР/BER 1995:** *Български етимологичен речник. Том 4.* Георгиев, В. И. и др. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995. [*Balgarski etimologichen rechnik. Tom IV*, Georgiev, V. I. i kol. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1995.]
- БТР/BTR 2018:** *Български тълковен речник.* Андрейчин, Л. и др. 4 изд., допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 2018. [*Balgarski talkoven rechnik. Andreichin, L. i kol. 4 izd., dopalнено i preraboteno ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo, 2018.*]
- РБЕ/RBE:** *Речник на българския език.* <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>, 10 октомври 2019. [RBE. *Rechnik na balgarskiya ezik.* <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>, 10 October 2019.]
- DEX:** *Dictionarul Explicativ al limbii române,* <<https://dexonline.ro/>>, 10 May 2019.
- DLR 1965 – 2010:** *Dictionarul limbii române. Vol. 1 – 19.* București: Ed. Academiei Române, 1965 – 2010.
- DLRLC 1955 – 1957:** *Dictionarul limbii române literare contemporane. Vol. 1 – 4.* București, <<https://dexonline.ro/>>, 10 October 2019.
- GLR 1966:** *Gramatica Limbii Române, Vol. I.* București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966.
- GALR 2005:** *Gramatica Limbii Române, Vol. I.* (Cuvântul. București: Editura Academiei Române, 2005.
- MDA2 2010:** *Micul dicționar academic, ediția a II-a.* <<https://dexonline.ro/>>, 10 October 2019.

Източници

- БНК/BNK:** *Български национален корпус* <<http://search.dcl.bas.bg/>>, 10 октомври 2019. [*Balgarski natsionalen korpus* <<http://search.dcl.bas.bg/>>, 10 oktomvri 2019.]
- BulNet:** *Лексикално-семантична база данни за българския език* <<https://dcl.bas.bg/bulnet>>, 10 октомври 2019. [*Leksikalno-semantichna baza dannii za balgarskiya ezik.* <<https://dcl.bas.bg/bulnet/>>, 10 oktomvri 2019.]
- SETimes.com:** Публицистичен корпус с новини от SETimes.com <<http://dcl.bas.bg/BulNC-registration/>>, 10 октомври 2019. [Publitsistichen korpus s novini ot SETimes.com <<http://dcl.bas.bg/BulNC-registration/>>, 10 oktomvri 2019.]
- CoRoLa:** Corpus computațional de referință pentru limba română contemporană. <<http://corola.racai.ro/>>, 10 October 2019.
- ME/ME:** Mircea Eliade. *Nuntă în cer.* Musătești: Tana, 2007. [Мирча Елиаде. *Сватба в небето.* Преводач: Лора Ненковска. София: Колибри, 2012.]
- MC/МК:** Mircea Cartarescu. *De ce iubim femeile.* București: Humanitas, 2013. [Мирча Каргареску. *Защо обичаме жените.* Преводач: Ванина Божикова, Иван Станков, Велико Търново: Фабер, 2006.]

**СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА, ОЗНАЧАВАЩИ ЛИЦА,
ОБРАЗУВАНИ ОТ НАЗВАНИЯ
НА ДОМАШНИ ЖИВОТНИ
И СВЪРЗАНИТЕ С ТЯХ ДЕЙНОСТИ
(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ТУРСКИЯ ЕЗИК)¹**

Сема Куцарова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**TURKISH NOUNS DENOTING PEOPLE, FORMED
FROM THE NAMES OF DOMESTIC ANIMALS
AND THE ACTIVITIES RELATED TO THEM
(BASED ON MATERIAL
FROM THE TURKISH LANGUAGE)**

Sema Kutsarova

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The end of the XX and the beginning of the XXI century is a period in which the development of humanities, including linguistics, results in a new, anthropocentric paradigm. This has led to the emergence of numerous studies focusing on various linguistic phenomena reflecting the culture, the worldview and the mentality of each nation.

As an important component of human life and economic activity, animals are present in the cultural traditions of many nations and are associated with certain elements, seasons and forces, and their life and behavior serve as a model for human society. These processes are also reflected in the language system, thus forming a major lexical layer of animal names, widely represented in all the languages around the world.

Zoolexemes are also investigated by the word formation system, which studies the specifics of their derivative potential. In the present study, the main focus is put on the formation of nomina agentis, with the aim of classifying them into derivative types and models with respect to their derivative meanings and formants with particular semantics.

¹ Настоящата статия се публикува по проект „Пловдив – от мултиезиков и мултиетнически център на Източна Румелия до Европейска столица на културата“, финансиран от ФНИ към МОН.

Keywords: Turkish nominal derivation, nomina agentis, zoolexemes, derivational type, derivational model, derivational formant

Животните винаги са били важна част в живота и в икономическата дейност на човека. В много културни традиции те се възприемат като господари на света, свързват се с определени стихии, сезони и сили, а присъствието и поведението им служат като модел на човешкото общество.

Животните са неотменна част и от начина на живот на много народи, в това число и на турците. Животновъдството представлява основна дейност в икономическия живот на тюркските племена, населяващи степите на Средна Азия, а пастирите на стадата са едни от най-важните хора за общността. Те отглеждат преди всичко овце, кози, коне, камили. Най-крупните собственици притежават огромни стада: 100 000 овце, 10 000 коне, 500 камили (Yunal/Юнал 2007: 154). Успешната им стопанска дейност оформя профила им на отлични производители, снабдяващи не само вътрешния, но и външните пазари в Китай, Иран и страните от Близкия Изток с качествени продукти като масло, сирене и вълна (пак там: 155).

Опитомяването на животните и използването им от хората е съществен етап от усвояването на природата в историята на човешката цивилизация. В този процес е възникнала необходимостта да бъдат именувани отделните видове животни. В резултат се създават номинални единици, които представляват звуков комплекс, съчетаващ дума с обобщен ментален образ на обект, получаващ име. В много култури в семантичната структура на зоолексемите се добавят допълнителни характеристики, които колективното езиково съзнание приписва на денотата животно, като по този начин животинските наименования се обогатяват с допълнителни значения и служат като символ, знак, образ. Те се запазват в човешкото съзнание, намират своето място във вярванията и митологията на човека.

В турската култура традиционно вълкът е символ на водачество, конят е един от най-добрите спътници на турците, еленът е свещено животно, а лъвът символизира мощта и лидерските качества (Şenel ve İlhan/Шенел и Илхан 2008b: 322). Свръхестествените качества на тотемните животни и птици са в основата на

образуването на лични имена, представляващи един от най-древните пластове на турската именна система, част от която са наименованията на някои животни и птици, които олицетворяват силата и могъществото, като *Aslan* ‘лъв’, *Kaplan* ‘тигър’, *Boğa* ‘бик’, *Baybars* ‘снежен леопард’, *Yolbars* ‘леопард’, *Kartal* ‘орел’, *Şahin* ‘сокол’, *Atmaca* ‘ястреб’; красотата и грацията – *Sülün* ‘фазан’, *Kumru* ‘гълъб’, *Suna* ‘зеленоглав паток’, *Keklik* ‘яребица’, *Turna* ‘жерав’; *Ahi* ‘сърна’, *Ceylan* ‘газела/антилопа’, *Mera* ‘кошута’, *Ceren*² ‘газела/антилопа’ и т.н. (цит. по Uçar/Учар 2013: 2).

В лексикографската практика концептът „животно“ е представен чрез лексемите *самец* – *самка* – *малкото* (*koç* ‘овен’, *koyun* ‘овца’, *kuzu* ‘агне’; *at* ‘кон’, *kısrak* ‘кобила’, *tay* ‘конче’; *teke* ‘козел’, *keçi* ‘коза’, *oğlak* ‘яре’). Тук трябва да направим уточнението, че в тюркските езици, в това число и в турския, отсъства граматичната категория род, която е характерна за голяма част от индоевропейските езици. В турския език този въпрос е особено актуален при начините за изразяване на биологичния пол при имената на хора и животни. Носителите на езика различават имена за означаване на лица мъже и жени (т.е. на индивиди от двата пола), както и на самци и самки при животните – *erkek* ‘мъж’, *kadın* ‘жена’ *koca* ‘съпруг’, *karı* ‘съпруга’; *kız* ‘момиче’, ‘девойка’, напр. *kadın avukat* ‘адвокатка’; *hizmetçi kız*, *hizmetçi kadın* ‘служиня’; *erkek çocuk* ‘момче’. Най-често има само едно име, с което се означават животни от двата пола. В случаите, когато трябва да се изтъкне полът на живото същество, това става с антонимни атрибутивни лексеми, напр. *erkek* ‘мъжки’ и *dişi* ‘женски’: *erkek kurt* ‘вълк’, *dişi kurt* ‘вълчица’, *erkek kaz* ‘гъсок’, *dişi kaz* ‘гъска’. Както се вижда в посочените двойки думи, означаващи същества от мъжки и женски пол, названията на някои животни се образуват на суплетивна основа, напр. *horoz* ‘петел’, *tavuk* ‘кокошка’; *öküz* ‘вол’, *inek* ‘крава’, подобно на други езици, например: бълг. *петел* – *кокошка*, *вол* – *крава*; англ.: *hen* ‘кокошка’ – *rooster* ‘петел’, *cow* ‘крава’ – *ox* ‘вол’, *horse* ‘кон’ – *mare* ‘кобила’ и т.н.

² По-просторечно.

1. Деривация на съществителните *nomina agentis*, мотивирани от зоолексеми

Словообразователният потенциал на названията на животните има своя специфика. Тези названия образуват компактна и достатъчно обширна тематична подсистема, в която действат определени словообразователни типове, използва се ограничена съвкупност от форманти, начини на словообразуване. Във всеки език се наблюдават характерни словообразователни закономерности и тенденции, както и словообразователни възможности на думата (Хачатурова/Nachaturova 1992: 64).

В настоящото изследване основното внимание е насочено към образуването на **nomina agentis**, като целта е те да бъдат систематизирани и класифицирани в деривационни типове и модели с оглед на деривационните им значения и формантите като носители на определена словообразователна семантика. Мотивираните единици се изследват в синхронен план, като не е пренебрегнат и диахронният подход, тъй като немалка част от лексемите имат арабско-персийски произход (т.е. те са резултат от интензивна езикова интерференция, характерна за по-ранни периоди в историческото развитие на турския език) или представляват архаизми, историзми, диалектни форми. Своите наблюдения осъществяваме върху лексикални единици, ексцерпирани основно от турските лексикографски източници: „Büyük Türkçe Sözlüğü” („Голям речник на турския език“), „Tarama Sözlüğü” („Речник на турския език от литературни текстове“), „Derleme Sözlüğü” („Речник на диалектните форми“), издания на Türk Dil Kurumu (Институт по турски език), „Türkçe Sözlük’ün Ters Dizimi” („Обратен речник на турския език“), както и „Академичен турско-български речник“ на Иван Добрев, тематичен „Турско-български речник“ на Хайрие Сюлейманоглу.

Деривационните типове и модели, по които се образуват съществителни имена, означаващи лица, мотивирани от зоолексеми, са следните:

Деривационен тип № 1. „Лице, което отглежда и/или търгува с животни и птици, назовани в основата на мотивиращото съществително име“.

- **Деривационен модел № 1:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *doğarı*-ci<*doğarı* (соколар<сокол); *katır*-ci<*katır* (мулетар<муле, катър); *siğir*-ci<*siğir* (говедар<говедо); *nahır*-ci<*nahır* (говедар<стадо говеда), *arı*-ci<*arı* (пчелар<пчела); *ayı*-ci<*ayı* (мечкар<мечка); *dana*-ci<*dana* (телчар<мъжско теле); *tavşarı*-ci<*tavşarı* (гледач/продавач на зайци; зайчар<заяк); *yılki*-ci<*yılki* (лице, което се грижи за коне, магарета<изпуснат/пуснат на воля кон/магаре); *yılan*-ci<*yılan* (гледач/продавач на змии; змияр<змия).
- **Деривационен модел № 2:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *devesi*-ci<*deve* (камилар<камила); *beygiri*-ci<*beygiri* (коняр<кон); *hindisi*-ci<*hindi* (гледач/продавач на пуйки<пуйка); *şahinci*-ci<*şahin* (соколар<сокол); *hergelesi*-ci<*hergele* (коняр<(див) кон).
- **Деривационен модел № 3:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *koyunu*-ci<*koyun* (овчар/търговец на овце<овца).
- **Деривационен модел № 4:** R.sub + Form.suf: **-ci:** *at*-ci<*at* (коневъд, коняр<кон); *balık*-ci<*balık* (рибар<риба).
- **Деривационен модел № 5:** R.sub + Form.suf: **-ci:** *inek*-ci<*inek* (кравар<крава); *terkeresi*-ci<*terker* (който превозва хора и товари с магаре<магаре); *eşek*-ci<*eşek* (който превозва хора и товари с магаре<магаре); *güdek*-ci<*güdek* (настър<животно без опашка или с отрязана опашка), *sürek*-ci<*sürek* (търговец на дребен добитък<стадо за продан).
- **Деривационен модел № 6:** R.sub + Form.suf: **-ci:** *tavuk*-ci<*tavuk* (гледач/продавач на пилета<кокошка); *kuş*-ci<*kuş* (гледач/търговец на птици<птица).

Деривационен тип № 2. „Лице, което произвежда и/или продава хранителен продукт с животински произход, назован в основата на мотивираното съществително име“.

- **Деривационен модел № 1:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *yağ*-ci<*yağ* (маслар<масло); *yumurta*-ci<*yumurta* (яйчар<яйце); *bal*-ci<*bal* (пчелар<мед); *pastırma*-ci<*pastırma* (производител/продавач на настърма<настърма); *kavurma*-ci<*kavurma* (производител/продавач на кавърма<кавърма); *raça*-ci<*raça* (продавач на животински

крака<животински крака); *salamura-cı*<*salamura* (който прави саламура<саламура³).

- **Деривационен модел № 2:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *peynir-ci*<*peynir* (производител/продавач на сирене<сирене).
- **Деривационен модел № 3:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *sakatat-cı*<*sakatat* (продавач на карантия<карантия⁴; *baş-cı*<*baş* (продавач на овчи/агнешки глави<глава).
- **Деривационен модел № 4:** US.sub+Form.suf: **-çi:** *yoğurt-çi*<*yoğurt* (млекар, продавач на кисело мляко<кисело мляко); *sucik-çi*<*sucik* (производител/продавач на суджук<суджук).
- **Деривационен модел № 5:** US.sub+Form.suf: **-çü:** *süt-çü*<*süt* (млекар<прясно мляко).

Деривационен тип № 3. „Лице, което обработва и/или произвежда материал от животинска кожа и козина, назовани в основата на мотивиращото съществително име“.

- **Деривационен модел № 1:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *saya-cı*<*saya* (производител на сау<сая⁵); *yarağı-cı*<*yarağı* (продавач на вълна<вълна).
- **Деривационен модел № 2:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *keşeci*<*keşe* (производител/търговец на плъст<плъст); *deri-ci*<*deri* (кожар<кожа).
- **Деривационен модел № 3:** US.sub+Form.suf: **-cü:** *gön-cü*<*gön* (обущар; търговец на кожи<обработена кожа).
- **Деривационен модел № 4:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *çarık-çı*<*çarık* (производител/търговец на цървули<цървули), *uрак-çı*<*uрак* (продавач на вълна>вълна).
- **Деривационен модел № 5:** US.sub+Form.suf: **-çü:** *kürk-çü*<*kürk* (кожухар<кожух).

Деривационен тип № 4. „Лице, което изработва и/или продава предмети, свързани с животинския въпраг, назовани в основата на мотивиращото съществително име“.

³ Солена вода за съхраняване на сирене, месо, риба и др. хранителни продукти.

⁴ Животински субпродукти.

⁵ Горна част на обувки.

- **Деривационен модел № 1:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *araba-ci*<*araba* (колар, каруцар; майстор на каруци<кола, каруца), *kolan-ci*<*kolan* (лице, което произвежда/продава ремъци (каиши) за седло<колан (ремък, каиш за седло).
- **Деривационен модел № 2:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *eyer-ci*<*eyer* (седлар, сарач<седло); *heybe-ci*<*heybe* (производител/продавач на дисаги<дисаги).
- **Деривационен модел № 3:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *koşut-ci*<*koşut* (майстор на конска сбруя<впряг, сбруя).
- **Деривационен модел № 4:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *ağızlık-çı*<*ağızlık* (производител/продавач на намордници<намордник); *başlık-çı*<*başlık* (производител/търговец на оглавници<оглавник, юлар); *çarık-çı*<*çarık* (производител/търговец на каиши (от сбруята); *kaltak-çı*<*kaltak* (седлар<седло), *kayış-çı*<*kayış* (производител/продавач на ремъци/каиши<ремък).

Деривационен тип № 5. „Лице, чиято дейност се свързва с предмет или със занятие, назовани в основата на мотивиращото съществително име“.

- **Деривационен модел № 1:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *ağ-ci*<*ağ* (рибар<рибарска мрежа), *tavla-ci*<*tavla* (човек, който се грижи за конюшнията<конюшня); *kırkı-ci*<*kırkı* (стригач (на овце)<стригане (на овце), *kırkım-ci*<*kırkım* (стригач на овце<стригане на овце), *kolan-ci*<*kolan* (човек, който води животно на повод<колан (на седло).
- **Деривационен модел № 2:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *besi-ci*<*besi* (продавач на угоени животни<хранене, угояване), *uət-ci*<*uət* (продавач на фураж<зоб, фураж); *tekne-ci*<*tekne* (уличен продавач на риба<корито).
- **Деривационен модел № 3:** US.sub+Form.suf: **-ci:** *koşu-ci*<*koşu* (участник в надбягването<бягане/гонка (при конни състезания), *fayton-ci*<*fayton* (водач на файтон, файтонджия<файтон).

Деривационни типове и модели, по които се образуват съществителни имена, означаващи лица, мотивирани от глаголни основи:

Деривационен тип № 6. „Лице, чиято дейност се свързва с предмет или със занятие, назовани в основата на мотивиращия глагол“.

- **Деривационен модел № 1:** US.ver+Form.suf: **-ici:** *kirk-ici*<*kirk-tak* (стригач на овце <подрязвам, подстригвам); *kiyi-ci*<*kiyu-tak* (транжор (на месо)<режа на малки парченца, кълцам, меля).
- **Деривационен модел № 2:** US.ver+Form.suf: **-ici:** *bin-ici*<*bin-teki* (ездач<качвам се); *kes-ici*<*kes-teki* (касапин; който коли животни<режа).
- **Деривационен модел № 3:** US.ver+Form.suf: **-iici:** *güd-iici*<*güt-teki* (настир<паса, карам/вода на пашиа); *sür-iici*<*sür-teki* (1) който води животни; (2) каруцар<вода, подкарвам).

2. Семантика на деривационните форманти, с които се образуват *nomina agentis*, мотивирани от зоолексеми

2.1. Формант -Cİ⁶ (-ci, -си, -сü – след гласни и звучни съгласни, -ci -ci, -ci, -ci – след беззвучни съгласни) е много продуктивен в турския език, свързва се с именни и глаголни основи и служи за образуване на съществителни имена. Създадените деривати са с широк семантичен обем, включващ значенията **дейтел в различни занятия (*nomina agentis*)** *aba-ci*<*aba* (производител/търговец на аби<аба (дълга върхна дреха без яка); *fırın-ci*<*fırın* (хлебяр; фурна-джия<фурна); *tüfek-ci*<*tüfek* (производител/търговец на оръжие<пушка); **хора, занимаващи се с научна специалност:** *dil-ci*<*dil* (езиковед<език); **привърженици на идейни и политически течения:** *birey-ci*<*birey* (индивидуалист<индивид, личност), *Maocu*<*Mao* (маоист<Мао); **склонност към някаква дейност:** *alay-ci*<*alay* (който обича да се подиграва<подигравка), *tasera-ci*<*tasera* (авантюрист<приключение). Когато формантът се свързва с глаголни основи, има следната структура: **-i-ci (-i-ci, и-си, -i-ci)**, добавени към основи с крайна съгласна, напр. *al-i-ci*< *al-tak* (купувач<вземам, купувам), *koş-u-ci*<*koş-tak* (бегач<бягам) и

⁶ В турското езикознание е прието звуковите алтернации да се отбелязват с главна буква.

-уи-си (-уи-си, уи-си, -уи-сü), добавени към основи с крайна гласна, напр. *oku-yi-si*<*oku-tak* (читател<чета), *yaz-i-si*<*yaz-tak* (писар, автор<пиша). Дистрибутивния вариант на форманта срещаме в следните примери: *kıtaş-çı*<*kıtaş* (фабрикант/търговец на платове<плат, тъкан), *diş-çı*<*diş* (зъболекар<зъб), *milliyet-çı*<*milliyet* (националист<националност).

Семантика на деривационните форманти в субстантивното словообразуване в турския език при съществителните имена, означаващи лица, мотивирани от названия на домашни животни и свързаните с тях дейности:

1. „Лице, което отглежда животни и птици, назовани в основата на мотивиращото съществително име (или търгува с тях)“:

- *arı-çı*<*arı* (пчелар<пчела), *ayı-çı*<*ayı* (мечкар<мечка), *doğan-çı*<*doğan* (соколар<сокол), *dana-çı*<*dana* (телчар<мъжско теле), *katır-çı*<*katır* (мулетар<муле, катър), *sığır-çı*<*sığır* (говедар<говедо), *tavşan-çı*<*tavşan* (зайчар<заек), *yulki-çı*<*yulki* (лице, което се грижи за коне, магарета<пуснат на воля кон, магаре), *yılan-çı*<*yılan* (лице, което отглежда змии, змияр<змия);
- *beygir-çı*<*beygir* (коняр<кон, впрегатен кон), *deve-çı*<*deve* (камилар<камила), *hergele-çı*<*hergele* (коняр<(див) кон), *hindi-çı*<*hindi* (гледач/продавач на пуйки<пуйка), *şahin-çı*<*şahin* (соколар<сокол);
- *koşun-çı*<*koşun* (овчар<овца);
- *at-çı*<*at* (коняр<кон), *balık-çı*<*balık* (рибар<риба);
- *eşek-çı*<*eşek* (който превозва хора и товари с магаре<магаре), *güdek-çı*<*güdek* (пастир<животно без опашка или със отрязана опашка), *inek-çı*<*inek* (кравар<крава), *terkerçi*<*terker* (лице, което превозва хора и товари с магаре<магаре), *sürek-çı*<*sürek* (търговец на дребен добитък<стадо за продан);
- *kuş-çı*<*kuş* (птичар<птица), *tavuk-çı*<*tavuk* (лице, което отглежда/продава пилета<кокошка).

2. „Лице, което произвежда/продава хранителни продукти с животински произход, назовани в основата на мотивираното съществително име“:

- *bal-cı*<*bal* (пчелар<мед), *kavurma-cı*<*kavurma* (производител/продавач на кавърма<кавърма), *raça-cı*<*raça* (продавач на животински крака<животински крака), *pastırma-cı*<*pastırma* (производител/продавач на пастърма<пастърма), *yağ-cı*<*yağ* (маслар<масло), *yurturta-cı*<*yurturta* (яйчар<яйце);
- *peynir-cı*<*peynir* (сиренар<сирене);
- *baş-çı*<*baş* (продавач на овчи/агнешки глави<глава), *sakatat-çı*<*sakatat* (продавач на карантия<карантия, животински субпродукти).
- *sucuk-çı*<*sucuk* (производител/продавач на суджук<суджук), *yoğurt-çı*<*yoğurt*; (млекар, продавач на кисело мляко<кисело мляко);
- *süt-çü*<*süt* (млекар<мляко).

3. „Лице, което обработва и/или произвежда материал от животинска кожа и козина, назовани в основата на мотивиращото съществително име“:

- *saça-cı*<*saça* (производител на саи<сая), *уарағи-cı*<*уарағи* (продавач на вълна<вълна).
- *deri-cı*<*deri* (кожар<кожа), *eyer-cı*<*eyer* (седлар, сарач<седло), *heybe-cı*<*heybe* (производител/продавач на дисаги<дисаги), *keçeci*<*keçe* (производител/търговец на плъст<плъст);
- *ağızlık-çı*<*ağızlık* (производител/продавач на намордници<намордник);
- *başlık-çı*<*başlık* (производител/търговец на оглавници<оглавник, юлар), *çarık-çı*<*çarık* (производител/търговец на цървули<цървул), *kaltak-çı*<*kaltak* (седлар>седло), *kayıç-çı*<*kayıç* (производител/продавач на ремъци/каиши<ремък);
- *gön-cü*<*gön* (обущар; търговец на кожи<обработена кожа);
- *kürk-çü*<*kürk* (кожухар<кожух).

4. „Лице, което изработва и/или продава предмети, свързани с животинския впряг, назовани в основата на мотивиращото съществително име“:

- *kolan-cı*<*kolan* (лице, което произвежда/продава ремъци (каиши) за седло<колан (ремък, каиш за седло);

- *araba-cı*<*araba* (майстор на каруци, колар, каруцар<каруца, кола);
- *eyer-ci*<*eyer* (седлар, сарач<седло), *heybe-ci*<*heybe* (производител/продавач на дисаги<дисаги);
- *koşut-si*<*koşut* (майстор на конска сбруя<впряг, сбруя);
- *ağızlık-çı*<*ağızlık* (производител/продавач на намордници/намордник), *başlık-çı*<*başlık* (производител/търговец на оглавници<оглавник, юлар), *kaltakçı*<*kaltak* (седлар<седло), *kayış-çı*<*kayış* (производител/продавач на ремъци/каиши<ремък).

5. „Лице, чиято дейност се свързва с предмет или със занятие, назовани в основата на мотивиращото съществително име“:

- *ağ-ci*<*ağ* (рибар<рибарска мрежа), *nahır-ci*<*nahır* (говедар<стадо едър рогат добитък), *tavla-cı*<*tavla* (човек, който се грижи за конюшната<конюшня);
- *tekne-ci*<*tekne* (уличен продавач на риба<корито), *uyma-cı*<*uyma* (продавач на фураж<зърно, зоб);
- *koşu-si*<*koşu* (участник в надбягването<бягане/гонка (при конни състезания), *koşut-si*<*koşut* (майстор на конска сбруя<сбруя, впряг), *fayton-si*<*fayton* (файтонджия<файтон);
- *sürü-cü*<*sürü* (настир<стадо);
- *tuzak-çı*<*tuzak* (трапер, ловец на животни заради кожата им<капан, клопка).

6. „Лице, чието поведение се свързва с предмет или със занятие, назовани в основата на мотивиращия глагол“:

- *kırk-ıcı*<*kırk-mak* (стригач<стрижа), *kıy-ıcı*<*kıy-mak* (транжор (на месо)<режа на малки парченца, кълям, меля);
- *bin-ici*<*bin-mek* (ездач<качвам се), *kes-ici*<*kes-mek* (касапин<режа);
- *güd-ücü*<*güd-mek* (настир<паса, карам/вода на паша), *sür-ücü*<*sür-mek* (настир; колар, каруцар<вода, направлявам).

2.2. Формант -lı, (-li, -lu, -lü) – много продуктивен в турския език, свързва се с именни основи и образува прилагателни имена, които се субстантивират и функционират и като съществителни имена. Откриваме форманта в словообразователната структура на

неголям брой производни, чиято мотивираща основа е зоолексема, като *at-lı<at* (конник, ездач<кон), *beygir-li<beygir*, (с кон, който има кон<кон), *buzağı-lı < buzağı*, (който има теле<теле), *kartal-lı<kartal* (който има орел<орел), които не са обект на настоящото изследване.

2.3. Формант -таş/-теş⁷ се открива в структурата на десубстантивните деривати *siğır-t-taş<siğır* (говедар<говеда) и *nakır-t-taş<nakır* (говедар<стадо едър рогат добитък), за чиято етимология и словообразователна структура няма единодушно мнение сред изследователите. Според някои фонемата *t* се появява по-късно, например турската дума *çekirge* 'скакалец' в тюркменски е *çekirtge*, в татарски *çekirtke~şekirtke* и т.н. Според нас това е морфема, която служи за образуване на формите на причинителния залог.

В своя статия, посветена на суфикс *-mat*, Нури Юдже свързва произхода на лексемата *siğırtmaş* 'говедар', 'пастир на говеда' с думата *goumat*, която се среща в писмени източници от периода на среднотурския език и която означава 'овчар' (Yüce/Юдже 2007: 184). Според автора суфиксите *-mat* и *-taş* са с еднакво словообразователно значение, което е *лице, характеризирано по професионален признак и извършващо действие, назовано в мотивиращата основа*. Произхода на суфикс *-mat* той свързва със санскритската дума *pātr* (2), която има лексикално значение *1. пазител (на нещо) от опасности; 2. пастир, овчар*. Тя се съчетава с турската основа *goy* 'овца', като претърпява редица звукови промени в своето историческо развитие, достигайки до фор-

⁷ Формантът служи за образуване на съществителни имена от глаголни основи, които означават предмет или приспособление, предназначено за извършване на действие, назовано в мотивиращата основа, като *doğrult-maş<doğrult-mak* (мокоизправител<изправлям, изпъвам), *kurut-maş<kurut-mak* (преса за сушене<суша), *sık-maş<sık-mak* (компресор<стягам) и т.н.; съществителни имена, означаващи игри, които са свързани с действието, изразено в мотивиращата основа, като *saklan-maş(>saklan-baş) <saklan-mak* (криеница<кривя се); съществителни, означаващи ястия, които представляват универбати, възникнали от атрибутивни синтагми, като *süt-laş<sütlü +aş* (сютляш, мляко с ориз<млечно ястие), *kavur-maş<kavurma aş* (препечено жито<печено+ядене, ястие) и др. Посочените примери и други подобни не влизат в обсега на изследването, тъй като те не са *nomina agentis*.

манта *-mat*. Съчетанието *tr* в края на думата не е типично за турския език и заради по-лесното произношение *t* преминава в *ç*. Според Н. Юдже в исторически план суфикс *-bat* предхожда суфикс *-mat* и представя следните фонетични промени в словообразователната структура на думата *koymat*: *goy + mat < goy + bat*.

Интерес от етимологична и словообразователна гледна точка представлява и лексемата *çoban* (*настир*; *овчар*)⁸. Някои изследователи свързват произхода ѝ с думата *davar* ‘дребен рогат добитък’, ‘стадо’ (*овце/кози*) и персийската *papa* ‘пазител’, ‘надзорител’, ‘наглеждач’ (вж. по-подробно Nişanyan/Нишанян 2009: 113). По-непопулярна и не особено аргументирана е тезата на Тунджер Гюленсой, според когото етимологично думата *çoban* е свързана с шумерската *sipad* (Gülensoy/Гюленсой 2007: 246 – 249), а в своя етимологичен речник, базиран на писмени турски източници отпреди XIII в., Джерард Клансън твърди, че първоначалното значение на *çiran* е ‘селски кмет’, ‘пълномощник’ и че най-рано се среща в прабългарския език. Тя съществува и в унгарския и в някои славянски езици като *župan* (*жупан*) със значение ‘административен управител’ (Clanson/Клансън, цит. по Иси 2018: 182).

В съвременния турски език възниква и дериватът *güden* ‘пастир’, в чиято словообразователна структура се отделя формант *-an*, който служи за образуване на формите на причастието за сегашно време (*şimdiki zaman ortacı*), които се субстантивират. Формантът се свързва с глаголни основи и е със семантика ‘*лице, което извършва действие, назовано в мотивиращата основа*’ – *güd-en < güit-mek* (*настир < наса, карам/водя на пашиа*).

В турския език извън категорията на лицата, означаващи дейтели, има голям брой лексикални единици, чиято мотивираща основа са названия на животни, например при наименования на

⁸ В писмените източници от периода VII – XI в. се срещат думите *udçi*, *kouçi*, *konçi*, които липсват в текстовете след XI век, а на тяхно място се използва лексемата *çoran-çiran*, която днес е позната във формата *çoban* (İsi/Иси 2018: 185). Това е началото на исторически период, в който турският език се развива под силното влияние на арабския по линия на исляма и на военното дело, и на персийския – в областта на литературата, изящното словесно изкуство и дворцовия език, а употребата на думи с арабо-персийски произход е признак за висок престиж.

инструменти (*balıkgözü* 'капса' (на дупките за връзки на обувката/на колан), букв. „рибешко око“; *kedigözü* 'светлоотразител', букв. „котешко око“; *kargaburnu* 'инструмент с извити краища'; 'вид клеци с извити краища' (за огъване на тел), букв. „клон на врана“); на цветове (*devetüyü* 'светлокафяв', букв. „като камилски косъм“; *fildişi* 'слонова кост'; *tavşankulağı* 'циклама', букв. „заешко ухо“); на растения (*domuz ayrik otu* 'проскот'; *eşek marulu* 'вид дива маруля'; *koyungözü* 'лайка'); на кулинарни изделия (*tavukgöğsü* 'вид сладкиш', букв. „кокоши гърди“; *kedidili* 'котешки езичета' (сладки); *kuşlokumu* 'вид курабиш', букв. „птичи локум“); на десени (*koçboynuzu* букв. 'рог на овен'; *balıksırtı* букв. „гръб на риба“) и т.н.

3. Изводи

1. Най-продуктивен е осемвариантният (съгласно Закона за синхармонизма в турския език) словообразователен формант *-CI*, който е типичен суфикс за образуване на професии (derivационен формант за дейност). Съществен момент е проявата на полисемия при derivационната функция на форманта, тъй като той, присъединен към апелативна основа, означаваща предмет на труда, образува деятел, който може да изпълнява производствена и/или търговска дейност. Тази особеност произтича както от лингвистични, така и от екстралингвистични фактори, които в случая са мотивирани от конкретната историческа ситуация, когато деятелят производител се идентифицира с деятеля, който търгува със своите изделия. Проява на полисемия е и възникването на допълнителното значение „склонност на лицето към употреба на продукт, назован в основата на мотивиращото съществително име“, когато формантът се свързва със съществителни имена, означаващи храни и напитки (*peynirci* 'любител на сирене', *sütçü* 'любител на мляко', *yumurtacı* 'любител на яйца').

2. Формантите, които проявяват по-слаба продуктивност при образуването на съществителните имена, означаващи лица, мотивирани от наименования на домашни животни, са *-taş/-meç* и *-an/-en*.

БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЧНИЦИ

- Добрев/Dobrev, ред. 2009:** Добрев, И., ред. *Академичен турско-български речник*. [Red. Ivan Dobrev, Sofia: Riva, 2009. *Akademichen tursko-balgarski rechnik*, Sofia: Riva, 2009.]
- Gülensoy/Гюленсой 2007:** Gülensoy, T. *Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*, Ankara: TDK, 2007.
- Clanson/Клансън 1972:** Clanson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Süleymanoğlu/Сюлейманоглу 2007:** Süleymanoğlu, H. *Türkçe-Bulgarca Sözlük*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Eren/Ерен 1999:** Eren, H. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.
- Nişanyan/Нишаниян 2009:** Nişanyan, S. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları, 2009.
- Türkçe Sözlük/Речник на турския език 2011:** *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK, 2011.
- Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi/Обратен речник на турския език 2004:** *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.

МОНОГРАФИИ

- Banguoğlu/Бангуоглу 1990:** Banguoğlu, T. *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990.
- Ergin/Ергин 1990:** Ergin, M. *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 1990.
- Korkmaz/Коркмаз 2009:** Korkmaz, Z. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK, 2009.
- Hatipoğlu/Хатибоглу 1981:** Hatipoğlu, V. *Türkçenin Ekleri*, Ankara: TDK, 1981.
- Хачатурова/Hachaturova 1992:** Хачатурова, Л. *Принципы и проблемы комплексного анализа класса слов (семасиологический, ономасиологический, деривационный и лексический аспекты описания зоонимов в русском языке); дис.* Самарканд, 1992. [Hachaturova, L. *Printsipy i problemy kompleksnogo analiza klasya slov (semasiologicheskiy, onomasiologicheskiy, derivatsionnyy i leksicheskiy aspekty opisaniya zoonimov v russkom yazyke, dis.* Samarkand, 1992.]
- Şen/Шен 2007:** Şen, S. *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Başlamında Eski Türk Kültürü*, doktora tezi. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun, 2007.
- Ünal/Юнал 2001:** Ünal, T. *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*. Ankara: Berikan, 2001.

СТАТИИ

- İlhan, Şenel/ Илхан, Шенел 2008:** İlhan, N. ve Şenel, M. *Divânü Lûgâti't-Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları* // *Turkish Studies*, 3 (1), 2008, 259 – 277.
- Mert/Мерт 2007:** Mert, O. *Kazak Türkçesi'nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri*. Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, 21 – 23 Mayıs, Bildiriler (Editör: Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR – Yrd. Doç. Dr. Bedri AYDOĞAN), Almatı, 2007, 297 – 312.
- Uçar/Учар 2013:** Uçar, İ. *Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları*. // *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/1, 2013, 1 – 19.
- İsi/Иси 2018:** İsi, H. *Dil Teması ve Çoban Kelimesi Üzerinde Düşünceler*. // *Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi*, 7/33, 2018, 176 – 187.
- Yüce/Юдже 2007:** Yüce, N. *Orta Türkçe'deki + mat eki*. // *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2007, 181 – 190.

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

- [Adj]: англ. Adjective – „прилагателно име“;
- [Adv]: англ. Adverb – „наречие“;
- [Af]: англ. Affix – „афикс“;
- [DF]: англ. Derivational morpheme – „деривационна (словообразователна) морфема“;
- [DS]: англ. Derived (compound) stem – „мотивирана, производна основа“;
- [Form]: англ. Formant – „формант“;
- [In]: англ. Inflection – „флексия“;
- [Num]: англ. Numeral – „числително име“;
- [Part]: англ. Participle – „причастие“;
- [Pref]: англ. Prefix – „префикс“;
- [R]: англ. – Root – „корен“;
- [S]: англ. – Stem – „основа“;
- [Sub]: англ. Substantive – „съществително име“;
- [Suf]: англ. Suffix – „суфикс“;
- [US]: англ. Underlying stem – „произвеждаща, мотивираща основа“;
- [Ver]: англ. Verb – „глагол“.

ИНТЕРПРЕТАЦИИТЕ НА ИСМАИЛ Б. АГЛАГЮЛ ПРИ ПРЕДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ НА ТУРСКИ ЕЗИК

Хатиже Осман
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ISMAIL B. AĞLAGÜL'S INTERPRETATIONS FOR RENDERING BULGARIAN PHRASEOLOGICAL UNITS INTO TURKISH

Hatizhe Osman
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Phraseology is a collection of phraseological expressions in a language. This report aims to compare and analyze the peculiarities of the use of phraseological units in their respective translation from Bulgarian into Turkish. As a center of all human communication, translations create a connection between nationalities and cultures. The main task of a translation is to give the reader an understandable text that has preserved its original meaning.

Several examples from Bulgarian plays translated into Turkish by Ismail Ağlagül are analyzed. The author uses various phraseological units and the analysis is focused on whether and to what extent the use of phraseologisms is meaningful and adequate for translation. There is evidence that despite the author's interpretations, the content and the meaning of the text are not changed. It turns out that phraseological units are an appropriate tool for rendering information through translation.

Keywords: phraseological units, translation, interpretation, Ismail B. Ağlagül, Bulgarian, Turkish

Настоящият доклад е посветен на проблема за транслирането на фразеологични съчетания – едно от най-големите предизвикателства в преводната дейност, и по-конкретно – на въпроса за преводаческите стратегии на Исмаил Б. Аглагюл¹ при предаването на български фразеологични единици на турски език.

¹ Исмаил Бекир Аглагюл е изтъкнат преводач от български произход. Информация за житейския му и творчески път откриваме на страниците на българското

Общоприета е дефиницията, че фразеологията (гр. phrasis – израз, logos – наука) е дял от лексикологията, чийто основен предмет е изследването на устойчивите словосъчетания (фразеологизмите) като речникови единици (тяхната семантика, етимология и употреба). Както отбелязва В. Вътв, това е сравнително млада наука и много от основните ѝ въпроси „все още не са решени докрай или намират различна трактовка, но тя достатъчно определено се оформи като самостоятелна езиковедска дисциплина“ (Вътв/Vatov 1998: 280).

Ако трябва да се синтезират значенията на термина „фразеология“, то той главно се възприема и разбира като:

- дял от езикознанието, изучаващ фразеологичния състав на езика в неговото съвременно състояние и историческо развитие;
- съвкупността от фразеологизмите на даден език;
- съвкупността от характерните начини на изразяване, присъщи за определена социална група, отделен автор или литературно направление.

Според В. Зидарова задачите, които фразеологията решава, са свързани с въпроси като: „разкриване на същността на устойчивите словосъчетания и мястото им в лексикалната система, класифициране на устойчивите словосъчетания, начините за формиране на тези словосъчетания, специфичната им семантика и структурните модели, които съществуват в българския фразеологичен фонд, отношение между фразеологизмите и останалия лексикален фонд на езика, систематизиране на източниците, от които се попълва фразеологичният фонд“ (Зидарова/Zidarova 2009: 267). Същото определение може да се приеме за вярно и за турския език.

В съвременното българско езикознание вече има значително количество изследвания в областта на фразеологията. Поради различните езиковедски теории все още съществуват спорни въп-

писание „Театър“. Роден е в Русе, но поради известни обстоятелства емигрира в съседна Турция. За съжаление обаче, сполетялата го тежка болест слага край на житейския му път през март 2017 г. Повече за автора научаваме от страниците на сп. „Театър“ и от последната статия, написана в негова памет от проф. д-р Хюсеин Мевсим (вж. Мевсим/Mevsim 2017, <http://>).

роси, отнасящи се предимно до семантичните особености на фразеологизмите, до класификацията на устойчивите словосъчетания и до обема на понятието фразеологизъм.

Понятието фразеологизъм „представлява социално осъзната и възпроизводима в речта езикова единица с разделено оформена структура и относително цялостна семантика, отличаваща се със задължителна образност и експресивност“ (Зидарова/Zidarova 2009: 274). Фразеологизмите са словосъчетания, възникнали в резултат на образно преосмисляне на свободно словосъчетание. Те се раждат най-често в устната реч (по-рядко в писмен контекст), постепенно разширяват функционалния си обсег и се утвърждават като самостоятелни езикови единици, съставлящи т.нар. фразеологичен речников фонд. Основните им признаци са:

- Притежават разделно оформена структура, включваща поне две думи.
- Характеризират се с общоупотребимост и възпроизводимост в речта.
- Синтактичната връзка между думите в тях е устойчива и неразрушима.
- В номинативно отношение имат единна, логически нечленнима семантика, която не съвпада със семантиката на отделните думи в словосъчетанието, а е резултат от образно преосмисляне на словосъчетанието.
- Характеризират се със задължителна конотация – колективно осъзната експресивност, резултат от образното преосмисляне на словосъчетанието (Зидарова/Zidarova 2009: 274 – 275).

По-обобщено казано, фразеологичните словосъчетания в българския и в турския език в структурно отношение могат да бъдат характеризирани със следните особености:

1. В двата езика те са изградени от минимум две лексеми: напр. в българския език (БЕ): „от кол и въже“, „куцо и саката“, „пет за четири“, „ни рак, ни риба“, „от стара коза яре“ (Зидарова/Zidarova 2009: 277) и др.; напр. в турския език (ТЕ): “Hem süçlü, hem güçlü”, “İki gün dostu”, “kıl payı”, “alın açık”, “devede kulak”, “bilir bilmez” (Aksoy/Аксой 2014, т. 1: 43 – 44) и др.

2. В българския език синтактичната връзка между думите е неразложима, докато в турския могат да се допуснат вариации.

3. В двата езика фразеологичните структури имат постоянен лексикален състав, в който понякога настъпват синонимни замени: напр. в БЕ: „бои се (страхува се) като дявол от тамян“, „свалям шапка (капа)“, „бия тъпана (барабана)“, „пукната пара (грош) не струва“, „на куково лято (куков ден)“ (Зидарова/Zidarova 2009: 278) и др.; напр. в ТЕ: “Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle (işit, anla).”, “Çenesi düşük (Çenesi çürük).”, “Hoşuna gitmek (Hoşuna gelmek).”, “Göz ucuyla (Göz kuğuğuyla)” (Aksoy/Аксой 2014, т. 1: 45) и др.

4. В състава на българските и турските фразеологизми се включват и т.нар. екзоелементи. Това са думи или форми, които са структурно задължителни, но се видоизменят в зависимост от контекста: напр. в БЕ: „бия му (й) дузпата“, „хвърлям камъни в (нечия) градина“, „слагам (му, на...) рога“, „хващат (ме, го, ни, някого) в небрано лозе“, „гърся (го, нещо) под дърво и камък“ (Зидарова/Zidarova 2009: пак там) и др.; напр. в ТЕ: “Aşağı tükürsem (tükürsen, tükürse...) sakalım (sakalın, sakalı...), yukarı tükürsem (tükürsen...) bıyığım (bıyığın, bıyığı...)”, “Bana (sana, ona...) göre hava hoş.”, “Gözüne kestirmek (gözüme kestirdim, gözüne kestirdi)” (Aksoy/Аксой 2014, т. 1: пак там), “Ana(sı) usta (ekmeği) yufka yapar, çocuk(lar) usta çift çift kapar” (Aksoy/Аксой 2014, т. 2: 575) и др.²

Съществуват различни възгледи относно фразеологията като наука, но това не е предмет на настоящото изследване. В книгата си „Българска фразеология“ К. Ничева посочва, че е нужно и интересно „да се направят съпоставки с фразеологията на други езици. При такива съпоставки ще изпъкнат както общите моменти, така и характерните за българския език черти, особено като се има предвид общоизвестното положение, че фразеологията е една от най-специфичните особености на всеки отделен език“ (Ничева/Nicheva 1987: 212). Опирайки се именно на тази идея, ще се опита да представим, сравним и анализираме особеностите в

² Примерите от турския език не са еквиваленти на тези от българския.

употребата на фразеологични единици при превод, като обърнем по-специално внимание на преводаческите стратегии на Исмаил Бекир Аглагюл.

Един от методите, с които той си служи, е предаването на информация чрез употребата на разнообразни фразеологизми. Анализът ще бъде съсредоточен върху това – дали и доколко техният превод е смислен и адекватен. Съпоставката между фразеологичните единици в двата езика ще даде възможност да се открият както сходствата, така и различията.

Теорията на превода е призвана да хвърли мост между системната лингвистика и прагматичната лингвистика, между теорията и практиката на превода и не на последно място – между езикознанието и литературознанието (Димова/Dimova 2000: 5). Сrv.: „Преводът е специфична социална дейност, която свързва народи и култури, и поради това е от съществена важност при изграждането на ползотворно международно сътрудничество“ (Доврамджиева/Dovramadzhieva 2011: 185).

Няма да е пресилено, ако се каже, че едни от най-трудните транслаторски решения са свързани с превода на фразеологични единици. В редица случаи тези устойчиви изрази нямат точен фразеологичен еквивалент в езика, на който се превежда, което е причина да бъдат транслирани с помощта на близки по значение конструкции, които обаче не са носители на същата метафоричност и образност. Възможно е и обратното: като еквиваленти на думи или свободни словосъчетания от изходния текст в превода да бъдат употребени фразеологизми.

В следващото изложение ще се спрем по-подробно върху преводаческите стратегии на Исмаил Бекир Аглагюл, свързани с употребата на фразеологични изрази. За целта сме ексцерпирали примери от пиесите „Пътеки“, „Лодка в гората“ и „Кучета“³ на Николай Хайтов и техните турскоезични преводи.

³ Трите пиеси са публикувани в самостоятелно издание през 1986 г., но примерите в настоящата статия са ексцерпирани от том 11. от събраните съчинения на писателя (2014 г.).

I. Примери от пиесата „Пътеки“ (“Patikalar”):

1) „Значи, току-тъй без пари?“ (Хайтов/Naytov 2014: 178).

“Demek **laf olsun diye**, bedavadan yapıyorsun, öyle mi?” (Aglagül/Аглагюл 2002: 37).

Laf olsun diye. – Gereklі bir söz diye değil, rasgele bir şey söylemiş olmak için (Aksoy /Аксой 2014: 954/7047); **Lâf olsun diye** – Колкото да не мълча, колкото да кажа нещо = Колкото да се намирам на дума (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 404).

Фразеологизмът “Laf olsun diye” има по-широко значение – не само за речева дейност, но и за други видове човешка дейност, в смисъл на „напрасно (ли)“, „ей така“, „просто така“, „току-тъй“. С оглед на това преводачът е избрал подходящ фразеологизъм за запазване на съдържателната и комуникативната адекватност на българската фраза „току-тъй“ (за действие). (Тя битува в узуса, но не е фиксирана в речниците.) Напр.: 1) Çiçek: **Laf Olsun Diye** Bu Yetkiyi Almadık (www.haberler.com, май 2019 г.); букв.: Чичек: Ние не поехме това правомощие/тази компетенция току-тъй/напрасно. 2) Bu işi **laf olsun diye**, şakacıktan yaptım (Behchet/Бехчет http 2011, май 2019 г.); букв.: Това го направих просто така, на шега. 3) Oturup **laf olsun diye** çay mı içecekti? (вж. Behchet/Бехчет http 2011, май 2019 г.); букв.: Като седне, напрасно ли/просто ей така ли щеше да пийне чай?

2) „Ще даде, и хоро ще играе...“ (Хайтов/Naytov 2014: 182).

“Hem verecek, hem de **hora tepecek**...” (Aglagül/Аглагюл 2002: 43).

Hora tepmek – 1. Hora oynamak; 2. Ayaklarını vurarak gürültü etmek (http://www.tdk.gov.tr, май 2019 г.); **Hora tepmek** = **И хоро ще играя** – Нямам друг избор, ще правя всичко, каквото ми наредят (http://frazite.com, май 2019 г.).

От посочения анализ става ясно, че на турски език “hora tepmek” носи буквалното значение „ще играя хоро“, докато на български съответният израз има и преносен смисъл. По наше мнение преводачът не е избрал най-подходящия фразеологизъм от гледна точка на запазването на съдържателната и комуникативната адекватност. Не се изключва обаче и хипотезата той да е калкирал умишлено българския фразеологизъм „И хоро ще иг-

рая“ с цел запазване на актуалността и акцентиране върху въпросното словосъчетание.

3) „Човек трябва на четири да си върти очите, ако не иска ей такива да го минат!“ (Хайтов/Haytov 2014: 184).

“Adam, şunun gibilerinden kendisini aldatmasını istemiyorsa **gözlerini dört açmalı**” (Aglagül/Аглагюл 2002: 46).

Gözünü dört açmak. – Çok dikkatli olmak, aldanmamak için çok uyanık olmak (Aksoy /Аксой 2014: 821/5698⁴); **Gözünü dört açmak** – Внимавам много, действам предпазливо, за да не бъде измамен = Отварям си очите на четири (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 274).

„Да го минат“ на български език е жаргонен устойчив израз, който означава „да измамиш някого, да прецакаш някого“. В превода си на турски преводачът е използвал глагола “aldatmak”, който също означава „да измамиш някого“. С употребата на този глагол преводът има неутрален характер в сравнение с жаргонния израз. По отношение на съдържателност и комуникативен акцент може да се заключи, че употребата на фразеологизмите е адекватна.

II. Примери от пиесата „Лодка в гората“ (“Ormanda kayık”):

1) „Ничия. Собствена“ (Хайтов/Haytov 2014: 188).

“Hiç! **Ben hancı, ben yolcu**” (Aglagül/Аглагюл 2002: 4).

Ben hancı, sen yolcu (iken, oldukça)... – Özel durumlarımız, ilişkilerimiz böyle sürüp gittikçe (senin bana işin düşer). (Aksoy/Аксой 2014: 633/3806); **Ben hancı, sen yolcu iken (oldukça)** – Употребява се, за да се изрази зависимостта на някого от говорещия – „докато ти си зависим от мен...“ (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 101).

В превода е използван фразеологизмът *Ben hancı, sen yolcu*, включването на който е творческо решение на преводача. Посредством замяна на личното местоимение за 2 л. ед. ч. „sen“ с личното местоимение за 1 л. ед. ч. “ben” се внушава следното значение: „Аз сам съм си господар!“, т.е. „не завися от никого“. С тази употреба е запазено актуалното членение на оригиналното изречение.

⁴ Фразеологизмите в речника, освен че са подредени по азбучен ред, са и номерирани. Това е самият номер (код) на конкретния фразеологизъм.

2) „Тютюнът всяка заран⁵ се бере, а набраният изгнива, заедно с него – цялата ти мъка. Мене приказки не са ми нужни“ (Хайтов/Haytov 2014: 192).

“Her sabah küfe küfe tütün topluyorum. Topladıklarım da çürüyor. Çürüyen tütünle birlikte benim **yüreğimin yağı da eriyor...** Martavala⁶ **karnım tok** benim” (Aglagül/Аглагюл 2002: 9).

Yüreğinin yağı erimek. Bkz. “**İçinin yağı erimek**”. – Korkulacak bir durum meydana gelecek diye kaygı çekmek (Aksoy/Аксој 2014: 871/6179); **İçinin yağı erimek** – Много се изплашвам = Отива ми умът (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 322); **Karnım tok (Bu sözlerle).** – Bu gibi sözleri dinlemeye gerekseme duymuyorum (Aksoy/Аксој 2014: 913/6606); **Karnım tok!** – Изразът се използва за изразяване на недоверие спрямо дадено обещание, т.е. в значение на: „Ясно ми е!“; „Зная ги тези (приказки/обещания)!“; „Наслушал съм се на (тези приказки/лъжи)!“.

Преводачът е избрал съдържателно (контекстуално) и комуникативно адекватни фразеологизми в турскоезичния вариант, като за предаване на по-голяма експресивност е вмъкнал допълнително фразеологичната конструкция **Yüreğinin yağı erimek**.

3) „Заради майка ми. Искаше мома от сой⁷. Нямах сърце да ѝ строша хатъра⁸ и стана каквато стана“ (Хайтов/Haytov 2014: 195).

“Annemin **hatırı için**. **Soylu sopl**u bir gelin istiyordu. Onun **hatırını kıramadım**. Kıramadığım için de bize **oldu olanlar**” (Aglagül/Аглагюл 2002: 13).

Hatır için. – Gerektiği için değil, birini memnun etmek için (Aksoy/Аксој 2014: 846/5942); **Hatır için** – За изразяване на почит, уважение = **за хатър** (Самарджиева/Samardzhieva 1992:); **Soylu sopl**u. – Eski, köklü, tanınmış bir aileden (Aksoy/Аксој 2014: 1042/7922); **Soylu sopl**u – за някой, който е от знатно, уважавано, почетено семейство (род); **Hatırını kırmak.** Bkz. “**Gönlünü**

⁵ **Заран** ж. разг. **1.** Сутрин. **2.** нрч. През времето сутрин (БТР/ВТР 2012: 197).

⁶ На турски “martaval” е жаргонно съществително, означаващо нелепости, небивалици. То се оказва подходящ еквивалент на съществителното „приказки“ (‘празни думи’, ‘напразни обещания’) в оригиналното българско изречение.

⁷ **Сой**, м.р. [тур.] нар. Род, порода (БТР/ВТР 1976: 901).

⁸ **Хатър** м. без мн. разг. (ар.-тур.) **1.** Удоволствие, угода. **2.** Воля, желание. [...] **3.** Внимание, почит (БТР/ВТР 2012: 698).

kırmak". Bkz. "**Kalbini kırmak**". – Birini küstürecek, kendisinden soğutacak davranışta bulunmak (Aksoy/Аксой 2014: 900/6473); **Hatırını kırmamak** – За изразяване на уважение към желанието или волята на някого = Не му кърша хатъра, Не скършвам хатъра на ... (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 297); **Oldu olanlar**. – Böyle bir biçim olması istenmeyen birtakım olaylar meydana geldi. Ктш. "**Oldu olacak**" (Aksoy/Аксой 2014: 986/7354); **Oldu olanlar** – Възклицание при случила се неочаквана неприятност = **Стана тя каквато стана** (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 435).

Тук преводачът отново е избрал съдържателно (контекстуално) и комуникативно адекватни фразеологизми – подход, който е характерен за преводите му като цяло. В конструкцията „заради майка ми“ предлогът „заради“ е предаден с помощта на фразеологичното словосъчетание „Hatır için“.

4) „Сетне гръмна по село, че не съм бил годен⁹ за мъж... не зная какво си... Разведоха ни, а пък аз си взех очите и...“ (Хайтов/Haytov 2014: пак там).

“Ne bileyim, işte erkek değilmişim de... filan... **olur olmaz** şeyler işte... Boşandık. Daha doğrusu bizi boşattılar. Ben de **aldım başımı...**” (Aglagül/Аглагюл 2002: 14).

Olur olmaz. – 1) Olunca, olmasından hemen sonra. 2) Doğru mu yanlış mı, yerinde mi yersiz mi olduğu düşünülmenden söylenen (söz), iyi mi kötü mü olduğuna bakılmadan seçilen (şey). 3) Rasgele, sıradan, kimliği, niteliği belirsiz (kişi) (Aksoy/Аксой 2014: 986/7359); **Olur olmaz** – Без сериозна причина; и за значително, и за незначително нещо = **за щяло и нещяло** (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 435); **Başını alıp gitmek**. – Kimseye danışmadan ve nereye gideceğini kimseye bildirmeden çevresindekilerle ilgisini kesip bulunduğu yerden uzaklaşmak (Aksoy/Аксой 2014: 623/3706); **Başını alıp gitmek** – Махам се от някъде, напускам някое място, отивам си с намерение никога да не се връщам повече; забягвам = вземам си главата (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 92).

Фразеологизмът “Olur olmaz” е употребен във второто си значение на турски. Тази употреба е уместна, защото запазва и съ-

⁹ **Годен прил.** Който притежава необходимите качества или отговаря на дадени изисквания (БТР/BTR 2012: 105).

държателния, и комуникативния акцент в българската фраза. Подобно твърдение е валидно и за останалите употребени фразеологизми в посочения пример.

Относно фразеологичната конструкция “Başını alıp gitmek” смятаме, че тя също е резултат от собствена авторова интерпретация. В този случай се наблюдава изпускане на глагола “gitmek”, но въпреки това употребата е уместна.

5) „Зависи от тоягата. Аз на всякаква тояга вече не смея да се подпра. Има тояги – уж здрави, а като се облегнеш – праас! Счупва се. Има едни – гладки уж, а чеповете¹⁰ им отвътре ей такива – в месата се забиват! Има тояги – леки изглеждат, а като ги вземеш на ръката – живо бреме¹¹. Има тояги – прави като свещ, а допреш ли ги – като обръч се извиват!“ (Хайтов/Haytov 2014: 198).

“Değneğe bağlı. Her **önüne gelen** değneğe dayanmam ben artık. Güvenemem. Değnekler türlü türüdür. Değnek vardır, sözde sapasağlamdır, ama üzerine yaslanayım derken, küt diye kırılır. Değenek vardır, görünüşte ok gibi düzdür ama içten öyle sivri budaklıdır ki, adamın etini paralar. Değnek vardır, bakarsın tüy gibi hafiftir ama, **elime alayım** dersen, kurşun gibi ağırlaşır, ömür boyu **eziyet çekersin**. Değenek vardır, mum gibi diktir ama dokundun mu, bükülüp çember gibi yusuvarlak olur” (Aglagül/Аглагюл 2002: 17 – 18)¹².

Önüne gelen. – 1) Karşısına çıkan. 2) Rasgele herkes (Aksoy/Аксой 2014: 997/7463); **Önüne gelen** – 1. Всеки срещнат (познат); 2. Първият срещнат (познат или приятел) (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 446 – 447); **Ele almak.** – 1) Üzerinde çalışmaya, uğraşmaya başlamak. 2) Kötü yanlarını belirterek eleştirmek. 3) Bir kimseyi iyice dövmek (Aksoy/Аксой 2014: 752/5000); **Ele almak** – 1. Заемам се /с нещо/; 2. Разглеждам, обсъждам; спирам се върху /някакъв въпрос/ (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 207).

Eziyet çekmek – sıkıntıya uğramak (<http://www.dersimiz.com/>, май 2019 г.); **Eziyet çekmek** – търпя (преживявам) несподи; „Вадя

¹⁰ Чеп м. 1. Чвор. 2. Дървена запушалка за бъчва (БТР/BTR 2012: 717).

¹¹ Бремe ср. без мн. 1. Тежест, тегло. 2. Мъчително изживяване (БТР/BTR 2012: 54).

¹² Освен фразеологични единици при превода се наблюдава използването и на интересна палитра от устойчиви сравнения: sivri budaklı; tüy gibi hafif; kurşun gibi ağırlaşır; mum gibi diktir; çember gibi yusuvarlak.

душата на някого“ – Мъча, измъчвам или притеснявам някого (<http://frazite.com/>, май 2019 г.).

Фразеологизмът “önüne gelen” е употребен във второто си значение на турски, докато устойчивият израз “ele almak” – в първото. Изборът на преводача е уместен, защото по този начин е съхранен и съдържателният, и комуникативният акцент в българските фрази. Интересен детайл в цитирания пример е, че като преводен аналог на обобщителното местоимение „всякакви“ е използвано аналогичното по семантика турско местоимение „her“, съчетано с фразеологизма „önüne gelen“ (всякакви = her önüne gelen). По този начин се постига експресивен ефект.

б) „Както виждам, парен бук ти трябва, изработен най-фабрично. Пирографиран и полиран“ (Хайтов/Haytov 2014: 199).

“Anladığım kadarıyla, sana, buharla kurutulmuş kayından bir değnek gerek. **Haddeden geçmiş**, üstü bezeklenmiş, sonra da cilâlanmış bir değnek!” (Ağlagül/Аглагюл 2002: 18).

Haddeden geçirmek. – İceden inceye yoklamak, düşünmek, iyice incelemek (Aksoy/Аксой 2014: 834/5823); **Haddeden geçirmek** = „Из основи“ – Напълно, в цялата си същност (<http://frazite.com/>, май 2019 г.); **Haddeden geçirmek** – да различи (обмисля) нещо до най-малката подробност.

В преводното изречение употребата на словосъчетанието “haddeden geçmiş” не е във фразеологичното му значение, а в буквалното, т.е. „прекарвам през валцов стан“. Въпреки това преводният вариант е напълно адекватен от семантико-стилистична гледна точка.

III. Примери от пиесата „Кучета“ (“Köpekler”)

1) „След това изчислили, че ако съкратят половината кучета, текезесето¹³ ни ще спечели два килограма и седемстотин грама царевично брашно, което за триста и шейсет дена в годината щяло да струва сто деветдесет и четири лева и четиридесет стотинки чиста печалба, смятано по 20 стотинки килограмът...” (Хайтов/Haytov 2014: 210).

¹³ „Текезесето“ – от ТКЗС „Трудово кооперативно земеделско стопанство“.

“Yapılan hesaplara göre, köpeklerin yarısı açıkta bırakılırsa, yani sayıları **yarı yarıya** indirilirse, kooperatifimiz günde iki kilogram yedi yüz gram mısır unu tasarruf edecek; böylelikle de, bir yılda – mısır ununun kilosu yirmi stotinka’dan tutulursa, – yüz döksan dört leva kırk stotinka temiz **kâr sağlayacaktır...**” (Aglagül/Aглагюл 2002: 51).

Yarı yarıya. – 1) Yarısı birine, yarısı ötekine verilmek üzere; iki eşit parçaya bölerek. 2) Yarısı ölçüsünde (Aksoy/Аксой 2014: 1109/8602); **Yarı yarıya** – Наполовина (Самарджиева/Samardzhieva 1992: 560); **Kâr sağlamak** = **Kâr etmek** – 1. Kazanç elde etmek, yarar sağlamak 2. Etki yapmak 3. İyi gelmek, etkisi iyi olmak (www.tdk.gov.tr, май 2019 г.); **Kâr etmek** – да извлека полза от нещо/някого; да впечатля; да има добър ефект върху нещо/някого; **Kâr sağlamak** = **На кяр сме** – На печалба сме (http://frazite.com, май 2019 г.).

Фразеологизмите “yarı yarıya” и “kâr etmek” са употребени в първите си значения на турски, като тези употреби са напълно уместни. Чрез тях се постига по-голяма експресивност.

Допускаме вероятността преводачът да е направил собствена интерпретация на фразеологичната конструкция “kâr etmek”, като е заменил глагола “etmek” (правя, върша) с глагола “sağlamak” (подсигурявам, укрепвам; осигурявам, обезпечавам).

2) „Бузата вдига ръка и му залепа една, а след това и друга плесница“ (Хайтов/Haytov 2014: 232).

“YANAK elini kaldırıp ZOOTEKNİSYEN’in suratına bir **tokat indirir**, sonra bir daha!...” (Аглагюл/Aglagül 2002: 79).

Tokat indirmek = **Tokat atmak (veya patlamak)** – 1. El içi ile vurmak 2. Dolandırmak (http://www.tdk.gov.tr: май 2019 г.); **Tokat indirmek** – Да ударя на някого здрав бой.

Фразеологизмът “tokat indirmek” е употребен в първото си значение на турски. В този пример се забелязва отново авторова интерпретация на фразеологичната структура. От направения анализ става ясно, че преводачът е заменил глагола “atmak” (хвърлям, мятam) с глагола “indirmek” (свалям, спadam). Смятаме, че замяната е напълно оправдана.

След направения анализ може да се направи изводът, че въпреки авторовите интерпретации съдържателността и комуникативната адекватност на текста не се е променила. Фразеологични-

те конструкции са един от подходящите компенсаторни механизми при предаването на информация, свързана с актуалното членение и комуникационната структура на фразата. А „светът е разтворена книга“ благодарение на дейността на автори като Исмаил Бекир Аглагюл.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ağlagül/Аглагюл 2002:** Ağlagül, İsmail B. *Nikolay Haytov Patikalar*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Banguoğlu/Бангуоглу 2015:** Banguoğlu, T. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumları Yayınları, 2015.
- Вътов/Vatov 1998:** Вътов, В. *Българска лексикология*. Велико Търново: Абагар, 1998. [Vatov, V. *Balgarska leksikologiya*. Veliko Tarnovo: Abagar, 1998.]
- Димова/Dimova 2000:** Димова, А. *Увод в теорията на превода. Учебник за студенти от ВУЗ*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000. [Dimova, A. *Uvod v teoriyata na prevoda. Uchebnik za studenti ot VUZ*. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, 2000.]
- Доврамаджиева/Dovramadzhieva 2011:** Доврамаджиева, Хр. *Интерпретативна теория на превода*. Варна: Университетско издателство, 2011. [Dovramadzhieva, Hr. *Interpretativna teoriya na prevoda*. Varna, Universitetsko izdatelstvo, 2011.]
- Зидарова/Zidarova 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на съвременния български език*, Пловдив: Контекст, 2009. [Zidarova, V. *Leksikologiya na savremenniya balgarski ezik*, Plovdiv: Kontekst, 2009.]
- Ничева/Nicheva 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1999. [Nicheva, K. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1999.]
- Хайтов/Haytov 2014:** Хайтов, Н. *Съчинения в седемнайсет тома. Том 11. Поези. Ламята*. София: Захарий Стоянов, 2014, т. 11. [Haytov, N. *Sachineniya w sedemnayset toma. Tom 11. Piesi. Lamyata*. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2014, t. 11.]

РЕЧНИЦИ И СПРАВОЧНИЦИ

- Aksoy/Аксой 2014:** Aksoy, Ömer Asın. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I – II Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.
- БТР/BTR 1976:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Ст. Костов. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1976. [Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, St. Kostov. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976.]
- БТР/BTR 2012:** Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток-Запад, 2012. [Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Iztok-Zapad, 2012.]
- Самарджиева/Samardzhieva 1992:** Самарджиева, В. *Учебен турско-български фразеологичен речник*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

[Samardzhieva, V. *Ucheben tursko-balgarski frazeologichen rechnik*. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1992.]

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

Мевсим/Мевсим 2017, [http: Мевсим, Х. Памет за Исмаил Бекир Аглагюл. // <https://theatremagazine.wordpress.com/2017/05/17/%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D0%BC%D0%B0%D0%B8%D0%BB-%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%80-%D0%B0%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%8E%D0%BB/?fbclid=IwAR2fj3HMgfnwkcP9etN6xk0uSx1u6nlqLq3tipuacnulatkrPbgwP5wdlk>](http://mevsim.com), 10 май 2019 г. [Мевсим, Н. Pamet za Ismail Bekir Alagayul. // <https://theatremagazine.wordpress.com/2017/05/17/%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D0%BC%D0%B0%D0%B8%D0%BB-%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%80-%D0%B0%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D1%8E%D0%BB/?fbclid=IwAR2fj3HMgfnwkcP9etN6xk0uSx1u6nlqLq3tipuacnulatkrPbgwP5wdlk>, 10 May 2019 г.]

Behçet/Бехчет, [http: Behçet, Çelik. Dünyanın Uğultusu](http://behcet.com). Can Yayınları, İstanbul, 2011 (E-kitab 1. Sürüm Ekim 2014, İstanbul, b. 3.). // <https://books.google.bg/books?id=Kh8HCgAAQBAJ&pg=PT35&lpg=PT35&dq=laf+olsun+diye+mi+ya+ptik&source=bl&ots=75aff1iScT&sig=xUVS-nPLJ2dOr6cd9WhirWVmysE&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwiw_N3yv8LUAhWKnRoKHVqbCSEQ6AEIUDAH#v=onepage&q=laf%20olsun%20diye%20mi%20uyartik&f=false>, 10 май 2019

Български фрази и изрази. Справочник на използвани фрази и фразеологизми. // <https://frazite.com/?fbclid=IwAR1obfl-ft8_v236jWjdViXHukymlYZfaEYce9arWhwImp C-7LhfYaKmw>, 10 май 2019 г. [Balgarski frazi i izrazi. Spravochnik na izpolzvani frazi i frazeologizmi. //<https://frazite.com/?fbclid=IwAR1obfl-ft8_v236jWjdViXHukymlYZfaEYce9arWhwImp C-7LhfYaKmw>, 10 May 2019.]

Дерсимиз.ком. Образование – Информация – Култура – Наследство. // <http://www.dersimiz.com/deyimler_sozlugu>, 10 май 2019 г. [Dersimiz.com. Obrazovanie – Informatsiya – Kultura – Nasledstvo. // <http://www.dersimiz.com/deyimler_sozlugu>, 10 May 2019.]

Справочник за новини. Хаберлер. ком. „Чичек: Ние не поехме това правомощие напразно“. Източник „АА“, 2007 г. // <https://www.haberler.com/cicek-laf-olsun-diye-bu-yetkiyi-almadik-haberi/>, 10 май 2019 [Spravochnik za novini. Haberler.com. „Chichek: Nie ne poehme tova pravomoshtie naprazno“. Iztochnik „AA“, 2007 g.]

Електронен речник по турски език. // <http://www.tdk.gov.tr/>, 10 май 2019. [Elektronen rechnik po turski ezik. // <http://www.tdk.gov.tr/>, 10 May 2019.]

СТИЛИСТИЧНИ И ПРАГМАТИЧНИ
ОСОБЕНОСТИ НА КОГНИТИВНИТЕ МЕТАФОРИ
В БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЧИ
ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК

Жанета Андреева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

STYLISTIC AND PRAGMATIC SPECIFICITIES OF
COGNITIVE METAPHORS IN BULGARIAN
POLITICAL SPEECHES FROM THE END
OF THE 19TH CENTURY

Zhaneta Andreeva

Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”

In this article, some stylistic and pragmatic aspects of cognitive metaphors in the speeches of renowned Bulgarian politicians from the end of the 19th century are discussed. The objects of analysis are the parliamentary speeches of Konstantin Stoilov and Stephan Stambolov, given in the same circumstances of time and culture. Both politicians are highly educated, and education is the key to the choice of metaphors. It is here that we find a paradoxical contrast to contemporary Bulgarian political speeches, which are characterized by bombastic statements, illocutionary incompetence and performative aberrations. The political speeches of today have a great stock of metaphors with cognitive content, but they are mostly a product of intuitive reflection of untamed instinct. Oratory skills, an understanding of empiricism and the successful usage of stylistic figures all make speech affective and ensure that the communicative intent is fulfilled. There is an inverse proportionality between the intelligence of the orators and the spontaneity in their choice of metaphors: the higher the former, the lower the latter. In Stoilov's and Stambolov's speeches, there is a strong intensity of metaphors with deep cultural meaning, which are based on high intelligence, as well as morally legitimated national identification.

Keywords: cognitive metaphors, Bulgarian political speeches, Konstantin Stoilov, Stephan Stambolov

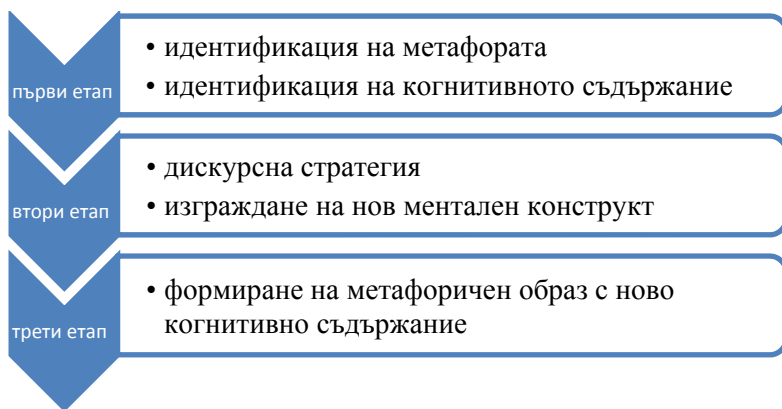
Понятието политическа метафора е резултат от релефно очертаната лингвистична тенденция към антропологизъм в съвременното езикознание и в най-новия дял от науката за езика – когни-

тивната лингвистика. Менталните процеси имат една обща фундаментална точка и това е езикът, но не неговата същност, а репрезентативният му капацитет. Когнитивната политическа метафора е продуктивна словесна система, която проецира значения. Научният диапазон на когнитивната лингвистика се определя от вариативността на хипотезите за семантиката и нейната функционална перспектива. База в академичното проучване на метафората е менталният обем. Той се формира в процеса на живота от придобиването на екзистенциален опит. Отключването на метафоричното значение фиксира възможностите за манипулативен дискурс. Обемът от метафорични значения и употребата му в политическата реч са двете огледални повърхности, в които се отразява животът и възможността на човека да го контролира и направлява. Следователно политическата метафора е отражение на интелектуалния капацитет на политика. Стремешът да се анализират по-обхватно, дълбинно и систематично метафорите в речта на съвременните български политици отвежда до въпроса за това – дали се променя менталният обем с течение на времето, епохата, специфичните културни кодове. В този смисъл аналогично се стига до ясно очертаните времеви параметри – преди и сега. Този проблем задава безкрайни посоки за анализ.

Предмет на настоящото проучване са някои стилистични и прагматични аспекти на метафорите в речите на изявени български политици от края на XIX век. Обект на анализ са парламентарните речи на Константин Стоилов и Стефан Стамболов, произнесени в един и същ темпорален и културологичен пласт. И двамата политици са с висока образованост, а тя е ключът към подбора на метафорите. Тук е парадоксалното различие от съвременните български политически речи, в които доминират празнословието, илокутивните и перформативните аномалии. Политическите речи днес притежават голям запас от метафори с когнитивно съдържание, но в по-голямата си част те са интуитивна рефлексия на неовладян инстинкт. Ораторските възможности, познаването на емпиризма и успешното използване на стилистични фигури правят речта въздействаща и с осъществени комуникативни намерения. Колкото е по-висок интелектът на оратора, толкова по-ниска е спонтанността в подбора на метафори. В ре-

чите на К. Стоилов и Ст. Стамболов има засилен интензитет на метафори с дълбинно културологично значение, които се основават както на висок интелект, така и на морално легитимирана национална идентификация.

Анализът на политическите метафори е конструктивистки акт, защото изгражда логически модел на общественото битие, в което пребивават техните ментални конструкти. Особеностите на това битие могат да се очертаят ясно чрез епистемологичните и семасиологичните аспекти на проучване. Епистемологичното проникване в когнитивната същност на българските политически метафори от края на XIX век се осъществява чрез контекстуален анализ на ексцерпирания материал, вникване в политическия и историческия контекст с цел изясняване на метафоричната стратегия (Фиг.1). Този процес протича в три етапа: първо, идентификация на метафората и нейното когнитивно съдържание; второ, изясняване на употребата ѝ като дискурсна стратегия за изграждане на нов ментален конструкт; трето, формиране на метафоричен образ с ново когнитивно съдържание. Последователността на тези три етапа може да се определи като векторен процес с фиксирано начало и определена посока.

Фиг. 1

Идентификацията на концептуалните елементи трябва да достигне до смисловото ядро, около което се надграждат репрезента-

тивните възможности на метафората, а това определя и прагматичната насоченост. Този модел може да се представи като когнитивна схема (Charteris-Black/Чартърис-Блек 2014: 157). Примерът е от речта на Ст. Стамболов (Мишев/Mishev 2014), произнесена след Берлинския конгрес, 1878 г.

Фиг. 2

За да се изясни функционалната прагматичност на метафората, когнитивното ядро може да се представи схематично в няколко варианта и да се направят изводи за действието на механизма на когнитивните схеми.

За разлика от епистемологичните аспекти на анализ стилистичната семасиология предполага фокусирането върху емоционален пласт от същността на когнитивната метафора в политическите речи, защото базисно се разполага върху възприемането на допълнителността в смисловия обем на думите. Когнитивният и прагматичният потенциал се градят именно върху имплицираното допълнително смислово съдържание. Примерите за функционирането на стилистичната семасиология в политическата реч са ексцерпирани от посочената по-горе реч на Стамболов.

В края на XIX век, времето след Освобождението, парламентарната трибуна е най-авторитетната за българското общество.

Парламентарната реч е рефлексия на специфични общественно-политически явления и нейното проучване е начин да се представи образът на времето чрез културните кодове, с които тя си служи. Анализът на ораторската стратегия на българския политик от това време би могъл да се осъществи в отделно научно изследване. При проучването на когнитивните метафори и стила на парламентарната реч емоционално се очертава личността на политика – той е високо образован, интелигентен, харизматичен, манипулативен. Това са и определителите за Стефан Стамболов в българската историография и мемоаристика. „Скоро обаче неговата рязка личност се очерта релефно помежду другите. Пламенното слово... бе произвело много силно впечатление. Жарът, който той внасяше в своите речи в обществените събрания, привлече сетне върху него вниманието на всички“ (Радев/Radev 1990: 59). Стефан Цанев в „Български хроники“ метафорично определя речта му като „плачът на Стамболов“ (Цанев/Tsanev 2010: 25 – 36). „Това момче, като говореше, от устата му пламък излизаше – коментира Петко Славейков“ (Генадиев/Genadiev 1925: 5). Специфичните черти на ораторската реч на Стамболов провокират емоционалната съпричастност на аудиторията. Стилистичният анализ на неговата реч показва приоритет на тропи и фигури, употребени като експликация на експресивно маркирана лексика. Ключова метафора във въздействащата реч е *болното съсечено тяло*, което назовава конкретен исторически факт – разпокъсването на България след решенията на Берлинския конгрес. Тази когнитивна метафора проектира в речта разгърнатата система от стилистични средства за постигане на внушение за загуба. Употребата на антропоморфна метафора етимологически се свързва с подсъзнателното поведение да се моделира политическата реалност като образ на познатото. Болката и постигнатото в емпиризма познание за болест и смърт е универсалното човешко познаване на живота. Така употребената метафора успява да обхване аудиторията в експлицитния ментален план. Метафората е посредник между емпиричното и сетивното познание, защото тя предизвиква не само асоциативни представи, но и усещания. Речта на Стамболов налага внушения и чрез засилената употреба на

предикативни конструкции, реторични въпроси и богат регистър от стилистични средства за въздействие.

Стилистични средства за въздействие

градация	<i>мило, драго, цяло Отечество; млад, енергичен, пълен с жизненост народ; полета, пътища, усои, кътища; пепел, кости, сълзи; крепко, здраво, жизнено тяло; сакати, недъгави, немощни</i>
инверсия	<i>бъдеще светло, славно; минало светло и славно; свободни да бъдем</i>
анафора	<i>не; ние; где са; где е; мъчно; високо; без да</i>
метонимия/синекдоха	<i>ръцете, краката и другите части; веригите на робството</i>
олицетворение	<i>царски ферман дойде, та съедини; ферман начерта; конференция дойде</i>
сингуларизация	<i>да се довлечем до оная троха</i>
сравнение	<i>просяци – божаци; жертви – мъченици; берлински джелати; градовете...елмазите на нашето Отечество</i>
метафора	<i>болно, съсечено тяло; сакати, недъгави, немощни; пепел, кости и сълзи; национален организъм цял, неосакатен; здраво, жизнено тяло; веригите на робството</i>

Основното когнитивно ядро, около което са разположени тропи и фигури с маркирана семантична съвместимост, е метафората за съсеченото тяло. Тя е разгърната логически и асоциативно чрез синекдохата *ръцете, краката и другите части*. Така е експлицирана идеята за агресивно нарушената цялост на *Отечеството* и чрез този образ е изразена представата за народ и България. В този смисъл не е случаен и интензитетът на лексемата *целокупно*, която е и експресивно натоварена. Аналогична е и няколкократно употребата на израза *мъчно*. *Мъчно и боли*. Интересен експресивен акцент е сравнението на народа с *просяци – божаци*. То имплицира морално-оценъчна перспектива за народа, разположена в историческия дискурс на миналото (робската участ) и настоящето (жертва на агресивната външна политика). *Божаци* е производно на бог, следователно контекстът на речта посочва наро-

да, оставен на божията воля, акцентирана е принадлежността към бога, народът е със заличена иманентност и отнет потенциал. Интересен стилистичен акцент е подборът на олицетворения. Те като че ли логически контаминират позицията на народа и отечеството – *тяло, съсечено на пет къса*. Олицетворени са думи, назоваващи легитимно чуждата за националния контекст власт: *ферман, конференция*. Отчетливата реторическа фигура прозопопея (*ферман дойде... съедини... начерта; конференция дойде*) показва отношението на оратора към абсурдното историческо събитие и неговите последствия. Представата за историческия мащаб на случилото се е изградена и чрез топонимичното изброяване, което в имплицитния план на речта градира внушения за онези части от територията на България, граничещи с Турция, Румъния, Македония, Гърция, които са „съсечени“ и остават към тези държави. Топонимичното наслагване на градове държи експлицитния дискурс в обхвата на конкретиката, внушава достоверност, а сравнението им с „елмази“ търси емоционалното съпреживяване на аудиторията с драмата на отечеството. Целта на оратора е да формира усещане за правилното декодиране на историческата фактология и мнението на аудиторията като коректив на случилото се. В този топонимичен ракурс е и друга известна метафора на Стамболов, упомената в мемоарите на Султана Рачо Петрова: „Македония ще бъде гробницата на България“ (Петрова/Petrova 1991: 207). Прозорливият български политик от края на деветнайсети век метафорично шрихира национален проблем, нагнетяващ напрежение и днес.

Умело подбраните въздействащи фигури правят речта на Стамболов успешна. Те са замислени и осъществени като отворена комуникативна система, в която оратор и аудитория се синхронизират, те са равностойни комуниканти. Доказателство за това е реакцията на адресата. В спомените на Димитър Маринов е запечатан точно този момент – утихването на залата след произнасянето на речта: „Ораторът спря. Той беше блед. Дядо Антим го повика, прегърна, целуна по челото и каза: – Бъди благословен, мое чедо, от Бога и от всичките ни светии!“ (Маринов/Marinov 1992). Обект на научното изследване на политическата реч са не само метафорите. Тяхната когнитивна функция

трябва да се разгръща паралелно с обстоятелствата, при които те се раждат и достигат до своя адресат. Това прави речта завършена, а комуникативното намерение – осъществено.

Вглеждането в речите на българските политици от миналото налага много изводи в съпоставка със съвременните политически речи. Археологията на когнитивните метафори извежда в съвременен дискурс когнитивната функция на културните кодове, които в миналото се употребяват като носители на метафорични смисли много по-често, отколкото в речите на съвременните политици. Пример за това са речите на д-р Константин Стоилов, събрани и отпечатани самостоятелно в сборник през 1939 г. Редактор и съответно съставител на сборника са синовете на видния политик. В предговора на изданието са упоменати някои специфични особености на речите. Печатани са от стенограмите – официални дневници на Народното събрание. К. Стоилов не е писал речите си, затова не са запазени други, освен от Народното събрание. За да се добие точно впечатление за емоционалния ефект на речите, „за да се почувства поне отчасти живата реч на оратора и чарът на неговото слово“ (Стоилов, Х., Стоилов, Б./Stoilov, H., Stoilov, B. 1939: VII), в стенограмите са отбелязани препинателни знаци, които в това издание са точно запазени. Още в първата реч, произнесена след встъпването му в длъжност народен представител в Учредителното събрание, проличават интелектът и високият културен капацитет на оратора. Възпитаник на „Роберт колеж“ в Цариград, доктор по право и бъдещ министър, К. Стоилов произнася в Учредителното народно събрание (27 февруари 1879 г.) реч по „общо-народния въпрос“ (Стоилов, Х., Стоилов, Б./Stoilov, H., Stoilov, B. 1939: 3 – 5), т.е. за положението на България след Берлинския конгрес. Това е неговата първа парламентарна реч. Произнася я с вдъхновение, с патетичност и доказва на аудиторията своята прозорливост за бъдещето.

Първата ключова метафора е назоваването на *Балкана гнездо на посветената част от народа*. Когнитивният обем на тази метафора включва целия семантичен регистър от словното богатство за национална идентификация – географски маркери и съпътстващите ги духовни и ценностни ориентири: *народ, свобода, земя, отечество, България, Балкан, Марица, братя, чест, хляб*,

народност. Описанието следва топонимичната обективност, но митопоетичното наименование Балкан побира всички топонимични знаци за разпознаване на националното пространство, като го осмисля ценностно. В стила на Иван-Вазовата патетичност при описанието на отечеството гледната точка в речта на К. Стоилов стига до идеализация на описаното. Пример за това са атрибутивните синтаксеми *синьо небе, весело слънце, пъстра трева*. Подбраните стилистични средства показват предмета на речта – България в един символически по-окупен план, в който релефно очертани са носителите на духовните ценности: Балканът и народът. Тези два образа побират метонимично значението на България. В сравнение с речта на Стамболов тук реторичните конструкции, предикативните изрази и анафорите са значително по-малко, което прави речта по-спокойна, уравновесена, но силно акцентна по отношение на националните ценностни маркери.

В следващия обособен абзац речта на К. Стоилов разгръща в широк обем важен национален факт – робската ситуация в Македония. Безнадеждността е изразена чрез сравнението на Македония с Батак и Перушица – градове, които са символ на масовото поражение. Интересен реторичен похват в тази част от речта е разгрънатото сравнение. Македония аналогично е представена чрез цитат от „Божествена комедия“ на Данте, в който силен емоционален изблик е породен от осмислянето на надписа „Надежда всяка тука оставете“. Логическата връзка между сравняемо и аналог е идеята за участта на поробена Македония.

Последствията за България след Берлинския конгрес са предмет и на други речи на К. Стоилов. Приоритетното градиране на метафоричния обхват показва отново тенденция за разполагането на когнитивното метафорично съдържание в дискурса на историята, митологията, фолклора, културологията. Пример за това са многобройните цитати от художествени произведения, вписани като разгрънати сравнения в релацията образ – съдържание. Това показва високия културен капацитет на политиките след Освобождението. Съпоставката със съвременните политически речи изважда на показ интелектуалния дефицит в употребените метафори с когнитивно съдържание. Като доказателство на тази теза могат да се посочат примери, ексцерпирани от стенограмите от

пленарните заседания в Народното събрание през последната календарна година. Например речите на представителите на политическите партии, произнесени по време на първото за година заседание – 11.01.2019 г. Началото е поставено с речта на Цветан Цветанов. Още първата произнесена фраза е доказателство за демагогския характер на речта. „Бих искал да ви поздравя...“, „...би трябвало...“ Употребата на условно наклонение демонстрира резервираност, очертава граница между комуникативното намерение и аудиторията. Цялостният поглед върху речта показва езиково-демагогската ѝ същност. Безкрайна е мултипликацията на думи с корен евро: *Европейски парламент, европейска партия, проевропейска партия, Европейски съюз, евродепутати, Европарламент, Европейска народна партия, европейска икономика, европейска комисия, Еврозона, еврвалута...* Това разпилява смисловите акценти и като проблем се превръща в морален казус, защото в реч, произнесена като поздрав от тази висока трибуна, лексемата *българи* и словосъчетанието *български граждани* са с единична употреба. В съпоставка с речите отпреди век тук е нарушена комуникативната връзка в триадата: оратор – реч – аудитория. Празнословието на речта е факт, който нарушава реторичния съюз между оратора и неговата публика и се превръща в синдром на съвременния интуитивен, ниско образован и безперспективен български политик.

Изводите за когнитивната същност на употребените метафори в политическите речи от края на XIX век поставят въпроса за липсващите ментални метафорични обеми днес. Отсъствието на позитивна нагласа стеснява менталния диапазон на когнитивната метафора в съвременните български политически речи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Геннадиев/Genadiev 1925:** Геннадиев, Н. *Стефан Стамболов*, 1925, 5. [Genadiev, N. *Stefan Stambolov*, 1925, 5.]
- Маринов/Marinov 1992:** Маринов, Д. *Стефан Стамболов и новейшата ни история*. София: Български писател, 1992, т. 1. [Marinov, D. *Stefan Stambolov i noveyshata ni istoriya*, Sofia: Balgarski pisatel, 1992, t. 1.]
- Петрова/Petrova 1991:** Петрова, С. Р. *Моите спомени*. София: БАН, 1991, 207. [Petrova, S. R. *Moite spomeni*, Sofia: BAN, 1991, 207.]

- Радев/Radev 1990:** Радев, С. *Строители на съвременна България*. София: Български писател, 1990, т. 1, 59. [Radev, S. *Stroiteli na savremenna Bulgaria*, Sofia: Balgarski pisatel, 1990, t. 1, 59.]
- Стоилов/Stoilov 1939:** Стоилов, Х., Стоилов, Б. *Д-р К. Стоиловъ речи*. София: Т. Ф. Чипевъ, 1939, VII. [Stoilov, H., Stoilov, B. *D-r K. Stoilov rechi*. Sofia: T. Ph. Chipev, 1939, VII.]
- Стоилов/Stoilov 1939:** Стоилов, Х., Стоилов, Б. *Д-р К. Стоиловъ речи*. София: Т. Ф. Чипевъ, 1939, 3 – 5. [Stoilov, H., Stoilov, B. *D-r K. Stoilov rechi*. Sofia: T. Ph. Chipev, 1939, 3 – 5.]
- Цанев/Tsanev 2010:** Цанев, Ст. *Български хроники*. Пловдив: Жанет 45, 2010, т. 3, 25 – 36. [Tsanev, St. *Balgarski hroniki*, Plovdiv: Zhanet 45, 2010, t. 3, 25 – 36.]
- Мишев/Mishev 2014:** Мишев, М. Стефан Стамболов и речта, изпълнена с тъга. // *Българска история*, 31.01.2014 <<https://bulgarianhistory.org/rechta-na-stefan-stambolov/>>. [Mishev, M. Stefan Stambolov i rechta, izpalnena s taga // *Balgarska istoriya*, 31.01.2014, <<https://bulgarianhistory.org/rechta-na-stefan-stambolov/>>.]
- Charteris-Black/Чартърис-Блек 2014:** Carteris-Black, J. *Analysing Political Speeches*. London: Palgrave Macmillan, 2014, 157.

ЧИЙЗБУРГЕР, ЧИЙЗБЎРГЕР OR ЧИЙЗБҮРГЕР? ON STRESS AGAIN AND ITS REPRESENTATION IN DICTIONARIES

Nikoleta Stoykova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

In this paper the author investigates the production of stress in the English N+N borrowing *чийзбургер* 'cheeseburger' in Bulgarian by two groups of speakers: Bulgarian learners of English and Bulgarian speakers with no knowledge of English. The experiment consisted of two tests: first a production, and then a perception one (a judgement task), with five trained phoneticians taking part in the latter. Part of a bigger ongoing study, the research was inspired by the various representations of the word *чийзбургер* 'cheeseburger' with different stress patterns in the examined dictionaries.

Keywords: stress production in Bulgarian, English borrowings, phonetic adaptation, N+N constructions

Introduction

Languages change constantly in all their aspects. Some changes take more time than others but change is an imminent, natural and necessary process. Contact between languages is inevitable, and more often than not due to it they enrich their vocabulary stock – that is one of the most productive types of language change that occurs. There is a variety of possibilities as to how new words enter the lexicon of a given language, but this paper will specifically look at the process of borrowing lexical items from one language into another, and more precisely at an English borrowing of the type N+N in Bulgarian, its phonetic adaptation in the receptor language in terms of stress, the representation of the latter in dictionaries, and its actual usage by Bulgarian speakers.

When it comes to borrowing words from another language, there are periods of heavy, not-so-heavy, and light borrowing, and that is not only from one source. In addition to that, new lexemes are being borrowed in various fields (e.g., sports, science, food and drinks, fashion, communication and technology, to name but a few), depending on the needs of the receptor language. Whenever a word is borrowed into a language, however, it has to undergo a process of

adaptation. There are a few types of adaptation that take place, namely graphic, phonetic, morphological, semantic, and syntactic (БЛФ/BLF 2013: 189). Phonetic adaptation entails adapting the borrowed word to the specific features of the receptor language (БЛФ/BLF 2013: 314), which usually involves transliteration and transcription (Зидарова/Zidarova 2011: 47), with the latter being the preferred option in recent years. Another important process that accompanies the aforementioned two concerns the stress pattern of the specific word, and it is called “accentual adaptation” (Пацева/Patseva 2016: 135). It involves either preserving the original stress pattern of the borrowed word, or altering it to comply with the phonetic and phonological rules of the receptor language. Stress is one of the problematic areas for learners and speakers of any language – be it their native language or a foreign one, thus the correct use of prominence patterns by language users has been the basis of a great deal of research and is a relevant area of study to this day (Kunter/Кунтер 2011, Пацева/Patseva 2017, Duběda/Дубеда 2018). That is why the author of the present paper is particularly interested in the adaptation of stress of English borrowings in Bulgarian. This paper will focus on the word “чийз-буреп”, and the way it is presented as an entry in various dictionaries.

According to *Grammar of the Contemporary Bulgarian Language Vol. 2 Morphology* (ГБСКЕ/GBSKE 1993: 97 – 98) the stress patterns of Bulgarian compound words can be of the type:

- having one primary stress,
- having one primary and one (or more) secondary stress(es),
- and having two primary stresses, where there is no distinction between primary and secondary stress.

The case of English compounds is slightly different. For constructions of the type N+N Roach (Roach/Роуч 2009: 85) gives a rather concise and straightforward definition – the compound has either one primary stress usually on the first element, or one primary and one secondary stress. Of course, there are exceptions to the rule, shown in an extensive study by Kunter (Kunter/Кунтер 2011), in which he shows that primary stress on the second element in a N+N

compound is a viable option too, yet, it is an exception and applies to specific groups of words.

When it comes to borrowed words and their stress patterns, however, literature on the matter does not provide hard and fast rules and remains rather vague. Boyadzhiev et al. in *Grammar of the Contemporary Bulgarian Language Vol. 1. Phonetics* (ГБСКЕ/GBSKE 1998: 212) claim that: “It is a basic rule in the Bulgarian language that in the pronunciation of borrowed words the stress pattern remains the same as the one in the original pronunciation of the word from the source language. However, there is a widespread phenomenon of nativisation of those borrowed words, i.e. their pronunciation is being adjusted following the characteristic phonetic and stress patterns in the Bulgarian language.” In short, what this passage claims is that some borrowings (redardless of the source language) undergo accentual adaptation, while others do not. Yet, it is rather unclear how speakers know and decide which word would remain with its original stress pattern. The pronunciation of English borrowings in general is challenging enough for Bulgarian speakers (Зидарова/Zidarova 2011: 47), and often times so are their meaning and spelling (РНДБЕ/RNDBE 2010: 5). One possible solution to the stress problem at hand would be to turn to dictionaries for examples instead of to grammar books for vague rules. When I did that, however, the results were confusing, because in three of the consulted dictionaries there were three different stress patterns present. It has to be noted that the authors of the dictionaries (with the exception of one contributor to two of them) were different and they were issued in various years – the oldest being from the year 2000 and the newest from 2012. The shown stress patterns of “чийзбургер” were the following:

чийзбѳргер	РЧДБЕ 2000
чийзбургер	РНДЗБЕ 2001
чийзбѳргер	ОПРБЕ 2012

The original stress pattern of the English word *cheeseburger* is with primary stress falling on the antepenultimate syllable, and secondary

stress falling on the penultimate syllable. From the table shown above it is obvious that the English borrowing in Bulgarian violates the aforementioned basic rule from the very moment it is noted to have entered the Bulgarian language. The primary stress in the earliest dictionary entry falls on the penultimate syllable, i.e. the place where there is a secondary stress in the original pronunciation. Moreover, just one year later we see a different stress pattern shown in the new dictionary, this time with primary stress on the antepenultimate syllable. This is closer to the source language pronunciation, yet still not the same because it contains only one stress. The last cited dictionary entry was taken from the Official Spelling Dictionary of the Bulgarian Language, which apart from spelling, also shows stress patterns. In the dictionary there is a preliminary note (ОИПБЕ/ОПРБЕ 2012: 141) stating that the authors do not distinguish between primary and secondary stress, thus words containing two stresses are represented with two primary stresses. According to both *vol. 1 Phonetics* and *vol. 2 Morphology* of the *Grammar of the Contemporary Bulgarian Language*, the Bulgarian language recognizes both primary and secondary stress. English distinguishes between the two as well, so in theory there should be no difficulties in the accentual adaptation of borrowings containing both levels of stress in the original pronunciation. Practice, however, begs to differ.

The example above shows an exception to the basic rule of accentual adaptation of borrowings into Bulgarian, but it is not an exception itself because it is one of many such cases. However, it is still not clear how the word should be, or moreover, how it is actually pronounced by native Bulgarian speakers in 2019. This discrepancy in terms of the representation of stress patterns in dictionaries, and the language reality inspired the current research and raised a number of questions such as why there is no unified stress pattern in official and reliable sources, such as dictionaries; which dictionary to trust; and what the actual language reality is i.e. how Bulgarian speakers do actually pronounce the borrowing “чийзбуреп”, and also what stress patterns they use when they produce the original English N+N constructions.

Materials and Methods

The experiment consisted of a production and a perception task (the judgement task). For the production task I had manually collected a corpus of 25 English compound words, their 25 borrowed Bulgarian equivalents, and 25 Bulgarian N+N compounds with a “traditional Bulgarian stress pattern”. By traditional it is meant having two primary stresses on both elements. For the selection process I have complied with a number of criteria, which will be elaborated on down below, and as my primary sources I have used seven dictionaries – five Bulgarian and two English ones, as well as two Bulgarian grammar books. The first and foremost criterion was the type of compound. For the task at hand, I have specifically chosen to work with N+N constructions. Another factor that influenced my choice of corpus items was the different representation of the stress pattern of one and the same lexical item in the different Bulgarian dictionaries. During the selection process, I encountered a variety of those stress patterns and that further piqued my interest in the topic. That is why I selected specific borrowed words and then matched them with their English counterparts. In its final version the corpus consisted of 25 two-, three- and four-syllable English words with their original English stress patterns, of another 25 words – their borrowed counterparts into Bulgarian, and a final set of 25 Bulgarian compounds with a traditional stress pattern. The final set of Bulgarian words had a dual purpose – it served as a distractor set, as well as it also tested prominence placement of the native stress pattern on the side of the speakers.

The production task went as follows: the selected words were inserted into carrier sentences of the type “He repeated ‘word’.” The researched item from the corpus was put in sentence final position on purpose because of the rule of end-weight stress, according to which prosodically heavier constituents occupy the end position of an utterance. Also, it was enclosed with inverted commas, which was another indicator that the speakers should pronounce it in a more careful manner, and not as if reading a list. The carrier sentences in Bulgarian were of the type “Той повтори ‘дума’.” The carrier sentences in both languages had the same number of syllables and the same rhythm. The sentences were shown one by one on slides in separate PowerPoint

presentations, and every sentence was displayed on a different slide. Every respondent had the chance to change the slides at their own pace and discretion. They could also go back to a slide, if they felt they needed to repeat the whole sentence in a clearer manner. The PowerPoint presentations were three, each containing 25 sentences.

I chose to compare the production of two groups of speakers, each containing 20 respondents. The first group (hereafter called G1) consisted of 20 young Bulgarians who have studied and know English – (11 girls and 9 boys), and the latter – (hereafter called G2) consisted of 20 middle-aged Bulgarians who have not studied and do not know English (10 women and 10 men). Both groups had the same presentations, yet there were six variants of the order of the sentences in those, and six possibilities of the order of the presentations. The approach of having different order of the sentences and different order of the presentations was undertaken so that there would be no order bias of any type on the side of the respondents. Since G1 members know English, they had to read out all three presentations one after another, with each respondent starting with a different order from the respondent before them. Thus, I could analyse their production of both the original English compound and its native stress pattern along with their pronunciation of its borrowed equivalent in Bulgarian, as well as their production of the stress patterns of traditional Bulgarian words. G2 read out only two of the presentations, namely the one containing only borrowings and the other consisting of traditional Bulgarian words.

The recordings were made in a quiet room at Sofia University, Sofia, (for G1) and in a quiet room in Pazardzhik (for G2) in the course of three days due to participant, room, and equipment availability. The software used was Praat, and a stand-alone microphone (Samson Go Mic portable USB studio condenser). I also used a laptop – LENOVO Ideapad 320 for the recordings, and a tablet – Samsung Galaxy Tab A 2019. The tablet was necessary so that the speakers could change the slides of the presentations at their own pace. The option to use another laptop was rejected outright because of the profusion of background noise it would emit. Speakers from G1 had to produce the sentences from the “extra” presentation with the English sentences, so that I could investigate whether their knowledge of English has influenced in some

way their production of the stress pattern of the respective borrowings, and the production of the traditional Bulgarian words.

The productions of all participants (both G1 and G2) were the basis for a perceptual judgement experiment carried out by two trained English phoneticians from Sofia University. Both of them are Bulgarian native speakers highly proficient in English. The phoneticians listened to each utterance as many times as they considered necessary, and determined the prominent syllable(s) of the word. Whenever they were not able to identify the stress pattern, or were hesitant, they marked that item with a question mark. After all the utterances were listened to, a process of data comparison took place. Every item that the listeners were hesitant about or where there was a difference in agreement regarding the prominence of the words in question, was noted down and a list of such items was created. The whole recordings of the respective speakers that contained those “hesitant items” were sent to another expert panel, this time consisting of 3 other trained phoneticians. The number of the sent files from both groups was 24. It has to be noted that it was the whole files that were sent to the experts, so that any bias on their side would be avoided, had just cut out sections from the recordings been sent.

For the lack of space and due to the narrow scope of the present paper, however, in the results section I will focus my attention on and present the data regarding the stress pattern of only one of the researched borrowed words from the corpus, namely “чийзбургер”. The data were analyzed auditorily by noting the different stress patterns all speakers had produced and then these were turned into simple percentages. Since the word „чийзбургер“ has three syllables, the possible productions of the stress patterns are 4 in number – primary stress on the ultimate ($\sigma \sigma' \sigma$), on the penultimate ($\sigma' \sigma \sigma$), on the antepenultimate ($' \sigma \sigma \sigma$), and both on the penultimate and antepenultimate syllable ($' \sigma' \sigma \sigma$). A production of all syllables stressed, or of the ultimate and the antepenultimate stressed is unnatural. The participants in the experiment had neither declared nor indicated language and speech deficiencies, and no one of them produced the word with three stresses. That is why I exclude those as possible variants and do not further discuss them. The full analysis and further investigation of the stress patterns of the whole corpus of

words – the words in English, the English borrowings, and the traditional Bulgarian words, will be the focus of my PhD dissertation, which is due in 2020.

Results

First, I analyzed the productions of the respondents from G1, who have knowledge of English, in the extra production task – i.e. production of English stress in English words. Attention was paid to what stress pattern they use and which syllable they make the most prominent. The percentage of female participants who had produced the compound “cheeseburger” with only one initial primary stress ('σ σ σ) is 90.9 %, with 9.1 % having produced it with two stresses – on the penultimate and the antepenultimate syllable ('σ'σ σ). In contrast, male G1 participants exhibited 100 % initial stress production. Taking those results together, it is seen that there is a 95 % tendency on the side of the respondents from G1 to place English stress incorrectly and produce the compound with initial stress only.

With regard to the task that was the same for both groups, namely the production of stress patterns in borrowed compounds into Bulgarian, 100 % of the female respondents from G1 had produced „чийзбургер“ with initial stress ('σ σ σ). The same applies to the male respondents from the same group – again 100 %. When their results are combined together, it can be seen that G1 exhibits 100 % tendency to produce “чийзбургер” with initial stress only.

Female respondents from G2 varied significantly, however. Only 50 % of them produced the word with initial stress ('σ σ σ), 40 % had stress on both the antepenultimate and the penultimate syllable ('σ'σ σ), and 10 % stressed only the penultimate syllable (σ'σ σ). 70 % of the male speakers from the same group showed preference for initial stress, while the rest 30 % had produced two stresses – on the antepenult and the penultimate syllable ('σ'σ σ). Taking their scores together, it can be noted that G2 respondents in total had a 60 % tendency in favour of initial stress. When the results of both groups are compared, it can be seen that they both tend to have a preference for and to produce the word in question with initial stress only – 100 % for G1 and 60 % for G2.

	'σ σ σ	'σ'σ σ	σ'σ σ
G1	100%	0%	0%
G2	60%	35%	5%

Discussion and conclusions

The research reported here was designed to answer the questions how Bulgarians pronounce the borrowing “чийзбургер”, and whether dictionaries are a reliable source when it comes to representing the stress patterns of borrowings of the type N+N, represented in them. Moreover, I have taken steps in the direction of investigating whether Bulgarian learners of English acquire English stress in compounds correctly.

Concerning the first question, the results from the present small-scale experiment suggest that Bulgarian speakers, regardless of their knowledge of English as a second language, tend to produce the word „чийзбургер“ not with its original native English stress pattern. Even though some G2 speakers showed some variation by putting stress on both the antepenult and the penult syllable, the majority of the group favoured initial stress placement. Overall, G1 respondents were more consistent, showing 100 % favour for initial stress only.

As to the second question, I do not have a solid answer but can propose a few speculations. It seems that the authors of the different Bulgarian dictionaries have not followed or applied the same principles/criteria, especially when it comes to representing the stress patterns of those borrowed words. Also, it seems they offer a personal view on how the words are pronounced, thus they do not truthfully represent the reality in terms of actual language usage in the country. As any person who relies on dictionaries and considers them a reliable source, I find such discrepancy in representation unacceptable. What is more, it also indicates a big niche for further research and improvement.

With regard to the third question, the results from the comparison of learner productions from G1 of the English word “cheeseburger” suggest that respondents have difficulty in acquiring English compound stress. However, no bold claims should be made regarding

the whole system of English compounds because the current claim is only valid when it comes to the word in question.

In a nutshell, the results from this particular study are inconclusive because the analysis was done regarding only one lexeme. A definite conclusion to make, however, is that dictionaries need to be more precise in indicating stress patterns and should be updated more often, taking account of and representing in a truthful manner the pronunciation of Bulgarian native speakers. A suggestion on how to represent the actual picture is by taking polls with a large number of speakers and giving their preference for a stress pattern as a reference point. Having said all of this, work on the stress of borrowings of the N+N construction type is necessary, thus ongoing, and will be shown in a number of future studies.

BIBLIOGRAPHY

- БЛФ/BLF 2013:** Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова. *Българска лексикология и фразеология Том 1*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013. [Krumova-Tsvetkova, L., D. Blagoeva, S. Kolkovska, E. Pernishka, M. Bozhilova. *Balgarska leksikologiya i frazeologiya Tom 1*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2013.]
- ГСБКЕ/GSBKE 1993:** Тилков, Д., Ст. Стоянов, К. Попов (ред.). *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1993. [Boyadzhiev, T., S. Stoyanov, K. Popov (red.). *Gramatika na balgarskiya savremen en knzhoven ezik. Tom 2. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1993.]
- ГСБКЕ/GSBKE 1998:** Бояджиев, Т., Е. Георгиева, Й. Пенчев, В. Станков, Д. Тилков. *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика*. Велико Търново: Абагар, 1998. [Boyadzhiev, T., E. Georgieva, Y. Penchev, V. Stankov, D. Tilkov. *Gramatika na balgarskiya savremen en knzhoven ezik. Tom 1. Fonetika*. Veliko Tarnovo: Abagar, 1998.]
- Jones/Джоунс 2011:** Jones, D. *Cambridge English Pronouncing Dictionary*. 18th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Duběda/Дубеда 2018:** Duběda, T. N+N Borrowings from English: A New Stress Pattern in Czech? In: K. Klessa, J. Bachan, A. Wagner, M. Karpiński & D. Śledziński (eds.), *Proceedings of the 9th International Conference on Speech Prosody*, 2018, p. 90 – 93.
- Зидарова/Zidarova 2011:** Зидарова, В. Наблюдения върху новите английски заемки и тяхната адаптация към системата на българския книжовен език. // *Научни трудове – Филология, СБ. А*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, том 49. Кн. 1, 41 – 49. [Zidarova, V. Nablyudeniya varhu novite angliyski

- zaemki i tyahnata adaptatsiya kam sistemata na balgarskiya knizhoven ezik. // *Nauchni trudove – Filologiya, SB. A. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2011, tom 49. Kn. 1, 41 – 49.]*
- Kunter/Кунтер 2011:** Kunter, G. *Compound Stress in English The Phonetics and Phonology of Prosodic Prominence*. Berlin: Walter de Gruyter, 2011.
- ОПРБЕ/OPRBE 2012:** Мурдаров, В., Александрова, Т., Станчева, Р., Чаралозова, К., Димитрова, М., Викторова, К., Лакова, М., Костадинова, П., Томов, М., Паскалев, Н., Стоилова, И., Атанасова, А. *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета, 2012. [Murdarov, V., Aleksandrova, T., Stancheva, R., Charalozova, K., Viktorova, K., Lakova, M., Kostadinova, P., Tomov, M., Paskalev, N., Stoilova, I., Atanasova, A. *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Prosveta, 2012.]
- Пацева/Patseva 2017:** Пацева, М. Тенденции при акцентното адаптиране на заемки. // *Нови направления в синхронната и диахронната фонетика и фонология. Сборник с доклади от международна научна конференция, 17 юни 2016 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, 135 – 146. [Patseva, M. Tendentsii pri aktsentnoto adaptirane na zaemki. // *Novi napravleniya v sinhronnata i diahronnata fonetika i fonologiya. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya, 17 yuni 2016 g.* Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2017, 135 – 146.]
- РНДБЕ/RNDBE 2010:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010. [Pernishka, E., D. Blagoeva, S. Kolkovska. *Rechnik na novite dumi v balgarskiya ezik (ot kraya na parvoto desetiletie na XXI v.)*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2010.]
- РНДЗБЕ/RNDZBE 2001:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство, 2001. [Pernishka, E., D. Blagoeva, S. Kolkovska. *Rechnik na novite dumi i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2001.]
- Roach/Роуч 2009:** Roach, P. *English Phonetics and Phonology: A Practical Course*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- РЧДБЕ/RCHDBE 2000:** Милев, А., Б. Николов, Й. Братков, Е. Пернишка. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Наука и изкуство, 2000. [Milev, A., B. Nikolov, Y. Bratkov, E. Pernishka. *Rechnik na chuzhдите dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2000.]
- Wells/Уелс 2008:** Wells, J. *Longman Pronunciation Dictionary*. 3rd ed. London: Pearson Education ESL, 2008.

ИМАТ ЛИ ВСИЧКИ РУСАЛКИ ОПАШКИ? („ИНФОРМАЦИОННО ИЗКРИВЯВАНЕ“ ПРИ МИТОНИМИТЕ РЕАЛИИ)

Елица Миланова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

DO ALL MERMAIDS HAVE TAILS? ("INFORMATION DISTORTION" OF CULTURE-SPECIFIC MYTHONYMS)

Elitsa Milanova
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"

This work explores the twists in the meaning of the culture-specific mythonyms *jiaoren*, *meirenyu*, *fenghuang* and *rusalka* in the Chinese and Russian worldview. The work compares the representation of mythonyms in modern society and the traditional perception of these characters.

Keywords: information distortion, culture-specific mythonyms, *rusalka*, *jiaoren*, *meirenyu*, *fenghuang*

В динамично развиващия се съвременен свят човек е подложен на интензивна глобализация и културна интерференция, които засягат всички равнища на *езиковата личност*¹. Освен влиянието в социално-битов аспект тези процеси могат да оказват въздействие върху съзнанието и подсъзнанието на човека, да променят възприятията и възгледите му. Научно-технологичният прогрес преосмисля доминирането на *митологичното съзнание*, което е било определящо за предците ни. Според В. М. Пивоев „митологичното съзнание поначало е не толкова „съзнание“ (съвместно знание, обмен на знания), колкото съвместно преживяване на колективни емоции и представи с необикновена внушителна и заразяваща сила; [...] процес на постоянно усилване (според натрупването на опит) на обобщени представи (и количествено, и качествено) и рефлексии (отначало емоционални, а след това – понятийни)“ (Пи-

¹ Теорията за различните нива, изграждащи езиковата личност, е подробно разработена от Ю. Караулов в монографията му „Руският език и езиковата личност“ („Русский язык и языковая личность“) (Караулов/Karaulov 2010).

воев/Pivoyev 1991: 40 – 41)². На съзнателно ниво съвременният човек възприема заобикалящата го среда в дискурса на научното познание. На подсъзнателно ниво обаче *митологичното съзнание* продължава да бъде активен фактор и да „управлява“ голяма част от поведенческите и речевите модели, включително изборите и решенията ни. Но дори *митологичното съзнание* не остава изолирано от влиянието на съвременните процеси. Ако някога то е било поле единствено на етноспецифичното, днес можем да проследим белезите на глобализация и върху него. Резултат от глобализационните процеси е смесването на елементи от различни *митологични картини на света* в съзнанието на една езикова личност. Този процес преминава през няколко етапа:

- 1) първичен досег с непозната култура, при който елемент от чужда митологична картина на света е представен на езиковата личност;
- 2) опит за възприемане и усвояване на елемента, като този процес предполага „преразглеждане“ на непознатото в рамките на собствената култура;
- 3) осмисляне на непознатото като познато, макар и не напълно свое;
- 4) смесване на понятията за свое и чуждо, за етноспецифично и универсално.

В някои случаи процесът може да достигне **до още един стадий, при който елемент на чуждата култура измества етноспецифичния** и го изпраща в *пасивния културологичен фонд*³. Той става разпознаваем само за тесен кръг носители на езика. Такъв е случаят с образа на русалката в руската култура, който ще разгледаме подробно в рамките на доклада.

Представеният по-горе процес на усвояване на елементи от чуждата култура крие риска от *информационно изкривяване*.

Обект на настоящата разработка са митонимите реалии като елементи на митологичната картина на света. Предмет на изследването ни е *информационното изкривяване*, на което са подложе-

² Преводът на цитатите в текста на доклада е мой – Е. М.

³ Терминът е мой – Е. М.

ни най-вече митоними реалии, напомнящи по част от характеристиките си на митологични образи от други култури.

Ще разгледаме митоними реалии, отразяващи етноспецифични за китайската и руската култура митологични образи – *русалка*, *дзя-ожен*, *мейженю*, *фънхуан* (превеждан на руски език като феникс). Ще изследваме особеностите им както в рамките на собствената *лингвокултура*, така и вече пречупени през призмата на чуждата.

Кратък преглед на терминологичния апарат

В настоящото изследване ще използваме предложеното от В. В. Красних тълкуване на понятието *лингвокултура*: „култура „оезиковена“, „овъншнена“ и закрепена за езиковите знаци“ (Красных/-Krasnyh 2008: 333).

За целите на работата възприемаме определението на Е. В. Матвиенко и с термина *митоними* ще обозначаваме „лексикални единици с митологично съдържание, вербализиращи концептите митологеми на отделния етнос и съдържащи етноспецифична информация“ (Матвиенко/Matviyenko 2010: 37).

Съгласно предложената от нас в по-ранни разработки **класификация на митонимите според разпространеността им в различните култури**, под *митоними реалии* ще разбираме „лексикални единици, обозначаващи митологични елементи, уникални за дадена култура и език“ (Миланова/Milanova 2018: 218).

Терминът *информационно изкривяване*⁴ назовава явлението, при което в съзнанието на читателя възниква изкривен образ, смислово и емоционално натоварен по начин, различен от каноничния, под влиянието на другата култура.

Информационното изкривяване може да действа в две посоки – **изкривяване на образ от собствената култура и изкривяване на образ от чуждата култура**.

Изкривяване на образ от собствената култура

Тук ще разгледаме митоними реалии от китайската и руската митологична картина на света, подложени на информационно изкривяване под влияние на навлязла чужда култура.

⁴ Терминът е мой – Е. М.

Русалка (в традиционната руска лингвокултура)

Образът на традиционната за руската лингвокултура русалка, който срещаме още при Пушкин да седи на клонче („русалка на ветях сидит“)⁵, е познат преди всичко на тесните специалисти и представителите на по-възрастното поколение. По данни на Митологичния речник на Е. М. Мелетински русалките са вредоносни същества – момичета, починали от насилствена смърт, удавници или некръстени деца. „Изглеждат като красиви девойки с дълги разпуснати зелени коси (срв. южнославянските вили, западноевропейските ундини), по-рядко са представяни като космати грозни жени (при северните руснаци)“ (Мелетинский/Meletinskiy 1991: [http](http://)).

С цел изследване на съвременното възприятие на образа сред носителите на руския език беше проведена анкета, в която респондентите (25 души с хуманитарно образование на възраст между 17 и 59 г., от които 9 мъже и 16 жени) трябваше да опишат своята представа за русалка (вж. Таблица 1).

Таблица 1

Русалка
Запишете три асоциации с думата:
Дайте описание на образа (външност, характер и т.н.):
Кой от характерните за образа признаци смятате за основен?
Като положителен или отрицателен бихте определили образа?
В какви източници сте срещали образа? (напр. в приказки, във фразеологизми и т.н.)

24 от 25 анкетирани дават общо физическо описание на русалката като ‘красива жена с рибена опашка’. В асоциативното поле на митонима влизат лексеми като море, опашка, риба, песнопение. В някаква степен варира описанието на характера и емоционалната оценка при респондентите.

⁵ Използваният цитат е от издадената за първи път през 1820 г. и многократно преиздавана поема на А. С. Пушкин „Руслан и Людмила“ (Пушкин/Pushkin 2009: 5).

Шестима от анкетираните определят русалките като положителни герои – мили, добри, наивни.

В 18 анкети се изгражда образът на красиво, но „зловредно“, коварно и опасно същество с отрицателен характер. Двама от респондентите поставят знак на равенство между русалка и сирена.

Както се вижда, в съзнанието на съвременния човек образът на славянската русалка е изместен от образа на западноевропейската. Физическото описание напълно се припокрива с описанието на малката русалка на Х. К. Андерсен, докато при описанието на характера се наблюдава влиянието и на гръцката митология през изкривяването на образа на сирената.

蛟人/蛟人 jiāorén – дзяожен „обитателите на подводното царство“ и 美人鱼 měirényú – мейженю – „хората риби“

Изследователите на китайската митология се сблъскват с един основен проблем при опита за систематизация и категоризация на образите – с проблема за определяне на инвентара ѝ. Фрагментарният характер на текстовете, вариативността в описанията и названията на отделните същества затрудняват създаването на пълен и еднозначен митологичен инвентар. Този проблем възниква и при анализа на митонимите **мейженю** и **дзяожен**, за които срещаме различни описания в текстове от различни периоди и автори.

В съвременния китайски език **мейженю** и **дзяожен** вербализират многобройните ипостаси на архетипа ‘антрополоморфни обитатели на водните пространства’.

В електронната версия на „Большой русско-китайский словарь“ (БКРС) като преводно съответствие на **мейженю** се дава ‘русалка’, а на **дзяожен** – ‘жители на подводното царство’/‘племе на русалките’ (БКРС/ВКРС: <http://>).

Според Янян Джоу (Zhou Yanyan/Чжоу Яньян) те са китайски еквивалент на образа на западноевропейската русалка. Янян Джоу обособява три основни разновидности на антропоморфните водни обитатели, вербализирани чрез митонимите **мейженю** и **дзяожен**, като подчертава, че **дзяожен** е по-старо название. Трите разновидности са: морско чудовище – риба с човешко лице и крайници; получовек – полусаламандър и представителите на водното племе, чийто образ се появява по-късно от останалите,

например в „Записки от преследване на духове“ на Ган Бао от 4. в. (Чжоу/Zhou 2017: 321 – 322).

Различни описания на антропоморфните обитатели на водното пространство за първи път се срещат в географския справочник от 4. – 1. в. пр. н. е. „Каталог на планините и моретата“ (山海经/Shan hai jing/Шан хай дзин). Описанието им има подчертан антропозооморфен характер и е географски и етнически обособено. В справочника са изброени подводни обитатели, представителите на различни народи или животински видове:

„Царството на народа *Ди* (氏人) се намира на запад от дървото *дзиен*. Хората му имат човешко лице и тяло на риба, нямат крака“ (山海经/Shan hai jing/ Шан хай дзин 2017: 298). „*Линю*⁶ (陵鱼) – лицето, ръцете и краката им са човешки, тялото е на риба, живее в океана“ (山海经/Shan hai jing/ Шан хай дзин 2017: 320).

Митонимът *дзяожен* в йероглифен вариант 鮫人 е използван и развит през 4. век в „Записки от преследване на духове“ на Ган Бао⁷. Според него „Отвъд Южното море живеят *дзяожен*. Във водата те живеят като риби, но не са изоставили преденето и тъкачеството, а когато плачат, от очите им падат бисери“ (干宝/Gan Bao/Ган Бао 2017: http). В класическите преводи на руски език на произведението *дзяожен* се разглеждат като хора акули (Гань Бао/ Gan Bao: http), заради основното значение на йероглифа 鮫 – ‘акула’.

В съвременен Китай обаче традиционният образ на антропозооморфните обитатели на водните пространства до голяма степен е изместен от представата за западноевропейската русалка – и като физически, и като характерови особености. Изкривеният образ е вербализиран с митонима *мейженю*. Можем да предположим, че причината да бъде избран той пред *дзяожен* е чисто лингвистична – митонимът *мейженю* е съставен от йероглифите за красив + човек + риба. Тази вътрешна форма на думата подхожда на същ-

⁶ В БКРС линю е преведена на руски като „приказно морско чудовище с тяло на риба и човешки глава и крайници“, а в приведения пример с тълкуване на китайски език е представена като 人鱼, т.е. човек риба (БКРС/ BKRS: http)

⁷ Българското издание на книгата в превод на С. Катърова и Е. Карауланов е озаглавено „Издирени и записани чудновати истории“ (Ган Бао/Gan Bao 2012).

ността на западноевропейската русалка много повече от образа, който откриваме в традиционните китайски текстове.

От посочените примери се вижда как образите от дадена митологична картина на света могат чрез масовата култура да изкривят етноспецифични образи от друга култура до степен да подменят съдържанието на митонима реалия.

Митоними реалии от китайската митологична картина на света, подложени на информационно изкривяване при възприемане от чуждата култура

В рамките на изследването ни за „чужда култура“ ще възприемем руската и ще проследим как китайският митоним реалия функционира в нея. За целта ще използваме митонима *фънхуан*, превеждан грешно на руски език като ‘феникс’.

凤凰/fènghuáng/ фънхуан е едно от символните за китайската култура митични животни. Това е зооморфен персонаж със синкретичен вид, който има клон на петел, гуша на лястовица, шия на змия, тяло, украсено с драконови орнаменти, отпред прилича на лебед, отзад – на цилин⁸, гърбът му е на костенурка. Появата на *фънхуан* е символ на настъпване на мира.

Свързването на мира с появата на зооморфно същество, а не на човек (срв. християнската, мюсюлманската и някои други култури), е специфичен феномен за китайската митологична картина на света. Мирът, олицетворен от нечовек, се възприема като нещо свръхестествено, което има митологичен произход.

В най-пълния онлайн китайско-руски речник – „Большой китайско-русский словарь“ (БКРС/ВКРС: <http://>) – на *фънхуан* съответства превод ‘феникс’, като отсъстват пояснения за същността на птицата. В съзнанието на европейците обаче фениксът се свързва с идеята за прераждане от огъня. За да се проследи доколко се получава информационно изкривяване при изучаващите китайски език рускоговорящи, беше проведена анкета, в която взеха участие 15 души на възраст между 18 и 25 г., от които 7 мъже и 8 жени (вж. Таблица 2).

⁸ Цилин – митологично същество, изобразявано като еднорог елен, чието тяло е покрито с люспи.

Таблица 2

Фънхуан
Запишете три асоциации с думата:
Дайте описание на образа (външност, характер и т.н.):
Кой от характерните за образа признаци смятате за основен?
Като положителен или отрицателен бихте определили образа?
В какви източници сте срещали образа? (напр. в приказки, във фразеологизми и т.н.)

По аналогия с образа на феникса 12 от анкетираните приписват на **фънхуан** връзка с огъня, каквато реално не съществува. Информационното изкривяване засяга възприятието на образа както на фактологично, така и на емоционално ниво. Макар анкетираните да определят феникса като положителен образ, за носителите на руския език той не е културно значим. За разлика от него **фънхуан** е един от основните образи на китайската лингвокултура със сакрално значение. Той присъства както в митологични и фолклорни текстове, така и във фразеологичния фонд на китайския език. В „Голям речник на китайските чъню“⁹ под редакцията на Уан Ю (王玉/Wang Yu/Уан Ю 2012) откриваме над 100 единици, в които присъства митонимът **фънхуан**, като всички са с положителна конотация.

Макар **фънхуан** и **фениксът** да имат някои общи черти, между тях е налице съществена разлика на функционално и прагматично ниво. Тази разлика обаче често не може да бъде уловена от носителите на руския език.

Изследваните от нас примери показват, че едно от най-видимите последствия от глобализацията и културната интерференция е *информационното изкривяване* при възприемането на нова култура. Анализът на *информационното изкривяване* при митонимите реалии води до следните изводи:

- *информационното изкривяване* възниква като следствие от опита да се присвои и усвои чуждата култура;

⁹ Чъню – традиционни за китайския език фразеологични единици със структура от четири йероглифа.

- *информационното изкривяване* може да се отнася както до образ от чуждата култура (напр. *фънхуан* – *феникс*), така и до образ от собствената култура (напр. *русалка*);
- за *информационното изкривяване* допринасят неточните преводи, неточните речникови съответствия;
- за *информационното изкривяване* допринася доминанцията на определени образи от масовата култура (напр. „Малката русалка“);
- *информационното изкривяване* води до неточно възприемане за образи от чуждата култура и трансформация на възприемането за образи от собствената култура.

Настоящата статия не претендира за изчерпателност и е част от по-голямо изследване. Количествената характеристика на респондентите, взели участие в анкетата, и на анализиранияте митологични единици не позволява да се правят генерални изводи, но очертава някои важни тенденции. Резултатите от него показват нуждата да се акцентира върху значимостта на интеркултурното образование с практическо приложение в лингводидактиката, за да се съхрани знанието за етноспецифичните елементи на културата.

БИБЛИОГРАФИЯ

- БКРС/ВКRS** [http: // <https://bkr.info/>](http://bkr.info/), 11.11.2019. [*Bol'shoy kitaysko-russkiy slovar'*. // <https://bkr.info/>, 11 November 2019.]
- Ган Бао/Gan Bao 2012:** Ган, Бао. *Издирени и записани чудновати истории*. София: Издателство „Изток-Запад“, 2012. [Gan, Bao. *Izdireni i zapisani chudnovati istorii*. Sofia: Izdatelstvo “Iztok-Zapad”, 2012.]
- Гань Бао/ Gan Bao, http:** Гань, Бао. Записки о поисках духов. // *Profilib – електронна библиотека*. <<https://profilib.com/chtenie/42111/gan-bao-zapiski-o-poiskakh-dukhov-36.php>>, 11.11.2019. [Gan, Bao. *Zapiski o poiskah duhov*. // *Profilib – elektronnaya biblioteka*. <<https://profilib.com/chtenie/42111/gan-bao-zapiski-o-poiskakh-dukhov-36.php>>, 11.11.2019.]
- 千宝/Gan Bao/Ган Бао 2017:** 千宝, 搜神记。// *數位經典*, 09.05.2017, <<https://www.chineseclassic.com/content/1719>>, 11.11.2019. [Gan Bao. *Sou shen ji*. // *Shuwei jingdian*, 09.05.2017, <<https://www.chineseclassic.com/content/1719>>, 11.11.2019.]
- Караулов/Karaulov 2010:** Караулов, Ю., Н. *Русский язык и языковая личность*. Изд. 7. Москва: Издательство ЛКИ, 2010. [Karaulov, Yu., N. *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'*. Izd. 7. Moskva: Izdatel'stvo LKI, 2010.]

- Красних/Krasnih 2008:** Красных, В. В. Грамматика лингвокультуры: система координат, система таксонов, система ментефактов. // *Русский язык и культура в формировании единого социокультурного пространства России. Материалы I конгресса РОПРЯЛ (Санкт-Петербург, 14 – 18 октября 2008 г.) под ред. Т. И. Поповой и Е. Е. Юркова. – В двух частях. – Т. II.* СПб: Издательский дом „МИРС“, 2008, 333 – 344. [Krasnyh, V., V. Grammatika lingvokul'tury: sistema koordinat, sistema taksonov, sistema mentefaktov. // *Russkiy yazyk i kul'tura v formirovanii yedinogo sotsiokul'turnogo prostranstva Rossii. Materialy I kongressa ROPRYAL (Sankt-Peterburg, 14 – 18 oktyabrya 2008 g.) pod red. T. I. Popovoy i Ye. Ye. Yurkova. – V dvuh chastyah. – T. II.* SPb: Izdatel'skiy dom “MIRS”, 2008, 333 – 344.]
- Матвиенко/Matviyenko 2010:** Матвиенко, Е. В. Языковая репрезентация образов восточноазиатской мифологии в англоязычных текстах – Автореферат. // *Dislib.net – библиотека диссертаций.* <<http://www.dslib.net/germanskie-jazyki/jazykovaya-reprezentacija-obrazov-vostochnoaziatskoj-mifologii-v-anglojazychnyh-tekstah.html>>, 11 ноември 2019. [Matviyenko, Ye., V. Yazykovaya reprezentatsiya obrazov vostochnoaziatskoj mifologii v angloyazychnyh tekstah – Avtoreferat. // *Dislib.net – biblioteka dissertatsiy.* <<http://www.dslib.net/germanskie-jazyki/jazykovaya-reprezentacija-obrazov-vostochnoaziatskoj-mifologii-v-anglojazychnyh-tekstah.html>>, 11 November 2019.]
- Мелетински/Meletinski 1991:** Мелетинский, Е. М. Мифологический словарь. Москва: „Советская энциклопедия“, 1991. // *Библиотекаръ. Ру.* <<http://www.bibliotekar.ru/mif/>>, 11 ноември 2019. [Meletinskiy, Ye., M. Mifologicheskiy slovar'. Moskva: “Sovetskaya entsiklopediya”, 1991. // *Bibliotekar'. Ru.* <<http://www.bibliotekar.ru/mif/>>, 11 November 2019.]
- Миланова/Milanova 2018:** Миланова, Е. Към въпроса за лингвокултурологичния потенциал на митонимите. // *Словото – идеи, идеали, утопии. Сборник с доклади от Деветнадесетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2017 г.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018, 215 – 223. [Milanova, E. Kam vaprosa za lingvokulturologichniya potentsial na mitonimite. // *Slovoto – idei, ideali, utopii. Sbornik s dokladi ot Devetnadesetata natsionalna konferentsia za studenti i doktoranti, Plovdiv, 2017 g.* Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2018, 215 – 223.]
- Пивоев/Pivoyev 1991:** Пивоев, В. М. Мифологическое сознание как способ освоения мира. Петрозаводск: Карелия, 1991. [Pivoyev, V., M. Mifologicheskoye soznaniye kak sposob osvoeniya mira. Petrozavodsk: Kareliya, 1991]
- Пушкин/Pushkin 2009:** Пушкин, А. С. Сказки Пушкина. Живопись Палеха. Санкт-Петербург: Издательство „П-2“, 2009. [Pushkin, A., S. Skazki Pushkina. Zhivopis' Paleha. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo “P-2”, 2009.]
- Чжоу/Zhou 2017:** Чжоу, Яньян. Образ „美人鱼/ русалки“ в русской и китайской традиции: общее и особенное. // *Научный диалог*, 2017, вып. № 5, 319 – 329. <http://nauka-dialog.ru/assets/userfiles/2741/319-329_Chzhou_Yan'yan'_ND_2017_5.pdf>, 11 ноември 2019. [Zhou, Yanyan. Obraz “美人鱼/rusalki” v russkoy i kitayskoy traditsii: obshcheye i osobennoye. // *Nauchnyy dialog*, 2017,

вып. № 5, 319-329. <http://nauka-dialog.ru/assets/userfiles/2741/319_329_Chzhou_Yan'yan'_ND_2017_5.pdf>, 11 November 2019.]

王玉/Wang Yu/Yan Ю 2012: 王玉。新华成语词典。北京：商务印书馆，2012。
[Wang Yu. Xinhua chengyu cidian. Beijing: Shangwuyinshuguan, 2012.]

山海经/Shan hai jing/ Шан хай дзин 2017: 山海经（图文珍藏本）。长沙市：岳麓书社，2017。[Shan hai jing (tuwen zhencang ben). Changshashi: Yuelushushi, 2017.]

КЕЛТСКИТЕ ЗАЕМКИ В АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Ирина Митърчева

Медицински университет – Пловдив

CELTIC BORROWINGS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Irina Mitarcheva

Medical University – Plovdiv

In the course of its existence English was brought into contact with at least three other languages, the languages of the Celts, the Romans, and the Scandinavians. As a result of these contacts certain linguistic features were borrowed, especially additions to its vocabulary. The present article deals with the Celtic influence on the English language. It gives a brief overview of the Celtic varieties of English and the Celtic Hypothesis.

Keywords: language contacts, Celtic borrowings, English language

Езиков контакт е терминът, описващ ситуация, в която говорещите два езика или два езикови варианта общуват продължително помежду си в резултат на географска или социална близост. Взаимното влияние, което се дължи на това общуване, води до промени в структурата или в лексиката на единия или на двата езика/варианта.

Причините, породили контактите между носителите на различни езици, са разнообразни: съвместно съжителство на една и съща територия, попадане под чужда власт и принудително налагане на езика на завоевателите, имиграция и др. Резултатите от езиковите контакти зависят от редица фактори, но от съществено значение са социалната позиция на контактуващите групи, престижът, близостта на контактуващите езици, както и възрастта на говорещите.

Контактите могат да бъдат интензивни, водещи до езиково изместване (англ. *language shift* – единият от езиците се пренебрегва). Вследствие на езиковите контакти най-забележими са лексикалните заемки (напр. думите от френски произход, навлезли в английския език в резултат на историческия престиж на френския). Фоно-

логични и граматични промени също могат да настъпят, макар и много рядко, и не се открояват в същата степен.

Според С. Томасон и Т. Кауфман трябва да се направи разграничение между различните видове контакт между езиците. Лексикалното заимстване се различава от езиковото изместване. То предполага запазване на езиците или диалектите, които контактуват помежду си. Ако два или повече езика се запазят в рамките на една и съща общност и единият от тях е с по-висок престиж и е по-широко използван от другия, става въпрос за диглосия. Лексикалното заимстване най-често се проявява между езици от групи на населението, живеещи в съседство (Thomason, Kaufman/Томасон, Кауфман 1988).

Изместването на езиците предполага отмиране на автохтонните езици и преструктуриране на таргетните езици. Тези сценарии на контакт (заимстване и изместване) са подвластни на различни модели на трансфер между езиците. Заимстването зависи от интензивността и продължителността на езиковите контакти, както и от социално-икономическите структури. Обикновено първо се пренасят съществителните имена, впоследствие глаголите и прилагателните. Различните сценарии на изместване зависят от социалния статут на индивидите, участващи в отношенията между групите. През 5. и 6. век в Британия се е осъществил езиков контакт между относително малък военен елит, т.е. социалната група, която е била на власт, и подчиненото население. Членовете на този елит са били носители на престижните варианти на германските езици, а останалата част от населението е говорела на нископрестижния късен британски или британски латински. Тези варианти биват изместени от староанглийските диалекти в продължение на няколко века (от 5. до 9. век). Този процес е бил неравномерен в различните области (на разположените на югоизток се е развил по-рано, отколкото на тези на север и югозапад) (Tristram/Тристръм 2007).

Английският език е западногермански език, принадлежащ към германската езикова група от индоевропейското езиково семейство. Формира се на основата на няколко диалекта, днес наричани с общото име староанглийски език, които са пренесени по източното крайбрежие на Великобритания от англите, саксите и

ютите през 5. век. Германските нашественици назовават местните келти *wealas* (чужденци), откъдето произлиза думата уелски (*Welsh*). Келтите наричат нашествениците „саксонци“ без оглед на племето, към което принадлежат. В края на шести век влиза в употреба терминът англи (*Angles*). Името на страната *Englaland* (земята на англите), от което произхожда *England*, се появява около 1000 г. Езиците, които се говорят от местните жители преди англосаксонското нашествие, принадлежат към келтската група. Те са пренесени от народ, който се заселва там в средата на първото хилядолетие преди Христа.

Келтските езици са група индоевропейски езици, които са произлезли от общ протокелтски език, и се делят на следните подгрупи:

- Островни келтски езици
 - а) гойделски (ирландски и шотландски гаелски)
 - б) британски (уелски, корнуолски, бретонски, кумбрийски)
- Континентални келтски езици – галски и келтиберийски

Думата „келтски“ произхожда от старогръцки, в който лексемата *Κελτοί* е била пренебрежително название за всички чужденци. За римляните термините *келтски* и *галски* били взаимозаменяеми и били използвани, за да представят жителите на римските територии във Франция и Северна Италия. Интересно е да се отбележи, че етнонимите не са били прилагани за местните жители в Британия по време на римското владичество. И все пак, ако индивид, говорещ келтски, се определя като келт, то жителите на Британия биват смятани за келти, когато римляните завладяват нейната територия. Към 400 г. пр. н. е. келтските езици за били широко употребявани в Европа и най-вече на Британските острови. По време на римското владичество смесените бракове между техни представители не са рядкост, в резултат на което се наблюдава и смесване на обичаите и културите. След оттеглянето на римляните през 410 сл. н. е. келтските племена са доминиращи в Шотландия, Уелс и Корнуол.

Келтското влияние в английския език се проявява в следните аспекти:

1. **Лексикални заемки.** В латинския език се откриват известен брой заемки от галски произход: *carrus*, *carpentum*, *lancia*, от

които произхождат английските думи: *carry, carriage, chariot, carpenter, carpentry, lance, lancer*. Някои от тях, с които се описват пейзажи и монументи, произхождат от островните келтски езици: *ben, cairn, corrie, crag, crannog, cromlech, dolmen, glen, loch, menhir, strath, tor*.

2. Литературни сюжети. След норманското завоевание на Англия през 11-и век бретонци и уелсици, говорещи латински, френски и английски, разпространяват келтски разкази в дворовете и манастирите на Западна Европа. Ключов елемент в тази дисеминация е *Matter of Britain (Matiere de Bretagne)*, която разкрива връзка с Бретан и Британия. От съществено значение в нея са легендите за Артур и неговите рицари, а героите притежават франкофонизирани и англицизирани имена като: *Arthur, Gareth, Gawain, Guinevere, Lancelot, Merlin, Morgan*. Сложни келтски теми се преплитат с християнските, класическите и германските теми и стилове в псевдоисториите на Британия, рицарските романи и великия Граал.

3. Топоними и антропоними. Най-голямото лексикално наследство от келтите са собствените имена. Това са:

а) Топоними:

– названия на реки: континенталният келтски оставя следи из цяла Европа: *Danube, Rhine, Rhone, Seine*. Названията на реките *Avon, Clyde, Dee, Don, Forth, Severn, Thames, Usk* са с келтски произход, а различни келтски думи, означаващи ‘вода’ и ‘река’ са запазени в *Eke, Esk, Dover* и *Wye*. Келтската дума за вода е в основата на имена като: *Aix-en-Provence, Axminster, Caerleon-on-Usk, Exmouth, Uxbridge*. Тя е мотивираща в названието на британското *whisky* и *whiskey* на ирландски и американски английски. Тези думи са кратките форми на *whiskybae* и *usquebaagh* от гaelското *uisge beatha* (вода на живота, латинска калка на *aqua vitae*).

Келтски думи, означаващи „хълм“, се откриват в топонимите *Barr* (уелски *bar* „връх“), *Bredon* (уелски *bre* „хълм“), *Bryn Mawr* (уелски *bryn* ‘хълм’ и *mawr* ‘велик’), *Creech, Pendle* (уелски *pen* ‘отгоре’) и други. Някои други келтски елементи като *cumb* (дълбока долина) се срещат в названията *Duncombe, Holcombe, Winchcombe; torr* (висока скала, връх) в *Tor, Torcross, Torhill; pill*

(приток) в *Pylle, Huntspill*; и *brocc* (язовец) в *Brockholes, Brockhall*.

– названия на населени места (градове): имената, завършващи на -ас във Франция, използвани на английски: *Armagnac, Aurignac, Cadillac, Cognac*; имената на градове като: *Belfast, Cardiff, Dublin, Glasgow, London, York*;

– названия на областите *Argyll, Cornwall, Cumbria, Devon, Dyfed, Glamorgan, Kent, Lothian* също имат келтски произход.

Кралството Кент дължи името си на келтската дума 'Canti' или 'Cantion', значението на която е неизвестно, докато названията на двете древни Нортумбрийски кралства – *Деѝра (Deira)* и *Берника (Bernicia)* – произхождат от наименованията на келтски племена. Други области, особено на запад и югозапад, запазват следи от по-ранни келтски наименования. *Девъншир (Devonshire)* съдържа името 'Dumnonii', *Cornwall* означава „Корнубийски уелски“, а бившият окръг *Къмбърленд* (сега част от Къмбрия) е „земята на Кимру или на британците“. Освен това редица важни центрове от римския период имат имена, в които се съдържат келтски елементи. Самото име Лондон, въпреки че етимологията на думата е донякъде несигурна, най-вероятно има келтски произход. Първите срички на *Уинчестър, Солсбъри, Ексетер, Глостър, Уорчестър, Личфийлд* и много други имена на градове са с келтски произход, а древното име на *Кентърбъри (Durovernum)* е келтско.

б) Антропоними:

– личните имена от келтски произход са широко разпространени: *Alan, Donald, Duncan, Eileen, Fiona, Gavin, Ronald, Sheila*;

– фамилни имена от патроними и етноними: *mac/mc (MacDonald, McDonald)* и *O (O'Donnell, O'Neill)* и други като *Cameron, Campbell, Douglas, Evans, Griffiths, Jones, Morgan* и т.н.

Келтските заемки в староанглийския език се отнасят към три лексикални пласта:

– заемки от ранноконтиненталния период: 'rice', която оцелява в съвременния английски като втори елемент в 'bishopric' от келтското *rix* (староирландски *rí, gen. rí* 'крал');

– думи, приети в староанглийския след средата на 5. век: *brocc*, на диалектен английски *brock* (язовец, пор) от старобритонски *brokkos*;

– религиозни заемки от староирландския език, въведени от ирландските мисионери през 7. век: *dry* ‘магьосник’ от староирландски *druí* (магьосник, друид).

През 563 г. св. Колумба пристига с дванадесет монаси от Ирландия, за да проповядва във Великобритания. На малкия остров Йона край западния бряг на Шотландия основава манастир и го превръща в своя обител за останалите тридесет и четири години от живота си. От този религиозен център произхождат много мисионери, основали други религиозни институции, които са допринесли много за разпространението на християнското учение. В резултат на тяхната дейност думите *ancor* (отшелник), *dry* (магьосник), *cine* (събиране на пергаментови листа), *cross*, *clugge* (звънец), *gabolrind* (компас), *mind* (диадема), *stoer* (история) и *cursian* (проклинам) навлизат в староанглийския език, но се използват спорадично.

Влиянието на келтските езици върху английския език се ограничава най-вече в топонимите. Думите в староанглийския език с келтски произход са твърде ограничени на брой, а тези, които англосаксонците научават в резултат от всекидневния контакт с представителите на автохтонното население, се предават устно. Те се отнасят към битовата лексика и са с популярен характер: *binn* (кошница, ясли), *bratt* (наметало), а географските названия, които се утвърждават в речниковия фонд на англосаксонците – *crag*, *luh* (езеро), *cumb* (долина) и *torr* (стърчаща скала, връх) и последните две названия, са съставни елементи в названия на места; както и думите *dun* (тъмно оцветен) и *ass* (от латински *asinus*).

4. Келтски варианти на английския език

Вариантите на английския, използвани в Ирландия, остров Ман, Шотландия и Уелс, повлияни значително от местните езици, са не само източници на лексикални заемки, но също и субстрати, оформящи тези варианти.

Английският език се разпространява в Ирландия с идването на англо-норманите от западен Уелс в края на 12. век. Сред заселниците има и такива с майчин език английски, които съжителстват заедно с населението от френско-нормандски произход в Ирландия и се заселват в градовете на източния бряг на Ирлан-

дия, като осигуряват място за бъдещото англоговорящо население. Взаимодействието на съществуващите форми на английския със скотския, влязъл в употреба през 17. век в северната част на страната, е причината за езиковото отделяне на Ълстър, най-северната провинция, от останалата част на страната.

Така утвърдилата се езикова ситуация дава основание английският в Ирландия да бъде разделен на три основни групи, въпреки че не съществуват диалектни различия, отнасящи се точно до определено графство или регионално разпределение в страната:

1. Англо-ирландски (ирландски английски – ІЕ) – вариант, на който говори средната работническа класа в по-голямата част на Ирландия, произхождащ от английския на 17. век, видоизменен в резултат на контактите с ирландския, ълстърския скотски и хиберно-английския.

2. Ълстърски-скотски – вариант на скотския в Лоуланд (най-южната част на Шотландия и най-близката до Англия), който се говори основно в Antrim, Donegal и Down и оказва влияние върху всички форми на северната реч.

3. Хиберно-английски (НЕ) – вариант, разпространен сред работническата класа, който се използва от общностите, чийто наследствен език е гаелският.

Някои лингвисти разглеждат хиберно-английския (НЕ) и ирландския английски (ІЕ) като синоними. Не съществува ясно разграничение между НЕ и ІЕ и те могат да бъдат поставени на континуума между ирландския и стандартния британски английски или скотски език. Напоследък за назоваването на една и съща езикова система се налага мнението, че под НЕ се има предвид по-разпространената употреба на ирландския вариант на английския език.

Стандартният шотландски английски (SSE) се определя като модифицирана версия на стандартния английски език в Шотландия. SSE се отличава със специфично произношение, главно поради влиянието на скотския и гаелския шотландски. Вследствие на това се разграничават два ясно изразени варианта на шотландския английски. Първият е повлиян от келтския шотландски и се говори основно в Highlands и на островите и се нарича “*Gaidhealtachd*” или “*Highland English*”. Вторият е повлиян от

скотския и е означен като стандартен шотландски английски. Характерните особености на SSE могат да се открият както в граматиката, така и в лексиката, но най-значимите са в областта на фонетиката и фонологията. SSE притежава фонологична система, която е уникална за говорещите шотландски, споделя се от повечето от тях и се различава от другите варианти на английския език в много отношения. SSE се говори навсякъде в шотландските региони, но някои регионални разновидности са много различни от установената форма. Въпреки еднаквата фонологична система в SSE спецификите в произношението се различават също сред представителите на отделните социални прослойки.

В резултат на интерференцията между английския и уелския език се формира и утвърждава уелският английски като вариант на английския език, който се говори в Уелс. Неговият произход се свързва с работниците от различни области на Британските острови, търсещи работа в южните долини на Уелс (South Wales Valleys).

Известен брой учени, застъпници на келтската хипотеза (The Celtic Hypothesis), твърдят, че произходът на перифрастичното 'do' в английския се дължи на езикови контакти и на влиянието на келтски субстрат. Според А. Гарет трите британски келтски езика притежават конструкция, която се формира с помощта на 'do' и на отглаголно съществително (Garrett/Gapet 1998: 285).

Въпреки че никога не се е провеждала официална кампания за унищожаване на келтските езици, келтските общности в продължение на векове са били официално пренебрегвани, а техните езици и литература – маргинализирани. Наблюдава се явлението „убийство на езика“ (англ. *linguicide*). Дори при наличието на добра воля положителните резултати са били минимални, с изключение единствено на уелския език. Подкрепата на ирландското правителство от 1920 г. не успява да спре упадъка на гаелския, който по-късно получава официален статут наравно с английския. Отношенията между доминантната култура и келтските общности трудно могат да бъдат определени като добри. Уелският и гаелският имат несигурна позиция, а влиянието на английския се разширява. В този процес келтските субстрати прерастват в различни варианти на английския, които се използват заедно с ав-

тохтонните езици или се срещат в региони, където някога тези езици са били широко употребявани.

В резултат на многовековното съжителство и контактите между езиците на територията на Обединеното кралство се формират езикови варианти, но не се образува езиков съюз.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Garrett/Гапер 1998:** Garrett, A. On the origin of auxiliary *do*. // *English Language and Linguistics*, 1998, № 2, 283 – 330.
- Tristam/Тристъм 2007:** Tristam, H. L. C. (ed.). *Papers from the Workshop Within the Framework of the XIII International Congress of Celtic Studies, Bonn, 26 – 27 July 2007*. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2007.
- Thomason, Kaufman/Томасон, Кауфман 1988:** Thomason S. G, T. Kaufman. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Oxford: University of California Press, 1988.

ПРЕГЛЕД И ПРОУЧВАНЕ НА СЪЩЕСТВУВАЩИ СИСТЕМИ ЗА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ

Мария Жекова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

OVERVIEW AND EXPLORATION OF EXISTING ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS

Mariya Zhekova

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

One of the tasks of computational linguistics is the creation of software and applications to facilitate access to and use of large amounts of information. Natural language processing can create interfaces that allow users to interact more intuitively with data, and to access information by entering queries using their native language. This article provides an overview of the history of information systems with a natural language interface to a database. Existing systems of artificial intelligence present knowledge and reflect the conceptual basis of the organization of human memory as well as its flexibility and visibility. The publication is part of a study devoted to the application of the natural language interface to e-learning.

Keywords: natural language understanding, artificial intelligence, natural language processing, data/information processing

Дългосрочно желание от страна на компютърните потребители е да минимизират пропастта в комуникацията между компютъра и човека. Потребителските интерфейси на естествен език (ИЕЕ) са вид компютърно-човешки интерфейси, където езикови форми като глаголи, фрази и клаузи действат като параметри в образуването на заявките към база данни за извличане на информация. Според Рукшън, Прашанти, Синатамби (Rukshan, Prashanthi, Sinnathamby/-Рукшън, Прашанти, Синатамби 2013) извличането на информация от базата данни изисква задълбочени познания за технически езици като Structured Query Language. За разлика от това интерфейс на естествен език за работа с база данни би позволил да се задават въпроси, които да бъдат формулирани на родния език на потребителя. Следователно информационни системи с естественоезиков интер-

фейс биха били по-подходящи за случайни потребители, тъй като няма да е нужно потребителят да изучава език, чрез който да комуникира със системата.

ИЕЕ трябва да е в състояние да разбере човешкия език след въвеждане и да го преведе на езика, който базите данни разбират, за да се получи информация. Адекватното представяне на вътрешната структура е ключът към постиганто на добри решения на реални проблеми.

Машинното обучение е мощна форма на изкуствен интелект. Популярни потребителски приложения като Alexa, Siri, Netflix, Google Maps, Facebook новините и автопилота на Tesla са много успешни в овладяването на силата на машинното обучение да разпознават модели в огромни количества от данни (подобно на други нововъзникващи приложения за откриване и реагиране на заплахи за киберсигурност, автоматизация на процесите, управление на мрежова инфраструктура, застрахователно ценообразуване и търговия с акции, облигации и други финансови инструменти).

Но човешкият интелект е много повече от просто разпознаване на модели, а изкуственият интелект е много повече от машинно обучение. Ефективността на приложенията за машинно обучение е ограничена до наличието на правилен набор от пълни, коректни, ясни и точни данни, като се разчита на човешки специалисти по бази от знания да конструират, настройат и усъвършенстват моделите и невъзможността на тези еднократно създадени модели да се обобщят за всяка предметна област, за всички бизнес процеси, функции и дори географски региони.

Видове системи за изкуствен интелект

Една от задачите на компютърната лингвистика е създаването на софтуерни програми и приложения, които да улеснят достъпа до огромна по обем информация и работата с нея.

Компютърните подходи за идентифициране на важно съдържание попадат в двете крайности:

1. От една страна, темата и важната информация за даден домейн са предварително дефинирани като шаблони – фрейми за извличане на информация, определени предварително от експерти. Наричат ги системи за съвпадение на модели. Ранните систе-

ми за изкуствен интелект разчитаха на техники за съвпадение на модели, за да отговорят на въпроси.

2. От друга страна, традиционните системи работят само с индикатори, идващи от входните данни. Наричат ги синтактични системи. При тях потребителският въпрос се анализира и разделя до синтактично дърво. Използвайки граматични правила, системите разбират структурата на въпросителното изречение.

Системите въпрос – отговор (QAS) дават отговори на въпросите, зададени на естествен език. Подобно на системите, които обобщават текст от документи, QAS разчитат на сложни техники за естественоезиков анализ. Техниките в QAS можем да класифицираме в три категории:

1. Подход за извличане на информация – базиран на извличане на информация. Най-напред обработват въпроса, определят подробности като тип и фокус на въпроса, тип на отговора и след това използват тази информация за създаване на заявката.

2. Подход, основан на знанието – генерира семантично описание на въпроса, който след това се използва за търсене в структурираните ресурси. Подходящ за ограничени домейни като туризъм, медицината и транспорта, където не съществуват големи обеми предварително записани документи. Подходите, базирани на знания, се основават на това, че не трябва да се добавят нови правила за всеки нов домейн или език на приложението. Siri на Apple е такъв вид система.

3. Хибриден подход – в хибридните системи за въпрос/отговор, подобно на Watson на IBM, докато въпросът се анализира семантично, отговорите се генерират, като се използват методите за извличане на информация.

История и преглед на системите за изкуствен интелект

Системите за изкуствен интелект са претърпели значително развитие в последните 50 години, но интересът към темата не намалява.

Изследователите на изкуствения интелект обучават невронни мрежи, за да разпознават модели, от средата на 60-те години на миналия век и разработват системи, базирани на знанието, способни да извършват многоетапно логическо мислене и извличане

на изводи, още от началото на 70-те години. Първите са се наричали перцептрони, а последните се наричат експертни системи. Първоначално тези парадигми са изглеждали обещаващо, но след това са се сблъскали с огромни пречки, които са забавили напредъка им с цели десетилетия. Няколко неща са се променили през последните 50 години, което прави преглеждането и използването на съществуващите подходи икономически изгодно.

В случая на така наречените перцептрони или невронни мрежи двете важни допълнителни „липсващи връзки“, необходими да направят машинното обучение търговски практично, са достъпът до достатъчно данни и евтините процесори. Днес, благодарение на интернет, cloud computing и технологиите Big Data¹ се прилагат повсеместно, а нарастващият глобален пазар за игри донесе бързи, евтини, масови процесори.

Необходимостта от стабилен и приложим уеб ИЕЕ стана по-остра в последните години, тъй като обемът на информацията в интернет нараства постоянно и безкрайно и все повече хора получават достъп до данни, съхранявани в различни формални хранилища чрез уеббраузъри.

В тази статия представяме съществуващи системи за изкуствен интелект. Те освен анализатори на текст са и софтуер за машинно обучение с поведенчески алгоритми, които се адаптират към изискванията на потребителя. Въз основа на огромни бази от данни тези системи подобряват полезността си. По-популярни приложения са:

1. **LUNAR** е един от първите NLIDB, създаден през 60-те години като интерфейс към база данни на лунните скали. Системата, разработена от NASA, е предназначена да отговаря на писмено зададени въпроси за геоложкия анализ на лунните скали, върнати от Луната. Използвани са две бази данни – химични анализи и литературни справки. Програмата използва анализатор на разширени мрежи за преход и процедурна семантика на Уудс. Сис-

¹ Big data – съвкупност от структурирани и неструктурирани данни с големи обеми, които се обработват с голяма скорост и имат различни форми.

темата е била неофициално демонстрирана на Втората годишна научна конференция, посветена на Луната² през 1971 г.

2. **LADDER** е една от първите добри системи за обработка на естествен език. Системата е проектирана като естественоезиков интерфейс към база данни с информация за корабите на американския флот. Тази система, описана от Хендрикс (Hendrix, Sacerdoti, Sagalowicz, Slocum/Хендрикс, Сасердоти, Сегалович, Слоукъм 1978), използва семантична граматика за разбор на въпроси и запитвания към ограничена база данни. Системата LADDER може да поддържа само прости заявки от една таблица или запитвания към няколко таблици с лесни условия за съответствие.

3. Известна система от средата на 80-те години е **CHAT-80**, която е изпълнена изцяло на Prolog. Целта и усилията са били насочени към въпросите на преносимостта и разработването на общи интерфейси, които могат лесно да бъдат адаптирани към различни бази данни.

4. **SIRI** – личен асистент на Apple с женски глас. Чрез нея намираме информация, изпращаме съобщения, добавяме събития в календарите си, получаваме напътствия. Приложението използва технология за машинно обучение, за да стане „по-умно“ и способно да предвиди и разбере нашите въпроси и искания на естествен език.

5. **Google Assistant** е мултиплатформена услуга, която работи на всякакви устройства. Google Assistant може да открива желаните от потребителя филми и след това да поръча билети за тях. Google Assistant не е обвързан с конкретен смартфон, таблет или друго устройство. След като му се зададе въпрос, той определя контекста, следи разговора и е в състояние да върне коректен отговор.

6. **ALEXA** е въведена от Amazon за първи път. Има невероятната способност да дешифрира речта от всяка точка на стаята, може да ни помогне да пазаруваме, да насрочваме срещи, да настроим аларми, да управляваме интелигентно жилището си, помага на хора с ограничена подвижност.

² Second Annual Scientific Lunar Conference in Houston, 1971.

7. **COGNITO** – стратегия за обслужване на клиенти, която предлага персонализирана поддръжка. Приложението може да разбира контекста, да разговаря с клиентите си на естествен език и да се учи от поведението си. Насочва ги към подходящия продукт въз основа на данни от потребителски профил или събития от живота (например покупка на жилище, получаване на студентски кредит и т.н.). Тези високоцелеви, навременни оферти увеличават реализациите и имат положително въздействие както върху компаниите, така и върху клиентите.

8. **BOXEVER** – софтуерно приложение, което чрез използване на изкуствен интелект и машинно обучение във вид на игра помага на потребителите си да намерят нови начини за резервиране на своите пътувания. Целта му е да се подобри взаимодействието между туристическата индустрия и нейните клиенти.

9. **ELIZA** – компютърна програма за естествен език, която симулира разговор, използвайки методология за „съвпадение на модели“ и заместване, която дава на потребителите илюзия за разбиране от страна на програмата, но няма изградена рамка за контекстуализиране на събития според Д. Джурафски (Jurafsky, Martin/Джурафски, Мартин 2008).

10. Диалогова система **HAM-ANS** (Hoeppner, Morik, Marburger/Хопнер, Морик, Марбургер 1984), чието поведение в диалоговия прозорец може да бъде прехвърлено от режим на сътрудничество (например системата отговаря на въпроси) до режим „базиран на интереси“ (например системата се опитва да убеди потребителя да резервира стая в конкретен хотел).

11. Системите **NLMenu** и **NATURALLINK** предоставят възможности за динамично формиране на т.нар. естественоезикови менюта, като по този начин се избягват редица лингвистични трудности. Потребителят може да избира сред голям брой алтернативи, но езикът за въвеждане се контролира. Всеки избор има добре дефинирана синтактична структура. Тъй като качеството на системата за обработка на естествения език е силно зависимо от формалното качество на входа, то тази система се разглежда като идеалния компромис за въздействието/ефекта човек – компютър. Потребителят се ръководи от набор от динамично генерирани

менюта, за да използва подмножеството на естествения език, който разбира.

12. **Language Craft** е инструмент за изграждане на интерфейси на естествения език към интерактивни системи, включително бази данни и експертни системи.

13. **Penn Tree Bank** е електронен ресурс от синтактично анотирани текстове за българския език, който може да бъде:

1. Основа на формална компютърна граматика на българския език (parser);

2. Консистентно анотиран, за да се използва лесно и удобно;

3. Достатъчно детайлно анотиран, за да позволява посpecificни употреби (система за отговаряне на въпроси, подкрепена от семантични графи);

14. **FoG** – система, използвана от Канада, за генериране на прогнози за времето на френски и английски език в началото на 90-те.

15. **Phrasetech, Arria NLG, Automated Insights, Narrative Science, Retresco и Yseop** – преобразуват данните в разкази.

16. **FriendlyData API** – интерфейс за търсене на естествен език. Използва се от фирмите за пазарен анализ, за продажби на дистрибутори и прогнози на продажбите, за проучване на нивата на запаси и веригата на доставки, за пестене на оперативни разходи – с цел да бъдат намерени скрити послания, да се спести време и да се вземат по-бързи бизнес решения.

17. **Sophia Semantic Search** – позволява на системата да разпознае значението на текст (като поредица от символи) и да идентифицира семантични елементи като понятия, обекти и отношения.

18. **CLIR** – извличането на информация на различни езици (CLIR) е подобласт на информационното извличане, която се занимава с извличане на информация, написана на език, различен от езика на заявката на потребителя. Целта на CLIR е да намери информацията, написана на език, различен от езика на заявката.

19. **LORELEI** (Low Resource Languages for Emerging Incidents) е програма за инциденти. Езиковите пакети се състоят от големи обеми от формален и неформален едноезичен и паралелен (с английски) текст с разнообразни ръчни анотации за подкрепа на ситуационната осведоменост, плюс лексикон и основни инстру-

менти за обработка. Езиковите пакети за инциденти съдържат ръчно обозначени данни за оценка, предназначени да тестват представянето на системата за задачи, свързани със ситуационната осведоменост за един или повече езици.

20. The **DARPA** Machine Reading Program – прави информацията, съдържаща се в текста, достъпна във форми, които компютрите могат да използват за автоматизирана обработка. Изградени са текстови модели, които обхващат знанията от естествено въведен текст и го трансформират във формални представления, използвани от изкуствения интелект.

21. **Hydra** – българската система Hydra е платформенонезависима програма за създаване и валидиране на лексикално-семантични мрежи. Тя дава възможност на потребителите да редактират или търсят в произволен брой уърднети едновременно. Отделните уърднети могат да се синхронизират, което позволява едновременното визуализиране на еквивалентните синонимни множества в различните езици.

22. **Chooser** е многофункционална платформенонезависима система, която позволява дефиниране на различни анотационни схеми. Основните функции на програмата са: бързо и интуитивно анотиране; достъп до детайлна информация за предложените значения чрез синонимните множества и информацията, свързана с тях – синоними, тълковни дефиниции, семантични релации; идентифициране на съставни думи и изрази както с елементи в съседство, така и с дистантни елементи; разнообразни стратегии за обхождане на корпуса; операции върху езиковите единици – редактиране, вмъкване, изтриване на думи и символи; гъвкава стратегия за търсене в корпуса, чрез прости заявки и регулярни изрази по произволна или основна форма на дума (от официалния сайт на Chooser).

23. Проектът **FrameNet** на Университета в Бъркли се базира на теория на значенията, наречена фреймова семантика, в чиято основа лежи схващането, че значението на повечето думи може да бъде разбрано най-добре на базата на семантичните фреймове (описание на типа събитие, отношение, процес или явление) и на участниците в тях. Лексикалната база данни FrameNet е едновременно четима за човека и машината въз основа на анотиране на

примери за това – как се използват думите в действителните текстове. Съдържа предварително фиксиран брой текстови единици с предварително зададена структура – повече от 200 000 изречения, свързани с повече от 1200 семантични рамки, които осигуряват уникален набор от данни за обучение за семантично етиктиране на ролята, използвани в приложения като извличане на информация, машинен превод, разпознаване на събития, анализ на чувствата и др.

24. **WordNet** е система, разработена в Университета в Принстън като лексикална база данни за английски език. WordNet според П. Несторова (Несторова/Nestorova 2008) може да се нарече многофункционален речник – тълковен, синонимен – и освен това поради йерархичността в подреждане на лексемите дава възможност да се проследи в каква система влиза отделно понятие. WordNet е форма на традиционна семантична мрежа. Възлите в нея са множества от действителни думи в английския език, които имат общо значение и са синоними в даден контекст. Дъгите изразяват семантични, морфо-семантични и екстралингвистични релации между възлите (от официалния сайт на BulNet).

25. **VerbNet** е проект, в който предикатите са съотнесени както с фреймовете във FrameNet, така и с понятията в WordNet (Schuler/Шулер 2005).

26. **BulNet** – част от многоезична семантична мрежа на балканските езици BalkaNet. Българският WordNet съдържа повече от 80 000 синонимни множества, разпределени в девет части на речта – съществителни, глаголи, прилагателни, наречия, местоимения, предлози, съюзи, частици и междуметия. Изграден е от множества от думи, наречени синсети (synsets – synonymy sets). Всяко синонимно множество – synset, кодира релация на еквивалентност между няколко единици – literals (поне един literal трябва да присъства експлицитно в множеството), които имат уникално лексемно значение, принадлежат към една и съща част на речта и изразяват еднакво значение.

27. **Семинвест** – общото между FrameNet и Семинвест е в представянето на семантиката на лексикалните единици чрез набор от свързани помежду си понятия, т.е. чрез концептуални структури. Във FrameNet не само глаголите, но и съществителни-

те, прилагателните, наречията и предлозите имат семантични рамки (semantic frames), а в Семинвест са включени само глаголни единици.

28. **ATLAS** – Applied Technology for Language-Aided CMS – проект, насочен към създаването на система за публикуване и поддръжка на електронно съдържание на различни езици. Неговата основна цел е да улесни разработването и управлението на многоезичното уебсъдържание, по-специално създаването и поддръжката на многоезични уебсайтове (от сайта на проекта). Системата включва съществуващи програмни ресурси за компютърна обработка на български, гръцки, румънски, хърватски, полски, немски и английски. Системата има три компонента: с **iLibrarian** и **iPublisher** потребителите могат лесно да създават, поддържат и публикуват многоезиково съдържание в интернет, а с **EUDocLib** имат достъп до европейските правни документи. **iPublisher** е SAS услуга за уебсъдържание, която позволява на малки и големи организации да внедряват и управляват многоезични уеб сайтове, без да харчат време и усилия за инсталиране и поддържане на система за управление на съдържанието. **iLibrarian** е уеббазирана услуга за съдържание, която позволява на потребителите не само да съхраняват, организират и публикуват лични творби, но и да намират подобни документи на английски и български и лесно да получават най-важните текстове от големи колекции от непознати документи или резултати от търсачката.

Основните услуги, които се предлагат, са: автоматична категоризация на документи, автоматично генериране на резюмета на документи, автоматичен превод на резюметата, извличане на думи и изрази, които са „най-важни“ за даден документ, интелигентно търсене в многоезичното съдържание.

29. **UCREL Semantic Analysis System** е софтуерен инструмент за извършване на автоматичен семантичен анализ на устни и писмени данни на английски език. Лексикалните ресурси, на които се основава системата, се конструират ръчно, а също така съществуват методи за определяне на недвусмисленост, включително маркиране на част от речта, класиране за обща вероятност, извличане на много думи, област на идентификация на дискурса и контекстуални правила.

30. **НетПеек** – с помощта на този инструмент думите в текста могат да се сведат до основните им форми и да се види какво е семантичното ядро на текста. Като допълнение има възможност и за търсене на синоними, общи статистики на текста.

31. Платформата **Ellogon** управлява и пази текстови данни, създава и управлява езикови модели за обработка и накрая представя текстовите данни и свързаната с тях информация.

32. Системата **GATE**, която може да извлича информация, да анализира текст.

33. Системата **PLINIUS** е предназначена за автоматично извличане на знания от текстове в областта на химията. При нея са определени няколко множества от понятия (като химичен елемент, цяло число, група и др.) и правила за конструиране на останалите понятия. В онтологията, описваща системата, има представени около 150 понятия и 6 правила според Терзиева (Терзиева, Тотков/Terzieva, Totkov 2009). Описва се с помощта на фреймови конструкции.

34. **CYC** на Cycorp е система, ориентирана към създаването на огромна мултиконтекстна база от знания и специална машина за извод. Основната цел на проекта е построяването на база от знания за всички общи понятия, която включва семантичната структура на термините, връзките между тях и множество от аксиоми, разгледани в работата на Терзиева (Терзиева, Тотков/Terzieva, Totkov 2009). Докато машинното обучение използва big data, за да прави статистически разсъждения, то **CYC** използва знанията, за да направи каузална аргументация. Базата знания на **CYC** включва: онтология от около 1,5 милиона понятия; повече от 20 милиона общи правила и твърдения, включващи тези понятия; специфични за предметната област разширения на онтологията и базата от знания.

35. Системата **Generalized Upper Model**, разгледана подробно от Гомез-Лопез (Gomez-Perez, Fernando-Lopez, Corcho/Гомез-Перез, Фернандо-Лопез, Корчо 2004), е ориентирана към поддръжка на процесите на обработка на естествен език (английски, немски и италиански). Равнището на абстракция се намира между лексическите и концептуалните знания и се определя от изискванията за опростяване на интерфейсите с лингвистични ресурси.

Моделът на Generalized Upper Model включва таксономия, организирана под формата на йерархия между категориите (около 250 понятия), и отделна йерархия на връзките.

36. Софтуерът **KUERI** интегрира текстово поле за търсене в релационни SQL или NoSQL бази данни. Крайните потребители могат да зададат въпроси на естествения си език и Kueri ще преобразува тези въпроси в правилно форматиран SQL или JSON заявки за бази данни. Също така може да предостави предложения, които помагат на потребителите при конструирането на въпросите. Kueri базира своето предложение върху свързаната структура на базата данни, върху части от стойностите и съдържанието на базата данни и върху историята на въпросите на потребителя.

Предизвикателства и бъдеща работа

Системите с естественоезиков интерфейс към база данни са изпълнени с редица проблеми и предизвикателства, които обясняват и големия брой софтуерни продукти в тази област.

Проблем с „празния ред“ (известен още като проблем за обитаемост). Всъщност в основата си е тревожно да се намериш пред празен ред. Потребителите се нуждаят от някакви насоки за това – от къде да започнат, какво да питат, и трябва да разберат какво е възможно да се зададе като въпрос.

Друг проблем е, когато системата не разбере въпрос – не е ясно на потребителя дали въпросът е отхвърлен заради езиково покритие, или е извън концептуалното покритие на системата.

Естественоезиковата генерация е задача за генериране на заключения – разбираеми отговори, текстове на естествен език от компютърно софтуерно приложение, например база данни или логическа форма, каквато е фреймът. Фрейми са и източниците, от които се извличат данните в голяма част от разгледаните системи. Като бъдеща задача ни предстои да представим модел за класифициране на понятия, релации и правила в ограничена предметна област, структурно организирани в йерархия от фрейми. Ще се добави и синтактико-семантичен анализатор. Моделът ще се изследва експериментално и ще бъде анализиран в последващи публикации. Естественоезиковият интерфейс за диалог със системата ще се осъществи като начало на български език.

В компютърните системи за изкуствен интелект представянето на базата знания е близко до начина, по който се съхраняват понятията в човешкия мозък.

Обработката на естествения език до заявка към базата данни е вид преобразуване. Естественоезиковата генерация, т.е. от базата данни към текст на естествен език, е също преобразуване, но се използват различни методи.

Изследванията сочат, че текстовите резюмета могат да бъдат по-ефективни от таблици, графики и други визуални образи за вземане на решения и че компютърно създадените текстове могат да бъдат по-добри (от читателска гледна точка).

Технологиите, свързани с естественоезиковата обработка, зависят в значителна степен от езиковите ресурси и средствата, които могат да бъдат използвани.

Следователно работата в насока обогатяване на корпусите с анотирани ресурси и инструменти, описващи синтактично и семантично езиковата инфраструктура, е съществена за развитието и внедряването на системи с естественоезиков интерфейс към бази данни и в български информационни платформи.

БИБЛИОГРАФИЯ

ATLAS project/АТЛАС проект: <<http://www.atlasproject.eu/>>.

BulNet/БулНет: <<https://dcl.bas.bg/bulnet/>>.

Gomez-Perez, Fernando-Lopez, Corcho/Гомез-Перез, Фернандо-Лопез, Корчо 2004: Gomez-Perez, A., M. Fernando-Lopez, O. Corcho. *Ontological Engineering with examples from the areas of Knowledge management, e-Commerce and the Semantic Web*. London: Springer-Verlag – 2nd. Ed., 2004.

Hoepfner, Morik, Marburger/Хоппнер, Морик, Марбургер 1984: Hoepfner, W., K. Morik, H. Marburger. *Talking it Over: The Natural Dialog System HAM-ANS*, Cooperative Interfaces to Information Systems. Berlin: Springer, 1984, p 189 – 258.

Hendrix, Sacerdoti, Sagalowicz, Slocum/Хендрикс, Сасердоти, Сеголович, Слоукъм 1978: Hendrix, G., E. Sacerdoti, D. Sagalowicz, J. Slocum. *Developing a natural language interface to complex data*, ACM Transactions on database systems. NewYork USA: SRI International, june 1978, p 105–147.

Jurafsky, Martin/Джурафски, Мартин 2008: Jurafsky, D., J. H. Martin. *An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition*. Speech and Language Processing, Second edition, New Jersey: Prentice Hall, 2008.

Несторова/Nestorova 2008: Несторова, П. *Семантични и синтактични особености на предикати в българския език*. Пловдив: Весела, 2008. [Nestorova,

P. *Semantichni i sintaktichni osobenosti na predikati v balgarskiya ezik*. Plovdiv: Vesela, 2008.]

Rukshan, Prashanthi, Sinnathamby/Рукшън, Прашанти, Синатамби 2013: Rukshan, A., R. Prashanthi, M. Sinnathamby. *Natural Language Web Interface for Database (NLWIDB)*. Proceedings of the Third International Symposium, SEUSL: Oluvil, Sri Lanka, 6 – 7 July 2013.

Терзиева, Тотков/Terzieva, Totkov 2009: Терзиева, Т., Г. Тотков. Един онтологичен подход към процеса на обучение. // *Сборник доклади на Национална конференция „Образованието в информационното общество“* Пловдив, АРИО, 12 – 13 май 2009, 17 – 24. [Terzieva, T., G. Totkov. Edin ontologichen podhod kam protsesa na obuchenie. // *Sbornik dokladi na Natsionalna konferentsiya “Obrazovanie v informatsionnoto obshtestvo”* Plovdiv, ARIО, 12 – 13 may 2009, 17 – 24.]

WordNet/УърдНет: < <https://wordnet.princeton.edu/>>

FrameNet/ФреймНет: <<https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/frameIndex>>

Schuler/Шулер 2005: Schuler, K. *VerbNet: A broad-coverage, comprehensive verb lexicon*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia, 2005.

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

НИКОЛА ВЛАДИКИН МЕЖДУ МАРГИНАЛИЯТА И ЗАБРАВАТА

Деметриа Танева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

NIKOLA VLADIKIN BETWEEN MARGINALITY AND OBLIVION

Demetria Taneva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The article presents the life, the public activity and the works of Nikola Vladikin, a not well-known figure of the Bulgarian National Revival. A Bulgarian journalist, a writer and a historian, he was a witness to the April Uprising and the creation of the new Bulgarian state. Biographical facts about his life, publishing and writing career are included in the article. It also traces his part as the defendant in the first civil trial for overdue books in Bulgaria.

Vladikin's historical books are of special interest, with the main focus being on his book “History of the Belovo Rebellion of 1876” in which he describes what he has seen and experienced.

The article discusses an unpublished study about Vladikin's works on the unstudied topic of atheism. Also included is an analysis of a poem dedicated to his father, Mihail Radulov, which was published by Vladikin in the translation of the book *The Anarchic Process of the Russian Nihilist Prince Peter Krepotkin and Sons*.

Keywords: marginality, oblivion, Nikola Vladikin, biography, atheism

Никола Йонков, с фамилно име Владикин, е български журналист, книжовник и историк, свидетел на Априлското въстание и на нова България. Той е интересен и важен за историята автор, непопулярен, почти непознат за масовия читател и малко изследван. Не на последно място е и фактът, че той е родом от моя роден край, за който е направил твърде много. Разочаровашо е, че дори и регионално, личността му е почти непозната. Затова ще се опитам да изградя по-пълна представа за живота и творчеството на един забележителен българин, формиран от идеалите на Българското възраждане.

Никола Йонков Димитракиев-Владикин е роден на 16 април 1862 г. в с. Голямо Белово, община Белово, област Пазарджик.

Едва 9-годишен остава без баща и е възпитаван предимно от чичовците си Дончо Димитракиев (загинал през 1876 г. в Априлското въстание) и Евстатий Пелагонийски¹, който има значителен принос в просветно-националните борби през епохата на Възраждането. Евстатий оказва влияние върху малкия Никола преди всичко чрез изключително богатата си библиотека. Той развива и насърчава проявения интерес на Владикин към изучаване на чужди езици, а по-късно става причина Никола Йонков да промени фамилията си на Владикин.

Никола Владикин завършва само двукласното училище в Белово, което напуска след смъртта на баща си, за да поеме управлението на имотите като най-голям между братята². 14-годишен взема дейно участие в подготовката на Априлското въстание в родното си село (срв. Хрисчев/Hrishev 1996). Става свидетел на всички събития, като се започне от пребиваването на Тодор Каблешков, тържественото посрещане на Хвърковатата чета на Георги Бенковски в с. Голямо Белово, избухването и погрома на Априлското въстание, Освобождението и изграждането на нова България. Свидетел е и на строителството на Барон-Хиршовата железница, в което участват хиляди наемни работници и стотици чужденци (Пашев/Pashev 1993).

През целия си живот Никола Владикин се самообразова. Научава руски и френски език. Увелича се от идеите на руските революционери. През 1883 г. превежда и издава със собствени средства брошурата „Анархически процес на руския нихилист княз Петър Крапоткин“. Тук отпечатва и стихотворение, посветено на

¹ Митрополит Евстатий Пелагонийски е роден със светското име Георги, син на Димитраки Кольов Бузюв. В семейството са 7 деца – 4 момчета и 3 момичета. Получава началното си образование в родното си село Голямо Белово. 17-годишен става монах в Рилския манастир с духовно име Евстатий (ок. 1850 г.). На 20 септември 1872 г. е ръкоположен за митрополит на Битолската, Прилепската и Леринската кааза, известни под общото название Пелагонийска епархия. Нишавски и Одрински митрополит; Ректор на Самоковската духовна семинария; член на Учредителното събрание; преводач от немски; езиковед, историк. Умира през 1888 г.

² Срв. публикацията за Никола Владикин във в. *Литературен свят*, 4.12.2017, бр. 101. <<https://literaturesviat.com/?p=140664>>, 24 декември 2018.

свещеник Михаил Радулов от село Голямо Белово (Хрисчев/Hrischev 1981).

Работи като чиновник във Външно министерство около 3 – 4 години. От 21 юни 1894 г. до 15 декември 1894 г. е поддиректор на Народната библиотека (сега Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Йорданов/Yordanov 1930: 319), но бива отстранен от този пост заради тогавашния закон за чиновниците, на които е забранено да бъдат директори и редактори на списания и вестници. По това време е бил и главен редактор на либералния вестник „Народен приятел“ (1894 – 1895). Мотивите за уволнението му са били по-скоро политически – като основание за отстраняването му депутатите изтъкват факта, че Владикин постоянно „виси“ в залата на Народното събрание, „списва вестници“ и поради тази причина няма работа в библиотеката и бива уволнен още същия ден на дебатите в парламента (15 декември 1894 г.) (Манафова/Manafova 1994: 194)³.

Голяма част от времето си Владикин прекарва в родното си село Голямо Белово между книгите, писането на статии и очерци за философи, просветители и икономисти (за сп. „Напред“).

От 1881 г. той се включва активно в политиката – това занимание го сблъсква с необходимостта от компромиси, които не желае да прави, и му спечелва доста врагове. За политическата му ориентация говорят две съчинения, първото от които е недовършено: „Републики от най-стари времена до днес“ и „Бялата Конституция, текст и коментари“.

Никола Йонков Владикин е автор с голямо и разнообразно творчество, събрано в 18 тома. Главен редактор е на втория български ежедневен вестник след Освобождението – „Драгоман“ (1886 г.)⁴, редактира и вестник „Народен приятел“ (1885), издава списанията „Дума“ (1890 – 1894), „Разум“ (1893 – 1896) и „Съкровище“ (1898 – 1899).

³ Р. Манафова се позовава на дневниците на VIII ОНС, I, р.с., 15 декември 1894, кн. 2.

⁴ Първият е вестник „Марица“ (25.VII.1878 г. – 6.IX.1885 г.). За сравнение познат за всички е първият български всекидневник на Павел Бобеков „Секидневний новинар“, който обаче започва да излиза 6 дни преди обявяването на Руско-турската война (6 април 1877 г.), т.е. преди Освобождението.

Списание „Дума“ излиза от месец май 1890 г. до месец юли 1894 г. Редактори са Никола Владикин, Никола Чипев, Иван Нонов и Филип Панайотов (срв. Петкова/Petkova 2010). Като мото на списанието на корицата винаги стои мисълта на английския философ Роджър Бейкън „Знанието е сила“. В него се отпечатват текстове, реалистични и остро критични, насочени към широките народни маси. Основни автори са Никола Йонков Владикин и Христо Максимов-Мирчо.

Никола Владикин твори в различни жанрове. Написва множество стихотворения, критически статии, рецензии, десетина повести и романи, превежда творби от чужди автори. През 1891 г. издава преведената от него книга „Физиология на любовта“ от П. Монтегаца⁵. Автор е на книгите: „Популярна история на небето и земята“ (1886); „История на Беловското въстание през 1876 г.“ (1887); „Злочестата девойка“ (трагедия в три действия, сп. „Дума“, 1890); историческата повест „Старини“ (1890) и историческия роман „Червената кула“ (1891) – публикувани анонимно в сп. „Дума“ (разкриват живота на българите в Северните Родопи през XVII в.); „Нерон и ласкателите му“; „Катул и Лезбия“; „Жубреза“ (повест, публикувана анонимно в сп. „Разум“, 1893); „Баба Христовица“, „Последно правосъдие“, „Съвременни герои“ – и трите новели са отпечатани с псевдонима Любомир през 1890 – 1891 г. в сп. „Дума“; „Исус според съвременните му светски историци“ (1897) – също с псевдонима Любомир; „Тунеядци“ – роман; „Столичните вампири“ – роман; „В зори“ (1893) – роман, печатан анонимно в сп. „Разум“; „Черните души“ – сатирична повест; „Викът на безсребърниците“ – новела; „Околовръст Алпите“ – пътни бележки от Европа; „Нашите планини и реки. Древнотракийска география“; „Евстатий Пелагонийски“ (1929).

Една част от подготвените за печат ръкописи на Владикин, между които и „Новият пролом“ (стихосбирка), „Ангел и роза“ (повест), „Приключенията на софийския философ“ (повест), „Картината на любовта“ (исторически роман) и „Юридически разбойници“ (повест), са изпепелени от пожар заедно с родната

⁵ Вж. Електронно списание „Литературен свят“. Никола Владикин. // <<https://literaturlensviat.com/?p=140664>> (достъп: 24.12.2018).

къща на Владикин през една нощ, когато той е бил в София при семейството си.

Особен интерес представляват неговите исторически трудове, плод на дългогодишните му издирвания по тракология: „Заченките на българската история“ и двете части на капиталното му съчинение „История на древните траки от новокаменния период до цар Борис“ и „Заченки и растеж на арийската цивилизация“ (I – 1911 г., II – 1912 г.). За тези ценни исторически трудове на Никола Владикин безспорно са допринесли и невърнатите от него на Народната библиотека книги, които стават причина за първото гражданско процесуално дело, заведено срещу нередовен читател в България, т.нар. „Случай Владикин“.

В зелена папка Дело № 2664, 1905 г. е затворена една читателска история. Историята на известния в началото на XX в. общественик Н. Й. Владикин, който поради изследователските си интереси в областта на историята заема книги от Народната библиотека, които не връща повече от година. Поради това срещу него е образувано съдебно производство с иск да бъдат заплатени невърнатите книги, оценени на 512 лв. Сумата е висока в сравнение със средната месечна заплата на чиновник от Министерство на народната просвета за онзи период, която е била 143,42 лв.

Запазената документация е за времето от 3 май 1902 г. до 4 ноември 1910 г. В архивите на НБКМ (Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“) са запазени 65 писма, свързани с водените дела срещу Владикин (срв. Муканова/Mukanova 2014). „Случаят Владикин“ оставя своята следа в историята на „четенето и наказанието“ (Муканова/Mukanova 2014) и в изследванията на автора върху периоди от българската история.

Н. Владикин проявява интерес не само към историята на България, но и към миналото на своя роден край. Изходна точка в проучванията му за ролята на неговото родно място в историята на Априлското въстание е народът през Възраждането.

Какво представлява за книжовника Българското възраждане, откриваме в съчинението му „История на Беловското въстание“: „Възраждането на България, което започва от появяването на Паисиевия царственик и многобройните и разнообразни въстания, станали в междината на времето от Паисий дори до Осво-

бождението ни, съставлява без секо съмнение, най-добрата страница на нашата история. Тая кървава страница, по своето богато с ползвателни примери съдържание, далеч и много далеч превъзхожда и златния век на Симеон“ (Владикин/Vladikin 1887: 3).

В тази книга Владикин представя това, което лично е видял и преживял в Белово заедно със своите съселяни по време на Априлското въстание. Днес произведението е забравено, забравен е и подвигът на беловци. Това е отбелязал още през 1936 г. Никола Станев, който пише в книгата си „Дейност на Голямо Белово във въстанието през 1876 г. Живот и страдания на свещеник Михаил Ц. Радулов“: „Когато се издирваха и записваха народните въстания в Панагюрско и Татар Пазарджишко, отмина се без внимание участието на дейците от Беловския укрепен пункт [...]. Един от младите тогава беловци, Никола Владикин, изнесе на бял свят онова, което лично е видял, ала издирвачите отминаха и труда на Владикин с пренебрежение...“ (Станев/Stanev 1936). Всъщност става дума за лична вражда между Владикин и Димитър Страшимиров, който не признава избухването на въстанието в Белово и нарича посещението на Бенковски „театрално парадиране“; тези обобщения се повтарят и от Батаклиев. Така години наред участието на беловци във въстанието е омаловажавано.

Интересни и съществени за българската история са определени части от книгата на Владикин „История на Беловското въстание 1876“, свързани с видните възрожденци Каблешков, Бенковски, поп Михаил Радулов, като и с героизма на обикновените хора от Голямо Белово по време на въстанието.

В текста на това забравено историческо свидетелство за Априлското въстание в района на Белово ясно личи отражението на изминатия жизнен път и натрупан опит. Налице са разсъждения за ролята на интелигенцията, за духовното възраждане на народа – мисли, които безспорно не могат да занимават младеж на 14 години, какъвто е бил Владикин по време на въстанието. Когато разказва за случки и събития, авторът е точен, конкретен, с ясни спомени от събитията:

Пушки, патрони, патрондаши, чанти, шапки, цървули, чизми и различни други потребности постоянно се приготвяваха, но нощем и тайно (Владикин/Vladikin 1887: 27).

След вечеря ние двамата цела нощ лехме куршуми и правихме фишеци (патроне) за пушките. На заранта имахме готови повече от 700, навързани на тестета, се по дванадесет (Владикин/Vladikin 1887: 29).

Този разказ дава представа за непосредствените действия по подготовката на въстанието, човешките, ежедневни измерения на практическата подготовка, наличието на оръжие и качествата му. На много малко места в повествованието Владикин си позволява да дава оценка, той е по-скоро хроникьор на събитията, но като премисля последствията, отбелязва и грешките, и наивността на съселаните си.

В тази книга е и едно от най-вълнуващите описания на обявяване на Априлското въстание в мемоарната литература, то е ценно и заради преживяванията на младия Владикин – пряк свидетел на събитията. За съжаление, е неизвестно, или малко познато на масовия читател. Именно детайлите от описанието на Беловското въстание, които съобщава Владикин, правят книгата му безценно свидетелство за героичното поведение на обикновените хора.

Една от непроучените теми в творчеството на Н. Владикин е атеизмът. Формиран с идеалите на Българското възраждане, той написва научно обосновани книги и статии, които оказват въздействие върху българската интелигенция през 80-те и 90-те години на XIX в. (Хрисчев/Hrischev 1981: 3).

През 1885 г., когато Владикин е едва 23-годишен, е издадена малко известната му днес книга „Популярна прагматическа история на небето и земята и страдащия човешки род“. Книгата „получава възторжена оценка и подкрепа на прогресивната общественост и печат“ (Хрисчев/Hrischev 1981: 3).

Интересно е и мнението, поместено във вестник „Напред“, от това време: „Развитието на природните науки бе, което зададе смъртен удар на секо мъчително (за народите) суеверство, иззе хлеба на ония хитреци, които са търгували с величието на природата... Ние препоръчваме на читателите тая книга...“ (Хрисчев/Hrischev 1981: 4)⁶.

⁶ Вестник „Напред“, г. I, бр. 9.

Книгата „Популярна прагматическа история на небето и земята и страдащия човешки род“ на Владикин съдържа 9 глави: 1. Епиграф; 2. Въведение; 3. Встъпление; 4. Слънцето и подчинените му планети; 5. Подчинените на Слънцето комети; 6. Законите на небесната механика; 7. Пространство, звезди, съзвездия (устройство на Вселената); 8. Движението на слънцата, съзвездията и небесата; 9. Заключение (Има ли Бог, има ли човеци, животни и растения на другите планети?), една малка разправа с набожниците).⁷

Атеизмът на Владикин се основава на естественонаучни теории, като едновременно с това той го свързва с конкретни житейски проблеми и личности. Ще обърнем внимание на два случая, разгледани в непубликуваното изследване на Атанас Хрисчев (вж. Хрисчев/Hrischev 1981).

Първият случай е свързан с една забележителна статия на Владикин, оставена без внимание от съвременната журналистика и литературна критика. Това е „Българската марсилеза“⁸, публикувана в редактираното от автора списание „Разум“ през 1893 г. В петте глави на статията той прави обобщения, които са интересни не само за тогавашния, но и за днешния читател. Владикин разглежда появата на химните на различните страни в хронологическа последователност и като се базира на своето революционно-историческо верую, категорично отрича царския химн „Шуми Марица“, а за химн на българския народ предлага „Моята молитва“ на Христо Ботев, който е бил негов идол.

Показателна за атеистичните възгледи на Владикин е и критиката в разглежданата статия: „Става ясно, че религиозните убеждения стават по заблуждение на ума и с експлоататорска цел, каквото е папството, царизма и пр. [...] Науката обясни повечето от тия непроницаеми тайни [...] Народа захвана не само да не почита царете, но даже публично и велегласно ги коле и пъди:

⁷ Н. Й. Владикин е бил подготвил за печат и втора книга на „Популярна прагматическа история“. В 6-те глави подробно са били разгледани проблемите на астрономията и геологията от позициите на тогавашното материалистическо познание за света и развитие на частните науки. За съжаление, поради липса на средства книгата не е била издадена.

⁸ Сп. „Разум“ – литературно, научно, обществено месечно списание. Кн. 1 и 2. София, 1893, 52 – 78.

той не рачи „да търпи и да се моли“, а иска сам да е господар на съдбините си“ (Владикин/Vladikin 1893: 68).

Поставен е и въпросът за отделяне на държавата от църквата: „Пресметнете си, само у нас може да има такива капитални глупости – науката и конституцията признава народа за господар на страната, а държавата поддържа ученията на белобрадия бог, които учат народа да се бои от бога, да почита царя, да признава, че сека власт е отгоре, когато всъщност сека власт е от народа...“ (Пак там: 73).

Вторият пример, който дава Атанас Хрисчев в своето изследване, засяга личността на видния възрожденски деец, председател на Беловския революционен комитет по време на Априлското въстание – свещеник Михаил Радулов. Владикин разглежда оформянето на Михаил Радулов като революционер в контекста на Българското възраждане.

Чрез своя анализ на следващите етапи от живота на Михаил Радулов той изключва опита на някои „историци“ да подчертават, че Радулов е поп, защото под въздействието на този „поп“ се възпитават неговите внуци – братя Ламбреви и Демиреви – видни дейци на младежкото революционно движение.

Неслучайно Владикин при превода си на книгата „Анархически процес на руския нихилист княз Петър Крепоткин и С-ие“ слага в нея свое стихотворение, посветено на поп Михаил Радулов. Той се прекланя пред живота и делото на своя земляк, пред голямата му смелост и дързост по време на въстанието в родното му село.

Благоговейному отцу
П. МИХАЙЛУ РАДУЛОВУ,

Смел и непоколебим деец през време на въстанието в 1876 г.
в село Големо Бельово

С глобочайшим благоговением свой труд посвящает
Николай Йонков – Владикин

Некой си те явно хулят, че си се гордял,
Но тие си с чисто сърце и в бунта си пял:
Че е време да въстанем с голи сабли в ръце

Да се бием за народа с мъжко вече сърце
Та да дарим на потомство смело свободата,
Че без нея не ни беше добре на сърцата;
Поп Мико ти люто казва, че не служиш богу,
Но тизе си с златна душа, заслужил си много!
Твойте думи се йош помнат в нашето въстание:
„Дързост братя“ ти изрече, „Не мислете, клание“!
Препореца носи надпис: „Свобода или смърт“.
„Дръзко вие се борете – „Тирани нек да мрат“!...
Тизе дедо поп Михайле Бенковски посрещна,
Пръв му тизе смело каза: „Да е добра среща“!
След това го ти приемна в твой дом честито
И пред домът ти се исправи знамето развито!
Тук Бенковските войници гордо веч се спряха
„И не щеме ний богатство“... под байрак запяха!
„Ти“ гордей се смели деецу, имаш пълно право
И аз сърдечно ти поднасям народното „браво“!
Живей за гордост на съотечественниците си!

Твой съотечественик: Николай Йонков-Владикин

5 юли 1883 г., ст. София

Стихотворението на Н. Владикин може да служи и като литературна творба, и като исторически извор поради факта, че герои са реални исторически личности: поп Михаил Радулов, поп Мико, Георги Бенковски. Също така се дават и сведения за подготовката на Априлското въстание в с. Голямо Белово и посрещането на Бенковски и войниците му.

Заглавието, както е характерно за Българското възраждане, е дълго и описателно, обхващащо основната тема на творбата. Под заглавието има и посвещение, отново характерно за този период; показателно е също, че авторът споменава името си.

Кой е поп Михаил Радулов и защо Владикин решава да канонизира личността му чрез тези стихове? Михаил Цветанов Радулов е роден в Голямо Белово през 1831 г. Той е председател на Беловския революционен комитет, свещеник, учител, дарител и борец за просвета и независимост. По време на Априлското въс-

тание като председател на Беловския революционен комитет М. Радулов се изявява като строг и талантлив ръководител, който има важна роля при подготовката на защитата на Голямо Белово и превръщането му в укрепен въстанически пункт. След кървавия крах на въстанието се предава на турците, за да спаси Белово. Започват неговите мъчения в турските съдилища и зандани.

Жанрът на стихотворението може да бъде отнесен към революционната лирика, но по-скоро трябва да го причислим към даскалската поезия, която винаги се пише по конкретен повод (в случая поводът е исторически). В оригинал стихотворението не е разделено на строфи от автора, състои се от 41 стиха, от които условно можем да обособим три съдържателни части.

В първата въвеждаща част Владикин ни представя упреците срещу поп Михаил: „Некой си те явно хулят...“, които може и да са една от причините за написването на творбата. В стихотворението е изведен и мотивът за пеенето („Под байряк запяха“), популярен през Възраждането и използван от любимия автор на Владикин – Христо Ботев. Според поп Михаил за народа е „време да въстане“, което отново препраща към Ботев и мотива за въставането на роба. Още тук, в тази встъпителна част, откриваме и ключовата словесна формула на Българското възраждане – „да се бием за народа“.

Втората част отново следва модела на първото четиристишие от първата част, което се състои от противопоставяне на думите на хулителите и авторовата защита на лирическия герой. Поп Мико обвинява героя поп Михаил, че не служи Богу, на което Владикин противопоставя смелите и борбени слова на свещеника Михаил Радулов по време на въстанието.

Към реториката на Възраждането могат да се отнесат използваните в стихотворението изрази: „Свобода или смърт“, „И не щем ний богатство“ (този стих се пее от войниците на Бенковски). Можем да смятаме употребата им за исторически достоверна, защото в своите спомени Михаил Радулов пише: „Войводата и игумена пеят: „Не щем ни пари, ни богатство, искаме свобода, човешки правдини“ (Радулов/Radulov 1998: 44).

Кулминацията на стихотворението е финалната част – „народното браво“, което авторът отправя от името на колективния образ на българския народ. Тези стихове са пропити с гордост и любов.

В стихотворението преобладават реторичните възклицания, използвани са постоянни епитети („голи сабли“, „мъжко сърце“), напomniaщи за народното творчество. Откриваме също контрасти (образа на поп Мико и на поп Михаил) и метафори („златна душа“).

Основната тема на творбата е преклонението пред революционната дейност на поп Михаил Радулов и неговата нравствена подкрепа, изразени чрез възхвалата на автора и „народното браво“, противопоставени на хулителите. Друга тема е нравственият избор на свещеника: той не се задоволява само с упование на Бог, но и избира пътя на революцията. Темата за свободата, характерна за Българското възраждане, присъства и тук – „Свобода или смърт“ (призив, така познат ни и от Ботевото „На прощаване в 1868 г.“ – „Свобода и смърт юнашка...“). Важна тема е и краят на робското покорство: „че е време да въстанем ... да се бием за народа“.

Свещеник Михаил Радулов посвещава живота си на борбата за национално освобождение на България. Едно по-подробно проучване на неговата личност, на житейския му път – и като свещеник, и като учител, и като революционер ръководител, и като общественик и дарител, ще запълни празнина в културната памет за Българското възраждане.

В българската история има още много потънали в маргиналията имена и творби, незададени въпроси и неоткрити отговори. Българското възраждане предполага непрестанна „археология“ и детайлно вглеждане във фигури и сюжети. А дали това вглеждане („осветление“) може да размести каноничното знание за този период? Отговорът се крие пак там, в задълбоченото и обстойно изследване на Възраждането.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви НКМ-БИА/Arhivi NBKM-BIA 1902 – 1910: Архиви НКМ-БИА. Ф. 35, оп. 1, 1902 – 1910. [Arhivi NKBM-BIA. F.35, op. 1, 1902 – 1910.]

Владикин/Vladikin 1885: Владикин, Н. *Популярна прагматическа история на небето и земята и страдащия човешки род*. Средец: К. Т. Кушлев, 1885. [Vladikin, N. *Populyarna pragmaticheska istoriya na nebeto i zemyata i stradashtiya choveshki rod*. Sredets: K. T. Kushlev, 1885.]

- Владикин/Vladikin 1887:** Владикин, Н. *История на Беловското въстание*. София: Богдан Прошек, 1887. [Vladikin, N. *Istoriya na Belovskoto vastanie*. Sofia: Bogdan Proshek, 1887.]
- Владикин/Vladikin 1893:** Владикин, Н. Българската марсилеза. // *Разум*, 1893, кн. 1 – 2, 52 – 73. [Vladikin, N. *Balgarskata marsileza* // *Razum*, 1893, kn. 1 – 2, 52 – 73.]
- Владикин/Vladikin 1897:** Владикин, Н. *Исус според съвременните нему светски историци*. София: Якимов и Сие, 1897. [Vladikin, N. *Isus spored savremennite nemu svetski istoritsi*. Sofia: Yakimov i Sie, 1897.]
- Владикин/Vladikin 1901:** Владикин, Н. *Зачатките на българската история*. Татар Пазарджик, 1901. [Vladikin, N. *Zachatkite na balgarskata istoriya*. Tatar Pazardzhik, 1901.]
- Владикин/Vladikin 1907:** Владикин, Н. *Какво да правим? Уроци от миналото и сегашното*. София: Балкан, 1907. [Vladikin, N. *Kakvo da pravim? Urotsi ot minaloto i segashnoto*. Sofia: Balkan, 1907.]
- Владикин/Vladikin 1911:** Владикин, Н. *История на древните траки: От новокаменния период до царя Бориса*. Пловдив: Труд, 1911. [Vladikin, N. *Istoriya na drevnite traki: Ot novokatenniya period do tsarya Borisa*. Plovdiv: Trud, 1911.]
- Владикин/Vladikin 1929:** Владикин, Н. *Евстатий Пелагонийски*. София: Духовна култура, 1929. [Vladikin, N. *Evstatiy Pelagoniyski*. Sofia: Duhovna kultura, 1929.]
- Данчов и др./Danchov i dr. 1936:** Данчов, Н., Данчов, И. *Българска енциклопедия: А-Ж*. София: Стоян Атанасов, 1936. [Danchov, N., Danchov, I. *Balgarska entsiklopediya: A-ZH*. Sofia: Stoyan Atanasov, 1936.]
- Йорданов/Yordanov 1930:** Йорданов, В. *История на Народната библиотека в София по случай 50-годишнината ѝ (1879 – 1929)*. София: Държавна печатница, 1930. [Yordanov, V. *Istoriya na Narodnata biblioteka v Sofia po sluchay 50-godishninata i (1879 – 1929)*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1930.]
- Манафова/Manafova 1994:** Манафова, Р. *Интелигенция с европейски измерения*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994. [Manafova, R. *Inteligentsiya s evropeyski izmereniya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1994.]
- Муканова/Mukanova 2014:** Муканова, П. Четене и наказание: първият читателски процес в България. Случаят Владикин. // *LitteraetLingua*, 3.11.2014, № 3 (11). <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/en/lilijournal/2014/11/3/mukanovap>>, 24 декември 2018. [Mukanova, P. *Chetene i nakazanie: parviyat chitatelski protses v Bulgaria*. Sluchayat Vladikin. // *LitteraetLingua*, 03 November, 2014, № 3 (11). <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/en/lilijournal/2014/11/3/mukanovap>>, 24 December, 2018.]
- Никола Владикин 2017:** Никола Владикин // *Литературен свят*, 4.12.2017, бр. 101. <<https://literaturesviat.com/?p=140664>>, 24 декември 2018. [Nikola Vladikin // *Literaturen svyat*, 04 December, 2017, br. 101. <<https://literaturesviat.com/?p=140664>>, 24 December, 2018.]
- Пашев/Pashev 1993:** Пашев, Г. *120 години на железния път Цариград – Белово. Сборник материали*. Белово, 1993. [Pashev, G. *120 godini na zhelezniya pat Tsarigrad – Belovo*. Sbornik materiali. Belovo, 1993.]

- Петкова/Petkova 2010:** Петкова, Т.-Д. Из списание „Дума“ (1890 – 1894). // *Blog.bg*, 15.04.2010. <<http://teomira.blog.bg/history/2010/04/15/iz-spisanie-quot-duma-quot.529188>>, 24 декември 2018. [Petkova, T.-D. Iz spisanie „Duma“ (1890 – 1894). // *Blog.bg*, 15 April, 2010. <<http://teomira.blog.bg/history/2010/04/15/iz-spisanie-quot-duma-quot.529188>>, 24 December, 2018.]
- Радулов/Radulov 1998:** Радулов, М. *Спомени*. Белово: Фондация „Белово“, 1998. [Radulov, M. *Spomeni*. Belovo: Fondatsiya „Belovo“, 1998.]
- Станев/Stanev 1936:** Станев, Н. *Дейност на Голямо Белово във въстанието през 1876 г. Живот и страдания на свещеник Михаил Ц. Радулов*. София: Ал. Стоичков, 1936. [Stanev, N. *Deynost na Golyamo Belovo vav vastanieto prez 1876 g. Zhivot i stradaniya na sveshtenik Mihail Radulov*. Sofia: Al. Stoichkov, 1936.]
- Хрисчев/Hrishev 1981:** Хрисчев, Ат. *Атеистичните възгледи на Никола Йонков Димитракиев-Владикин*. Архив на Исторически музей гр. Белово. Непубликуван ръкопис, 1981. [Hrishev, At. *Ateistichnite vazgledi na Nikola Yonkov Dimitrakiyev-Vladikin*. Arhiv na Istoricheski muzey gr. Belovo. Nepublikuvan rakopis, 1981.]
- Хрисчев/Hrishev 1996:** Хрисчев, Ат. *Участие на Белово и беловския край в Априлското въстание*. Белово, 1996. [Hrishev, At. *Uchastie na Belovo i belovskiya kray v Aprilskoto vastanie*. Belovo, 1996.]

СРОДСТВО ПО ИЗБОР: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ НА ВРЕМЕТО В ДИАЛОГА БОТЕВ - РАКОВСКИ

Мария Георгиева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ELECTIVE AFFINITIES: CONCEPTUALIZATIONS ON TIME IN THE DIALOGUE BOTEV - RAKOVSKI

Maria Georgieva

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

The paper explores the poetic relationship between Georgi Rakovski and Hristo Botev through a comparative analysis of the time constructions in some of their works. It focuses on the reception of constructive elements from the poetry of Rakovski and their revaluation and representation in Botev's works. The main observations are related to the poems "The Forest Traveler" and "Hadji Dimitar" and their intertextual relationship and in particular the re-creation of the mythological model regarding the care by the wood nymphs. The result is intriguing with respect to the holistic approach of putting "the hero" in the axis of the Bulgarian Revival literature.

Keywords: Bulgarian Revival literature, Hristo Botev, Georgi Rakovski, comparative analysis, intertextual relationship

Интересен е първоначалният сблъсък, който поражда тази тема. Не си представяме Ботев като човек, който ще анализира поетическите си връзки с Раковски, докато пише в екстаз „Жив е той, жив е!“. За нас „организацията на времето при Ботев непосредствено изразява темперамента на поета, неспокойната му природа, светогледа и чувствителността му“ (Протохристова/Protohristova 2010: 12). Защото всичко, което той пише, е отражение на личния му свят. Защото го четем през личната му биография и не можем да възприемем поезията му като просто добре обигран поетически език. И в този контекст не си представяме как Ботев, обсебен от идеите на Раковски, внимателно „наглася“ творбите си като отговор. Но аз и не твърдя подобно нещо. Това, което ще докажа

е, че *сродството по избор* е органично, напълно естествено¹ и е доказателство, че великите поети не се „пръкват“ в литературата просто така², без аналог. Ботев има аналог. И той е Раковски.

Самият Ботев конституира *сродството* си на две нива. Исторически той става наследник на революционното дело на Раковски, като застава начело на БРЦК (организацията – приемник на идеите на Раковски за освобождение). А в поетически план Ботев заема ядрото, смисловия конструкт в поезията на Раковски, и го преосмисля с оглед на абсолютното измерение, което иска да съгради.

Директни конструктивни сходства наблюдаваме между стихотворенията „Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина в лето 1853“ и „На прощаване в 1868 г.“. Печалната картина в „На прощаване в 1868 г.“, в която юнакът не се завръща, но има последно желание и призив към майката, намира праобраза си в „Отлъчие“³.

Можем да приемем, че мотивът за неосъщественото завръщане е разгърнат от Ботев. В „На прощаване в 1868 г.“ заветът към майката не се отнася само до надгробния надпис, символ на желаната, проектирана съзнателно памет в „Отлъчие“. Съществено то се изразява в приемствеността между поколенията. „Невръстните братя“, които трябва да разберат за тези преди тях по един или друг начин (чрез словото на майката, или чрез юнашката песен) и да последват примера им. Много по-важна роля играе и колективната памет на народа, който помни героя си. Гробът на юнака е символен, не остава заровен в миналото (както в „Отлъчие“). Духът е този, който продължава да живее в делата на приемниците, в словото на народа. Тези твърдения се доказват, когато погледнем темпоралния строеж на двете произведения.

На пръв поглед в цялото произведение на Раковски времето е конструирано логически: минало, което въздейства на настоящето и е причина за бъдещето (трагично), с фокус върху миналото и

¹ Приемам сродството като заложеното в човека концептуално влияние, което личността (както става ясно и в текстовете на поетите) избира дали да последва.

² По-подробно вж. Bloom/Блум 1997.

³ По-подробно вж. Аретов/Aretov 2008.

настоящото, като тази структура не търпи изменения дори на граматическо ниво. Но особеното в текста е, че същината на творбата е представена в ретроспекция. Сбогуването на лирическият герой с отечеството и майката (които могат спокойно да се приемат и като един и същи субект) е само причинно-следствената връзка от представената история, а лирическият герой репрезентира миналото и само миналото като стремеж:

свещени дълг и мене **зове** да ида,
В юнашко пъприще жарко, с **устремление**
За вяра храборно д'а умра и за свобода...

(Раковски/Rakovski 1983: 428)

Нещо повече – миналото има способността да „привиква“. Юнакът е позован, той не се стреми еднолично към миналото, а и миналото се стреми към него:

ужасний час веке се той приближи
да мене от тебе далеч растае

(Раковски/Rakovski 1983: 429)

Така не само се нарушава линеарният ход на времето, но се създава усещането за „всепоглъщащото минало“ като неотменима и непреодолима твърдост. И като връща действието в ръцете на миналото, Раковски логично не позволява на бъдещето да се реализира като активна част от пространствено-времевия континуум. „Бъдещето“ не е несигурно, както при Ботев, който създава два изхода (на гибелта и победата) в „На прощаване в 1868 г.“. Тук резултатът е ясен. Когато майката разбере за смъртта на героя, тя трябва да потърси лобното му място и да съгради гроб с вечните думи „За вяръ' и за слобода погина славен!“.

Въпросът за бъдещето в края на творбата се превръща много повече в отговор. Времето като конструкция е предопределено и абсолютно и затова бъдеще не съществува. То може да се реализира единствено в паметта, в миналото. Там, където е гробът. За лирическият говорител, а и за читателя няма съмнение, че „това, което е писано, ще се случи“.

В „На прощаване в 1868 г.“ нещата стоят по различен начин. Целият минал момент се конвертира, излива се в настоящето,

като на граматическо ниво това е решено чрез преминаване от минало към сегашно време:

там, дето аз съм пораснал
и първо мляко засукал;
там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше;
там, дето баща и братя
черни **чернеят** за мене!...

(Ботев/Botev 2005: 33)

В случая етимологичната фигура „черни чернеят“ създава усещане не просто за тоталност на битието. Тя изразява прехода на миналото в абсолютното настояще. Миналото вече се е изляло в настоящето. Затова след нея лирическият говорител „се връща“ в настоящия момент. В този контекст бих желала да разширя обхвата на тезата на Клео Протохристова за „отхвърлянето на миналото и разбирането на настоящето като път към идващата свобода“ (Протохристова/Protohristova 2011: 8). Именно защото приема миналото, лирическият герой не може да остане безучастен към настоящето. Съществен е моментът за предопределеността на битието, което Ботев конструира по новаторски начин:

Но кажи какво да правя,
кат си ме, майко, родила,
със сърце мъжко, юнашко,
та **сърце**, майко, не трае
да гледа турчин, че бесней
над бащино ми огнище...

(Ботев/Botev 2005: 33)

За разлика от Раковски, при Ботев не примерът на миналото, а кръвната връзка – това, което не можеш да зачеркнеш, стои в основата на избора. Самият избор е предопределен – подобно на героя в „Отлъчие“, избран от времето, Ботевият герой е избран, но по силата на обвързващия закон – кръвния. Закономерността е абсолютна, защото дава отражение и в бъдещето – братята на героя по един (чрез разказа на майката) или по друг (чрез юнаш-

ката песен) начин ще последват същия път. Там, където Раковски разчита на духовна привързаност към делото, Ботев се опира на родовата предопределеност. Там, където Раковски е абстрактен, Ботев става изключително конкретен.

Целият механизъм, по който двамата автори конструират времето, е белязан от различия. Макар да има значителни сходства във възприятията им за лично угнетение от отминалата младост, всеобща обществена безнадеждност (в елегияте), Ботев не използва активно исторически препратки към славното минало на народа. Разбира се, това може да се приеме като „сигнал за изтощаването и ненужност на историческия разказ“ (Аретов, Чернокожев/Aretov, Chernokozhev 2008: 194). В контекста на цялостната лирика на Ботев обаче все пак наблюдаваме връзки със славното минало. В поемата „Хайдути. Баща и син“ именно Ботев възпява подвизите на Чавдар войвода: „Кой не знай Чавдар войвода,/кой не е слушал за него?“. Подобна идея срещаме и в „Пристанала“, където момата Стояна приставя на юнака Дойчин. Смята се, че Дойчин войвода се спасил от обесване от турците благодарение на магнетичния танц, който изиграл като предсмъртно желание. Дори да не възприемем вероятността Ботев съзнателно да е проектирал неговия образ (нямаме и подобни сведения), той изгражда сюжет, напълно издържан според фолклорната традиция, и го посочва като пример за подражание. В тази връзка можем да разглеждаме асоциациите на Ботев с народното творчество като продължение на историческия план на Раковски. Нещо повече, на места Ботев прави такива препратки „син на Лойола и брат на Юда“, „като че ли цялата световна история присъства в неговото творчество“ (Протохристова/Protohristova 2010: 12). Той използва абсолютната история, неотменимата, хилядолетната история. На него му трябва най-великите предателства и най-великите образци. Свързва несъединимото в линеарен план време, за да използва историята по предназначение – да бъде предпоставка за промяна на настоящето. Особено важно е образецът да бъде достъпен, разбираем. Трябва да ангажира читателя, за да бъде припознат и последван. А за възрожденския читател няма нищо непознато, съхранено и „свое“ от фолклора.

Ако приемем, че фолклорната традиция е нов (колкото е възможно да бъде нов), различен поглед на миналото, ще забележим още равнища на въздействие на Раковски върху Ботев. В повествователния спев „Горски пътник“ (тук ще използвам също и жанровото определение „поема“⁴) имаме едно своеобразно сливане на двата погледа – фолклорно-митологичния и историческия. Асоциациите с великите български царе, честата употреба на топоними и антропоними, важни за „изковаването“ на българската идентичност, целят да представят контраста на миналото с настоящето. За Раковски именно историята крие свещения идеал, който трябва да бъде пожелан и последван. Но той не остава без корени. Авторът подхожда с висок елитаризъм. С помощта на природната картина изплита фолклорно-митологичния, коренния, основополагащия пласт върху историческата действителност. Тя не е просто фон, а активен участник в действието.

Чиста ги българка породила,
С девическо нескверно мляко
Храбро от младости подоила,
Мъчителство гонили далеко!
Кръв свободна мъжеска жарка
В жили им с' е кръгообръщала,
В славни успехи в пъприщ' юнашка
Тах пламенито е пробуждала!

...

В росна да г'е трева приспивала
Под ведро небо без покривка!
Песни юнашки българск' им е пяла
С' сладка и неповинна цалувка!

(Раковски/Rakovski 1983: 186)

Сравнявайки стиховете на Раковски с тези на Ботев в „Хаджи Димитър“, откриваме подобна сюжетна схема:

Настане вечер – месец изгрее,
Звезди обсипят сводът небесен;
Гора зашуми, вятър повее, –

⁴ По-подробно вж. Чернокожев/Chernokozhev 2008: 202.

Балканът пее хайдушка песен!
И самодиви в бяла премена,
Чудни, прекрасни, песен поемнат, –
Тихо нагазят трева зелена
и при юнакът дойдат, та седнат.

Една му с билки раната върже,
Друга го пръсне с вода студена,
Третя го в уста целуне бърже, –
И той я гледа, – мила, засмена!

(Ботев/Botev 2005: 49)

Основната разлика е, разбира се, поводът за грижите – в „Горски пътник“ смисълът е в раждането и отглеждането на юнака, а в „Хаджи Димитър“ – смъртта, своеобразното му завръщане в лоно-то на природата, която го е родила. Но дори така можем да обвържем двата текста на едно мета- или интертекстуално ниво. Единият като естествено продължение на другия. Началото и краят на един героичен хайдушки живот, който свършва там, където е започнал. А ако възприемем тезата, че смъртта на юнака в „Хаджи Димитър“ е началото на нов, вечен живот, засвидетелстван в колективната памет на народа, тогава наблюдаваме една огледална композиционна употреба. Раковски описва раждането, а Ботев – прераждането. И времевата конструкция в „Хаджи Димитър“ го доказва. Тя е напълно идентична с тази на „Горски пътник“. Хро-нотопът в „Горски пътник“ обхваща едно денонощие и половина, а в „Хаджи Димитър“ се натъкваме на същото редуване: ден – нощ – ден. При Ботев дори сме свидетели на нова абсолютизация. Ако при Раковски раждането на юнака е в миналото, Ботев представя титаническата му сила в настоящето. Юнакът е вечен паметник – пример, подобно на Атлас, който държи небесата, Караджата зада-ва новия модел за промяна на статуквото, който има своята цена. Това, което е било, пак ще бъде.

Можем да маркираме общи черти в цялостното изграждане на хайдутина и поставянето му във времевия модел. В българската литература за пръв път образът на хайдутина се появява в лично-то творчество на Раковски (Хаджов/Hadzhov, 1935). Идеята е по-добен образ да възплъщава личността, която ще подтикне народа

към неговия вътрешен порив за освобождение. Намираме два такива образа в творчеството на Раковски, които Иван Хаджов разглежда като политизиран и неполитизиран (Хаджов/Hadzhov, 1935). Неполитизираният хайдутин е нараненият, търсещият мъст. Той има дълбоко лична причина да участва в революционната дейност, но идеите му не претърпяват развитие. Такива образи са Драгой и Велко в „Горски пътник“. Неслучайно техните разкази са първи. Сами по себе си те са достойни за уважение, техният юнашки дух не е по-слаб, тяхната смелост и твърдост не е поставена под съмнение. Тази идея за юначност, за еталонност градира в образа на „политизираният“ хайдутин, които са истинският пример. Те търсят всеобщото благо, преодолявайки себе си, и се подчиняват на идеала за юначество. Мъдри Момчил също търси отмъщение, но за всеобщото, за ограбения духовно и материално народ. В разказа на Радой се наблюдава характерен за Раковски мотив – приемствеността между поколенията. Родовата кръв чрез бащините бележки духовно предава нуждата от освобождение. Така се утвърждава заветът между предци и съвременници. Така се изгражда истинската представа за наследство – *сродство по избор*, когато не по плът, а по дух приемеш делото на тези преди теб. Затвърждаване на истинската цел, на истинския хайдутин намираме в словата на войводата:

Друга обаче цел благородна –
вечная слава, име безсмъртно
мъж обожава великодушна,
освобождение общонародно!

...

Бъдем подобни с наши праотци!
Тяхна народи слава сказват,
тии са били храбри юнаци,
техная дела странн'описват!

(Раковски/Rakovski 1983: 274 – 276)

Ботевият хайдутин е един. Сякаш узрял за истинската героичност, той се стреми към идеята за всеобщото благо, като си позволява да еволюира, като че ли в синхрон с личното израстване на Ботев. Ако в „Хайдутин“ Чавдар войвода е ръководен повече от

синовното желание да подражава на баща си, в „На прощаване в 1868 г.“ осъзнатата жертва е в името на семейния колектив, в „Борба“ лирическият говорител е яростен защитник на обществената свобода, то в „Хаджи Димитър“ саможертвата вече е факт. Именно тази постепенна градация на образа позволява на Ботев да приравни миналото и настоящето: „какви е деца раждала,/ раждала, ражда и сега/ българка майка юнашка;/ какви е момци хранила,/ хранила, храни и днеска [...]“.

Така основната разлика между Ботев и Раковски се оформя в поетическия подход. Раковски съвсем съзнателно избира да архаизира речта си. Езикът става приемник на „средновековното българско културно наследство“ (Аретов, Чернокожев/Aretov, Chernokozhev 2008: 196). Свързва се с миналото и заедно демонстрират вечната си взаимозависимост. Раковски избира именно всепоглъщащото минало да променя настоящето, за да може от един момент да позволи на творбите си да се отворят към пълнозначно бъдеще, както е в „Ах ти, време“:

Урок о предидущих благоразумно отбери,
в бъдошност благополучна път си отвори!

При Ботев наблюдаваме съвсем друго явление. Неговата реч е много лична, силно експресивна и достъпна. Всяка асоциация с миналото се преживява лично, сега. Всеки персонаж носи личните му възгледи, цялата му лирика е пропита с душевната необходимост да изрази себе си, вярванията си, стремленията си, да се освободи от трагичното си съществуване. Поезията му се развива в настоящето, но ефектът ѝ е абсолютност в съзнанието на читателя, защото има необикновената способност да бъде актуална във всяко време, но също толкова безапелационно има способността да митологизира⁵. Така Ботев се превръща в поет на настоящето, който създава ново минало.

В същността си Раковски и Ботев преследват една и съща цел – да моделират ново настояще. Раковски подчинява целия времеви ред и в частност миналото на една съществена нужда – да се пов-

⁵ За фактическата митологизация пише Константин Бозвелиев в статията си „Ботйовите песни след Освобождението“. За нея научих от Панов/Panov 2012.

тори Историята така, че да промени из основи статуквото, а Ботев изчиства същото това минало от излишните (непознатите) подробности, оставя основите му и го връща на абсолютното, за да покаже същата предопределеност. Абсолютност в поезията на Ботев има. И я има заради Раковски.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аретов/Aretov 2006:** Аретов, Н. Глава 3. Горски пътник. // *Национална митология и национална литература*. София: „Кралица Маб“, 2006, 135 – 155. [Aretov, N. Glava 3. Gorski patnik. // *Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura*. Sofia: Kralitsa Mab, 2006. 135 – 155.]
- Аретов/Aretov 2008:** Аретов, Н. Ботев и поетическите опити на някои от неговите съвременници. // *Слово*, 2008. <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=-38&WorkID=16405&Level=1>>, 4 януари 2019. [Aretov, N. Botev i poeticheskiye opiti na nyakoi ot negovite savremennitsi. // *Slovo*, 2008. <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=16405&Level=1>>, 4 January, 2019.]
- Ботев/Botev 2005:** Ботев, Х. *Стихотворения. Публицистика*. София: „Дамян Яков“, 2005. [Botev, H. *Stihotvoreniya. Publitsistika*. Sofia: Damyan Yakov, 2005.]
- Bloom/Блум 1997:** Bloom, H. *The anxiety of influence*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Панов/Панов 2012:** Панов, А. *Поезията на Христо Ботев. Том I*. София: Александър Панов, 2012. [Panov, A. *Poeziyata na Hristo Botev. Tom I*. Sofia: Aleksandar Panov, 2012.]
- Протохристова/Protohristova 2010:** Протохристова, К. Наблюдения върху интерпретацията на времето в поезията на Ботев. // *Парадокси на неназовимото*. Велико Търново: „Фабер“, 2010. [Protohristova, K. Nablyudeniya varhu interpretatsiyata na vremeto v poeziyata na Botev. // *Paradoksi na nenazovimoto*. Veliko Tarnovo: Faber, 2010.]
- Раковски/Rakovski 1983:** Раковски, Г. С. *Съчинения. Първи том*. София: Български писател, 1983. [Rakovski, G. S. *Sachineniya. Parvi tom*. Sofia: Balgarski pisatel, 1983.]
- Хаджов/Hadzhov 1935:** Хаджов, И. Образът на хайдутина у Ботйова и Раковски. // *Златороз*, 1935, год. XVI, кн. 6. [Hadzhov, I. Obrazat na haidutina u Botiova i Rakovski // *Zlatorog*, 1935, god. XVI, kn. 6.]
- Аретов, Чернокожев/Aretov, Chernokozhev 2008:** Аретов Н. Н. Чернокожев. *Българска литература XVIII – XIX век. Един опит за история*. София: „Анубис“, 2008. [Aretov, N. Chernokozhev, N. *Balgarska literatura XVIII – XIX vek. Edin opit za istoriya*. Sofia: Anubis, 2008.]

ФОРМИ НА ИНИЦИАЦИЯТА В КНИГАТА
„САМОТНИТЕ ВЯТЪРНИ МЕЛНИЦИ“
НА СТАНИСЛАВ СТРАТИЕВ

Марина Братанова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

FORMS OF INITIATION IN THE BOOK
“THE LONELY WINDMILLS”
BY STANISLAV STRATIEV

Marina Bratanova
University of Shumen “Episkop Konstantin Preslavski”

The article examines the ways of initiation in the book “The Lonely Windmills” by Stanislav Startiev. In his early works, children enter the world of the grown-ups in various ways. The meeting between the world of rules where everything is either good or bad and the world of the many colors provokes questions about universal truths.

Keywords: children’s world, modern Bulgarian literature, Stanislav Stratiev

„Самотните вятърни мелници“ е дебютната книга на Станислав Стратиев, която представя новите деца на града в контекста на социалистическото общество. Както всяка творба, която интерпретира „детската“ тема, тя е иманентно свързана с проблемите на възрастовото развитие на човека, с израстването и социализацията на личността. Тези проблеми са вечни и имат универсален характер въпреки несъмнените особености на конкретните им културноисторически прояви. В опитите за типологическо обобщение нерядко се асоциират с инициацията – този древен посветителен обред, фиксиращ прехода от детството към зрелостта.

Както знаем, инициацията е ритуал, който легитимира промяната в социалния статус на покрилите критериите за зрелост младежи и девойки, в процеса на който те биват посветени в тайните, традициите и миналото на общността, към която принадлежат, получават знания за бъдещия си живот на възрастни, знания, табуирани за непосветените. На инициацията се отдава голямо значение, защото тя въвежда неофита в един нов свят, в който той не

просто трябва да живее, но и който трябва да съхранява. Инициацията служи не толкова на индивида, колкото на социума; тази особеност потвърждава наблюдението на В. Я. Проп, че „обичаят е предизвикан от производствени интереси“ (Проп 1995: 57). Ритуализираният възрастов преход е част от поддръждането на социалния колектив – операция, която му придава структура и облик и същевременно (заради повторемостта си) устойчивост и трайност.

Фиксираща раздялата с детството, инициацията процесуално представя тази раздяла в основните елементи на своя символичен сюжет. Както е известно, тази раздяла най-напред е пространствена: неофитите напускат пределите на дома и селището, за да заживеят вън от тях, обикновено в гората. По думите на И. Георгиева жилището с център огнището и граница прагът може да се разглежда „като умален модел на реалното пространство“ (Георгиева 1993: 76). Домът изчерпва и реалното, и социалното пространство на детето. Той задава периметрите на неговото местопребиваване и определя връзките му с другите хора. Домът е и своеобразен критерий за емоционално отношение към пространството. Около огнището е сигурното и познатото, а съответно и приятното, докато отвъд прага са ситуациите, които разтърсват тази сигурност, които заплашват с дискомфорт. Но излизането от дома означава връзка с външната действителност, която променя човека. Прекрчаването на прага е акт, който крие опасности, но без който по-нататъшната обществена роля на личността е немислима.

Ситуациите на съзряване са зависими от заобикалящото децата пространство, което се разгръща чрез опозициите *познато – непознато* и *вътре – вън*, а познаването на опозициите се извършва чрез движението.

Героите на Ст. Стратиев от книгата „Самотните вятърни мелници“ са представени основно в процес на движение – те винаги отиват, промъкват се, пътуват, а в редките случаи, когато са в състояние на покой, планират ново приключение. Пътуванията, които предприемат – дали във физическото пространство, или във въображаемото – са моменти на съзряване, които носят романтичния дух на познанието. Истинското съзряване на Станислав Стратиевите герои става извън прага на дома. Неслучайно основният топос на тяхното художествено присъствие е улицата – субс-

тантивна проекция на движението. Тя не е просто техен път към света, а място за среща със света. Момчетата от разказите на автора опознават този свят и намират мястото си в него чрез броденето по улиците, чрез напускането на квартала, заложено в сценария на предприетата физическа или фантазийна игра. Отдалечавайки се от дома, дори и само във въображението си, те се откъсват от своята битност на деца, подвластни на решенията на възрастните.

Децата усвояват реалността в играта. Въпреки задължителната ѝ условност тя се оказва подходяща форма за „включване“ в тази реалност, за приучване към естествените ѝ правила, което характеризира поведението на възрастния. Както пише Д. Варзоновцев, в игровото пространство „децата формират способността си да бъдат уместни сред другите, изпробват различните скали, създават ценностни мащаби за целия си по-нататъшен живот“ (Варзоновцев 1992: 76). Така *прагът*, *улицата* и *играта*, обединени от въображението, създават една *триада*, която оформя представата за границата като аспект на света и за прекрочването ѝ като перспектива на движението, включително на екзистенциалното движение.

Доколкото инициацията е възрастов обред на прехода, той маркира именно подобно екзистенциално движение. В разказите от „Самотните вятърни мелници“ присъстват немалко сюжетни елементи, насочващи към аналогии с инициацията. Това изглежда разбираемо предвид факта, че в същността си всеки от разглежданите текстове разказва за преминаването от света на детството в света на възрастните. На някои места паметта за ритуала изплува по-ясно и спонтанно, на други е поместена по-дълбоко, но тази памет семантично нюансира всичките единадесет текста.

Важна за осмислянето на ритуалния подтекст на книгата е композиционната ѝ организация. Броят на разказите в сборника е единадесет, а това се оказва значещ факт. Числото се образува от комбинацията между десет и едно, която нумерологията тълкува като числото, символизиращо пълното съвършенство, и цифрата, поставяща ново начало. И двете значения съответстват на основните функции на инициацията. В този смисъл ключови в книгата са първият текст, този, който поставя началото, шестият, т.е. този,

който своеобразно разделя книгата на две половини, и последният, който обозначава финала на художественото цяло.

Първият разказ – „Череша с алени сърца“ – строи художествения си свят върху основите на митокосмологични представи. Още в първото изречение е представен главният герой – *Човекът, който никога не лъже* – носещ, както може да се съди по наименованието му, чертите на образ идеал. Човекът, който никога не лъже, има в двора си череша, в чиито клони спи голям червен петел. Детайлът е забележима препратка към митологемата за Световното дърво и същевременно към християнския Творец, който, заедно с „пътя и живота“ е и „истината“ (никога не лъже), а соларното (петелът е соларен символ) е негов астрален заместител.

Самият сюжет е конструиран около критична ситуация – големият червен петел изчезва, което води до обезпокоителна промяна в живота на малкото общество, обитаващо пространството на една улица. Хармонията на малкия уличен свят е нарушена не само защото всяка липса нарушава целостта и следователно оптималната подредба, но и защото като зооморфен символ на слънцето (а и поради чисто битовите си утринни функции) петелът маркира и времето. Времето е конститутивен атрибут на света (да си спомним, че идеологическите внушения за „нов“ свят обикновено вървят с нов календар – преди Христа/след Христа, календара на Френската буржоазна революция), затова изчезването на птицата разколебава самата представа за свят. С образното изчезване на времето в неговата циклична (всяка сутрин, всяка година) повтораемост изчезва и представата за устойчивост, изчезва онова, което позволява на индивида да има контрол над живота си чрез опората на ритмичното отмерване.

За да си върнат изгубения свят и с него – отнетия уют на познатото и предвидимото, съседите на Човека, който никога не лъже, му донасят единадесет петела.¹ Той ги приема, за да им ги върне след време с обяснението, че е намерил своя.

Човекът, който никога не лъже, изрича лъжа може би за пръв път в живота си, защото е разбрал ценността на жестовете и роля-

¹ Броят на донесените петли подсказва, че вече коментираният брой на включените в книгата разкази едва ли е случаен.

та си в общата отговорност на хората от улицата за хармонията на малкия им свят. В градината, в която расте Световното дърво, трябва да има петел и истински е само този петел, който е собственост на Човека, който никога не лъже. Никой от донесените порано не е наистина негов и съзнавайки благородните си лъжи, обитателите на улицата са белязани да живеят със съзнанието за привидността на скалъпената хармония. За да ги спаси от разрушителното знание и да им върне с гаранцията на името си отнето доверие, че живеят в хармоничен свят, Човекът, който никога не лъже, поема бремето на това знание върху себе си. Купеният от него петел слага край на кризата, порядъкът е възстановен.

Инициационните асоциации в семантичния потенциал на обрза стават видими и функционални едва в самия край на разказа. Единственият друг запознат с истината около появата на новия – стар петел е малкият разказвач: „Само аз не знаех какво да мисля за Човека, който никога не лъже, защото сутринта го бях видял да купува от пазара един голям червен петел“ (Стратиев 2009: 28). Откровението на детето ориентира смисловите възможности на текста в друга посока. Случката с петела се превръща в елемент от ритуалния сценарий на инициацията. Тя е част от онези „тайни“ знания за посветени, властта над които разделя деца от възрастни. За Стратиев най-същественото възрастово посветителско знание принадлежи на сферата на нравствеността. На пръв поглед на фона на юношеския нравствен максимализъм постъпката на Човека, който никога не лъже, би могла да се тълкува като обучение по способност за целесъобразен нравствен компромис, като свидетелство за раздяла с детството и навлизането в битността на възрастен. Който познава творчеството на Ст. Стратиев, знае, че подобно тълкуване е некоректно. И все пак тази случка дава знанието, съпътстващо прехода от детските години към зрелостта. То обаче не препоръчва компромиса, а като възрастово релевантен критерий издига способността да гледаш на правилото, на нормата, съответно от позицията на „буквата“ и от позицията на „духа“ на тази норма. Да си голям, означава да можеш да четеш „духа“ на правилото и особено да не разглеждаш това правило само за себе си, а в общия комплекс от правила, които структурират нравствената система. Така на категоричното и абсолютно детско

„Не лъжи!“ се противопоставя моделът на възрастните, които вече са приели принципа „Можеш да излъжеш, ако лъжата ти ще стори добро на другите, ако самата тя е част от доброто.“ В контекста на казаното Човекът, който никога не лъже, все отчетливо напомня за жреца наставник, провеждащ инициацията на неофитите. Асоциации със Световното дърво и с птицата, високият обществен статус на шамана и отчетливо ритуалните му функции са загатнати по следния начин: „Цялата улица познаваше този Човек, той **кръщаваше децата на всички** и на **сватбите** седеше винаги на средата на трапезата“ (Стратиев 2009: 26). Статусът и функциите на шамана, смислово свързани с разговорите му с децата „за живота“ („Зеленото куче Жорж“), ясно посочват основанията за подобно съотнасяне. Не бива да се пропуска и това, че всички герои деца в „Самотните вятърни мелници“ са момчета (инициацията е полово затворен ритуал, ориентиран само към бъдещите мъже).

Шестият разказ „Снегът все валеше“ е централен в структурата на книгата. Това е единственият текст, в който художественото време засяга момента, когато разказвачът е вече голям. Спрямо *онова лято*, за което се отнасят останалите текстове в книгата, вече са изминали петнадесет години. Героят се е завърнал в родния град и се опитва да възстанови преживяванията си от детството. За целта той реконструира това, което е маркирало тези някогашни преживявания като изключителни. Действието на разказа се развива на улицата, за която Г. Димитрова уточнява: „Улицата от „Самотните вятърни мелници“ поражда не само желанието да си спомниш миналото, но и по-рива към притчовото и лиричното слово, с което се „канонизира“ цялата „златна“ детска възраст“ (Димитрова 2014: 70).

За възстановяването на миналото е необходим специален реквизит – файтонът на бай Чавдар и конят Орион. Самото действие се развива преди Нова година.

Името на коня, който трябва да върне един изгубен свят, не е случайно избрано. От гръцката митология е известно, че Орион е имал способността да се придвижва по вода, а водата е традиционна митологична граница между световите на живите и мъртвите. В този смисъл името на коня в разказа сигнализира за ролята му на медиатор между света на вече отминалото и този на насто-

ящето. Същевременно митът ни напомня, че Орион, както и неговият съименник кон, е бил сляп, но с помощта на слънцето успял да прогледне. Митологичният субстрат на разказа допълва посланията на сюжета, гравитиращи около идеите за невъзможността да слееш един в друг два различни свята – този на носталгичното детство и този на прозаичната реалност, за трудностите да прозреш, че детството придобива прелест, когато се разделиш с него, че опитите да си го върнеш, са само карнавални възстановки. Разказът сякаш внушава, че всички отговори на големите въпроси се крият във времето, когато придвижването по хоризонтала е съизмеримо с движението по вертикала. Завръщането в родния град, купуването на вече остарелия цирков кон, който някога е будел възхищение у всички, придумването на стария файтонджия да изкара колата за последен път – и всичко това точно преди Нова година – разкрива, че светът на възрастните не е мястото, в което иска да съществува разказвачът. Светът на неговото желание, на бленуваното удоволствие е светът на детството. Но да си възрастен, означава да притежаваш съзнанието, че не може да се живее единствено под знака на удоволствието или с илюзията за цикличност на времето, с която ни изкушава Нова година. Да си възрастен, означава да си прозрял, че времето е еднопосочно и безвъзвратно устремено към бъдещето, а изтеклите години можеш да върнеш единствено като спомен или сън.

След този разказ в книгата дискретно започва да се прокрадва усещането за край, а подобно възприемане на света не е присъщо на детето. Именно с този разказ се поставя началото на влизането в света на възрастните. Сюжетите, които се развиват в следващите пет текста, са все по-екстремни и все по-тясно свързани със света на големите. Ако първите пет разказа са вгледани в детството, където кражбата на салам или боядисването на куче е своеобразен начин за раздаване на справедливост, следващите пет приближават децата до тяхното пълно съзряване, когато те стават все по-обвързани и ангажирани със света на възрастните.

Инициационните аспекти в порастването на децата и приближаването им към света на възрастните са може би най-силно изразени в разказа „Тези деца“. Още в самото му начало е маркирано мястото, на което ще се развие действието: „Този ден щяхме да

ходим на реката – на три километра от града, в една акациева горичка“ (Стратиев 2009: 67). Топиката притежава ритуална памет. И реката, и гората са знаково свързани с инициацията. Реката е гранично пространство между света на живите и света на мъртвите, а за гората В. Я. Проп твърди, че връзката „между обряда на посвещаването и гората е толкова здрава и постоянна, че е вярна и в обратния ред“, „гората огражда отвъдното царство“, „пътят към онзи свят минава през гората“ (Проп 1995: 58). Още в началото текстът три пъти отбелязва, че на децата им предстои нещо изключително – чрез отдалечаването от града, чрез отиването в гората и чрез избора на място до река. Така пространството несъзнавано придава на играта, в която децата правят пистолети от глина, чертите на инициационен акт. Те игрово стават възрастни, като подражават на прастария мъжки идентификационен модел – този на воина, на стрелеца. Но ако Тони прави пистолет, с който да застреля Мончо, то от безжизнената ръка на „застреляното“ дете изпада глинена птичка. Не е чудно, че именно Мончо е детето, което понечва първо да направи нещо различно от оръжие. В началото на разказа той е в клоните на дърво и говори със слънцето. Това дете заема мястото на културния герой в групата на децата. Мястото, което му е отредено – в клоните на дървото – и способността му да говори със слънцето, определят героя като достоен пример, който да научи другите деца да гледат поновому на света. След мнимата (отново напомняне за инициацията) смърт на Мончо всички започват да правят птички, а когато разказвачът се прибира вечерта в дома си, баща му многозначително констатира „Тези деца пораснаха!“ (Стратиев 2009: 70). Процесът е завършен, резултатът е одобрен и децата са се приближили с още една крачка към своето съзряване. Получена е още една доза знание какво означава да си голям – да създаваш, а не да унищожаваш.

Текстът „Капитаните от Бискайския залив“ има по-особено отношение към инициационния контекст на книгата, защото описва непълноценната инициация, засегната от непостигнатия идентификационен модел. В сюжета на разказа мечтаещите да станат капитани деца имат особено отношение към Илия, който вместо да споделя въображаемите игрови плавания на връстниците си, прави покупки и пасе козата, а освен това „и Емилио Сал-

гари беше чел съвсем малко, и останалите книги и не гореше със същия пламък, с който горяхме ние“ (Стратиев 2009: 74). Но детството свършва и малките капитани се превръщат в канцеларски чиновници, които целуват „смирено жените си“, докато единствено Илия става трети капитан на кораб: „Той плаваше из далечни морета, срещаше залезите в океана“ (Стратиев 2009: 75). Порастването захвърля другите в мрежите на сивото ежедневие, носейки им неясна вина пред нереализирания идентификационен идеал. Съвършената инициация не се е състояла, сякаш за да припомни тъжно, че игрите са прерогатив на детството, че естествената способност да живееш във въображаемото, е детско качество, а умението да живееш в реалността – качество на възрастните.

Последният разказ дава и име на книгата, а заложената в него препратка към романа на Сервантес е ключова за цялостното ѝ разбиране. „Самотните вятърни мелници“ е възхвала на детството. Не на детството като възраст на безгрижието, не и просто като възраст на завладяващата игра или пък като символ на нравствено съвършенство. Книгата е преклонение пред детството и като аспект на израстването и прехода, като фактор във формирането на възрастния.

Едноименният разказ, освен всичко останало, довършва и литературния образ на Атанас Лудия, бегло щрихиран и в предишни текстове. Той се оказва художествен вариант на непреминалия посветителните изпитания герой. Атанас е единственият герой от разказите, който остава дете до самия край. Той никога не пораства, разхожда се свободен и неангажиран, винаги готов за игра, умее да съзерцава (едно цвете), без амбицията да притежава обекта на съзерцанието си. Простодушието на детството обаче изглежда гротескно в едно възрастно тяло. Порасъл физически, Атанас не е постигнал онова, което да го направи възрастен. Затова и той се лута някъде там между децата и големите, непринадлежащ към нито една от тези социални групи, представляващ единствено неуспелите в прехода. Атанас е поредният пример за разбирането на Стратиев, че детството е прекрасно, но не може вечно да се живее в него. Порастването е естествен процес, част от екзистенциалната норма. Детството остава с възрастния, но като символ,

като носталгичен блян, като нравствен коректив на поведението му в реалността.

Книгата на Станислав Стратиев представя образите на новите деца на града по начин, който разгръща голямата тема за взаимоотношенията между човека и света. Ненатрапчиво, но убедително белетристът внушава идеята, че детето осмисля случващото се около себе си, създава свои светове, побеждава герои, създава герои, съгласява се или отхвърля поуците от света на възрастните, но винаги оставя в душата си място за нови приключения, които го превръщат в истински откривател на непроницаемите понякога тайни на света, а това е безспорно съвременната форма на инициация, чрез която модерният човек разпознава себе си в структурите на социума.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Варзоновцев/Varzonovtsev 1992:** Варзоновцев, Д. *Феноменология на града*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992. [Varzonovtsev, D. *Fenomenologiya na grada*. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1992.]
- Георгиева/Georgieva 1993:** Георгиева, Ив. *Народна митология*. София: Наука и изкуство, 1993 [Georgieva, Iv. *Narodna mitologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1993.]
- Димитрова/Dimitrova 2014:** Димитрова, Г. Усамотените възрастни и небесната приказка на детския спомен. // *Библиотека*, 2014, кн. 3 – 4, 67 – 75. [Dimitrova, G. Usamotenite vazrastni i nebesnata prikazka na detskiya spomen. // *Biblioteka*, 2014, kn. 3 – 4, 67 – 75.]
- Проп/Prop 1995:** Проп, В. Я. *Морфология на приказката*. София: Христо Ботев, 1995. [Prop, Vl. *Morfologiya na prikazkata*. Sofia: Hristo Botev, 1995.]
- Стратиев/Stratiev 2009:** Стратиев, Ст. *Избрано. Т. 1*. София: Труд, 2009. [Stratiev, St. *Izbrano. T. 1*. Sofia: Trud, 2009.]

НЕКАНОНИЧНИ ОЧАРОВАНИЯ. ПОЕЗИЯТА НА ИВАН ТЕОФИЛОВ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

Илия Димитров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

NONCANNONICAL CHARM. IVAN TEOFILOV'S POETRY IN THE 1960s

Iliya Dimitrov
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"

The text traces the appearance of Ivan Teofiov on the Bulgarian literary scene and the current take of his first poem collections – Heaven and All Stars (1963) and Amphitheater (1968). The study examines the poetic work of Ivan Teofilov in the context of the 1960s and the manifestations of disagreement with the literary canon of the time. The text pursues what is uncharacteristic for the canon imagery in the lyrics of Ivan Teofilov and explores the reasons for it. Also, the text differentiates the imagery from other examples of canonical non-compliance in the 1960s and defines it as a physiognomic work that refuses to take on the problems of socialist existence – it does not directly criticize it, but searches for new ways to establish itself.

Keywords: Ivan Teofilov, literary canon, socialistic Realism, physiognomic poetry

Иван Теофилов е име, което се утвърждава във време, когато е наложен устойчив идеологически, културен и литературен канон, неизбежно свързан с конюнктурата в Народна република България и трайно обвързан с идеите на социализма. „Време на интересна симбиоза от маниакално идеологическо доктринерство и тежки размирни процеси, предизвикани от драматични събития – световни, а и български“ (Алипиева/Alipieva 2004: 5). Време с официозен канон, който ще премине ситото на държавните издателства, ще получи одобрението и хвалбите на критиците и ще се материализира в многохилядни тиражи. Целта му е да обслужи партийната политика във всеки неин аспект (синтез между политическо и естетическо), да стане нейното оръжие в полето на културата и изкуството. Някои от основните принципи, върху които

се основава този канон, са партийност, идеализация на героическия човек на социализма, исторически оптимизъм.

В соцреалистическия канон, възможен за разгръщане най-пълно в прозата, се случват редица поетични „процепи“ от началото и средата на 60-те години на XX век. В много сфери на културата вече могат да се забележат процеси на несъгласие с канона, „разбиран не само като идеология, но и като обща психологическа атмосфера, администрирана, режисирана и надзиравана“. Поради родовите си специфики лириката по-лесно успява да премине между капките на цензурската машина и успява да създаде „алтернативни стратегии, които по-трудно подлежат на контрол и санкция“ (Дойнов/Doynov 2009: 64). Показателен е известният случай със „Стихове“ на Константин Павлов от 1965 г. и последната страница на стихосбирката, където издателството „Български писател“ се „извинява за издадената книга и предварително предава автора на литературните милиционери“ (Леонидов/Leonidov 2018: 130). Иван Теофилов далеч не е толкова краен и явен опонент на властта и канона като Константин Павлов. Останал някак встрани от колективните социолитературни образи на 60-те години, Иван Теофилов осъществява своя дебют през 1963 г. и веднага си проличава, че тази поезия отказва да се ангажира с проблемите, които терзаят официозните автори.

Колко са далече звездите?

Първата стихосбирка на Иван Теофилов – „Небето и всички звезди“ (1963) излиза в една особена литературна и социалнополитическа ситуация. В средата на социалистически удобната литература, където според Георги Марков пред всеки дебютиращ автор стои изборът на позиция, която да определи мястото му в обществото (Марков/Markov 1990: 116), в среда на политически ангажирани писатели, услужливо напаснали своите творчески търсения на онова, което се приема за истина, Иван Теофилов избира да не бъде част от конюнктурата чрез дебютната си стихосбирка. Този избор Яница Радева нарича „разрешението на мъчителната дилема как да се направи писането недосегаемо, разграничено от случайността и натиска на събитията“ (Радева/Radeva 2014:18), а Иван Теофилов в анкета с нея споделя: „[...]

лично на мен ми помагаше с години изработената неутралност: незабъркване в колективните ежби и страсти, неламтене за постове и конюнктурна слава“ (Радева/Radeva 2014: 272). Разграничаването от конюнктурната линия у Иван Теофилов Пламен Дойнов обобщава като „неделима част от алтернативния канон на българската литература от епохата на НРБ“ (Дойнов/Doynov 2009: 7). Същите мисли потвърждава и Розалия Ликова, определяйки Иван Теофилов като един от поетите, чието творчество „няма нищо общо с лъжата на социалистическия реализъм, с измисления „исторически оптимизъм“ и лесните идеологически построения“ (Ликова/Likova 1991: 2). Антоанета Алипиева поставя Иван Теофилов в маргиналията на българската литература от 60-те до 90-те години не толкова заради някакво негово враждебно несъгласие с канона и режима, колкото поради чуждостта на естетиката му – „маргинализирането му е някак естествено, тъй като в симбиозния му, транскултурен поетически език няма нещо установено като симпатично или несимпатично на литературната организация и производните ѝ критически езици“ (Алипиева/Alipieva 2009: 53). Авторката го определя като „самотник“ (пак там). Говорейки за ранните му стихотворения, Валери Стефанов отбелязва, че „Иван Теофилов се стреми не толкова да заклеимява от висотата на някаква ценностно издигната инстанция, а по-скоро да се отграничи, да заяви своето неприемане на нещата, които застрашават стойностното в човешкото поведение“ (Стефанов/Stefanov 2009: 162). Интересно е, че подобни защити на човешкото чрез деликатност и култивираност на възприятията в първата си стихосбирка Иван Теофилов създава през чужди културни кодове чрез стихотворения като „Дон Кихот“ и „Бърнамската гора“ – „Приятелю, върви на път!/ На тоя свят живеят хора./ Ако ръце за зло те спрат –/ сърцата път ще ти отворят...“; а също и „Страхливците, глупците, хитреците,/ бърбровците и подлеците – всички/ получават своето възмездие“ (Теофилов/Teofilov 1963: 38). Йордан Ефтимов в разговор с Иван Теофилов от 2001 г. по повод антологичната книга, събираща „Амфитеатър“ (1968) и „Град върху градове“ (1976), коментира стихосбирките като стоящи съвсем встрани от всичко, което е могло да бъде зачеркнато или пък да бъде пуснато от тогавашната цензура (Ефти-

мов/Eftimov 2001). Светлозар Игов бележи малко по-крайно появата на Теофилов в българската литературна среда, наричайки я „неприлично декадентска“ (Игов/Igov 2009: 19). А една такава среда неизбежно с времето създава масова публика, адаптирала вкуса си към онова, което актуалният литературен канон, одържавен, идеологизиран и тиражиран, успява да предложи. Затова и първоначалната рецепция на дебютните книги на Иван Теофилов се сблъсква с публика, за която Светлозар Игов казва, че „не беше култивирана да възприеме пълноценно такъв тип художествена чувствителност“ (Игов 2009: 20), а и с критика, която има сета, простиращи се дотам, че веднага да разберат дали един дебют ще бъде от „нашите“, или не. Но при срещата с Иван Теофилов през 60-те години критиката няма отработен метод за реакция към една такава непозната висока естетика. Тази поезия не съвместява естетическото с политическото, но и не се заявява ярко като противник на идеологията. Самият Теофилов споделя пред Йордан Ефтимов за стихосбирката „Амфитеатър“, че е била „написана на фона на стихове, в които темите бяха граничари, ТКЗС-та [...]“ (Ефтимов/Eftimov 2001). Така Иван Теофилов до 80-те години „остава в маргиналните пространства на тесните естетически удоволствия“. Като разглежда заглавия от края на 50-те и началото на 60-те години, Пламен Дойнов отбелязва, че стихосбирката изглежда някак „изпаднала от календара на друга година. „Небето и всички звезди“ звучи едновременно очаквано лиризирано като за дебют, но и като че ли отстранено от титулните призивни или баладични заявления на останалите дебютанти“, твърди още Дойнов и дава за пример „Звездите са мои“ (1957) на Любомир Левчев, „Добро утро, хора!“ (1956) на Пеньо Пенев и „Семената зреят“ (1957) на Марко Ганчев (Дойнов/Doynov 2013).

Критиката посреща по очакван начин появата на „Небето и всички звезди“. Само един поглед върху две от първите статии за стихосбирката могат да ни дадат представа за нейната рецепция. „Мечтателю, накъде“ и „Небето е още твърде далеко“ озаглавяват статиите си съответно Петко Тотев и Стефан Елефтеров. Самите заглавия поставят тази поезия в една особена безперспективност, обричат я на нищожност, поради отказа ѝ да се занимава с проблематиките на социалистическото битие. „Повечето стихотворения

потъват в неопределеността на настроението...“ – твърди Е. Манолов в бр. 7 на сп. „Пламък“ (Манолов/Manolov 1963: 123), а Стефан Елефтеров коментира „Откъде се взе тази сълза и защо щастливата музика изведнъж стана черна?“ (Елефтеров/Elefterov 1963: 240) по отношение на стихотворението „Пловдив“ от дебютната стихосбирка – „Нека свирят оркестри и хълма/ в буйни валсове се върти,/ нека клоните бъдат пълни/ с черна музика и звезди“ (Теофилов/Teofilov 1963: 6). Видно е как социалистическата критика търси определеност в една поезия, която префункционализира границите на определеността на нещата, контурите на вещи, силуети и природа престават да имат, както твърди Светлозар Игов, „натура“ и се превръщат в „култура – контемплативна нагласа на съзерцаващия ги дух“ (Игов/Igov 2009: 20). Критика, за която „сълзата“ непременно трябва да означава тъга и да има причинно-следствена връзка с нея, въпреки че поетът я нарича „необяснима“: „Светят сенките мимолетни./ И небето е златна лоза./ И вървя. И в очите ми свети/ необяснима сълза!“ (Теофилов/Teofilov 1963: 7). Актуалната критическа рецепция на този дебют Пламен Дойнов обвинява в „липса на старание в прочита с дежурен рефлекс към бързо, negliжирано (недо)оценяване“ (Дойнов/Doynov 2013). Още с тази първа стихосбирка Иван Теофилов заявява, че ще бъде автор с интерес към „камерност вместо към парадност“. Именно тук заглавието „Небето и всички звезди“ добива известна парадоксалност. Извадено от контекста на стихосбирката, то само по себе си внушава безпределност, необозримост на хоризонтите. Не просто небето, а над него – в пространствата, до които видимото е ограничено. Не просто някаква звезда, а всички. Напук на патоса на времето Иван Теофилов няма да тръгне с фанфарния завладяващ вик в тези пространства, които биха били присъщи на човека, адекватен на поетическите и критическите очаквания на времето и обстоятелствата. В тази небесна картина Иван Теофилов няма да превзема и да присвоява нищо, няма да бъде дидактичен, а по-скоро желае „да присъства чрез поезията в битието, да преживява всеки пейзаж като лично пътешествие в езика“ (Дойнов/Doynov 2013). „О, свикнали с тези черти на мирните къщи –/ небето и всички звезди/ ни стават насъщни“ (Теофилов/Teofilov 1963: 47). „Небето и всички звезди“ създава една условна космогонична рамка. Откриващото

стихотворение „Залез“ задава хоризонт на овладяване на света, който е безпределно висок: „И аз ръце разтварям и купувам –/ света зелен и златен, и червен!“ Личното опитомяване на света става възможно през края на неговия ден, чрез вграждането на залеза, ресемантизирал значенията на обичайното и видимото: „Земята става източно-красива/ и златно – най-безличното дърво“ – в „служба“ на човека. Георги Белев нарича това стихотворение програмно, макар този тип текстове да не подхождат по никакъв начин на Иван Теофилов. И продължава – „Иван Теофилов предизвикателно сменя от залеза трафаретните символни значения“ (Белев/Belev 2009: 129). Във веселостта на залеза Белев усеща „сепване“ от неочаквано новото значение, в което залезът е просто „изкуствена светлина“, под която животът излиза на сцена.

С предпоследния текст от стихосбирката, дал заглавие на самата книга, Иван Теофилов затваря рамката на снемане на висотата на космогонията и поставянето ѝ във видими граници. Под небето и звездите вече се е появила „моята къща“, там са и вратите, и покривите, и човешката умора. Но нещата не са така прости, когато погледнем и между тези две крайъгълни стихотворения. „Небето и всички звезди“ опредметява необозримото, обезграничава веществното, сменя ракурса, без да променя значенията. Дава код за четене на много Теофилови стихотворения – показва предела на видимото и веществното, на осезаемото и илюстративното, бушува от напрежение в справянето си с поставената му сякаш напълно естествено задача да бъде всевъзможен. С „тихи и прости черти/ градът се рисува“, без насилствен импорт на значения. В естеството на нещата стои тишина и простота, чието творчество има безграничен потенциал да рисува всичко.

Творчеството на града, времето и човека

Отворили дума за времето в поезията, трябва да кажем, че дори в ранната поезия на Иван Теофилов то вече има свой основен белег и някои ключови характеристики на интерпретиране. В границите на тази „антично-средиземноморска темпорала“, в която се ражда творчеството на Теофилов, усетът за време е различен. И както пише Лора Шумкова: „Времето във Филибе тече малко по-иначе. В този град, в който едва ли не всеки камък е

историческо свидетелство, историята сякаш не се е случила. Не се случва“ (Шумкова/Shumkova 2009: 29). Именно това неслучващо се време е един от кодовете за разбирането на поезията на Теофилов, проявен още в дебютната „Небето и всички звезди“ и утвърден чрез заглавията на следващите – „Амфитеатър“ (1968), „Град върху градове“ (1976) и неслучайно озаглавената така автоантологична книга – „Богатството от време“ (1981). Категорията „време“ и градът, поставен между „Изтока“ и „Запада“ – в една особена многопластова културна и духовна среда, имат особено отношение, изразено в стихосбирките от 60-те години. „Но това е все пак времето тук./ И аз обичам това мило време,/ което няма светкавичен звук/ и няма отгде да го вземе.“ Наслоило в паметта на миналото целия човешки опит и напрежение, времето вече е напълно хармонизирано. Време и град са символно идентично натоварени категории – и двете изразяват предела от съдържания и смисли, които започват да се показват на лирическия герой в дребни детайли на града и ежедневието. „Три дъги. Една шепа. Цял свят./ Флавия. Улпия. Тримонциум. Имена!/[...]/ Хълмове. Три дъги. Една шепа. Цял свят./ Книга на познанието. Детелина на бурите./ Ключ. Основа. Склад. Отломък от живот,/ съединен с друг живот, неповторим и постоянен./ Живот от камък, от вятър, от гюл, от лоза,/.../ от ечемичено зърно, от камък и вятър...“ („Хълмове“). През тази схема на „неповторимия и постоянен мираж“ се случва животът в поезията на Иван Теофилов. Дълбинността на времето е дотолкова пренаситила знанието за пейзажа, че започва да се показва в неговите привидно напълно обикновени детайли. От обемното, значимото, патетичното Теофилов смалява света до размерите на ечемичното зърно, но без да го ощетява откъм смисли. Шадраванът, мозайката, гюлт са точно толкова важни, колкото и имената, белег на епохите, времето, динамиката. Дори по-важни, по-видими, присъстващи не просто в паметта, но и в ежедневието. Имената се сменят, епохите и годините минават, но тяхната памет сетивата на лирическия герой усещат в онова, което могат да видят физически, да помиришат, да докоснат. „Време, което се отваря към други времена, паралелни на сегашното човешко ежедневие, градът е едно сега, което събира минало, настояще и бъдеще“ (Радева/Radeva 2014: 79). През все-

кидневното Иван Теофилов утвърждава идеята за вечното – непроменимото, което може да остане единствено в бита, незабележим за неудостоения със сетивността на „Мисленето“ човек. Обогатен с това специфично разбиране за време, градът на Теофилов хармонизира живота, успокоява събитийността, създава усещане за някаква върховно помирена със себе си космогония, в която всичко вече се е случило и която не може да предложи нищо ново, никакъв разрез, никаква криза, единствено предвечната наслада и смирение. Енчо Мутафов нарича това „омекотяване на неизбежните драматични контрасти“, които „странно се приближават, предпазват ни от конвулсиите на конфликтната визия. Тогава, със своята голяма метафора на съзерцанието, със своята сетивно-пластична пълнота, с културните импулси от вековете, със своето философско време, градът може да очарова и да обнадее“ (Мутафов/Mutafov 2009: 148) По-интересно става, когато си припомним думите на социалистическата критика в лицето на Стефан Елефтеров от 1963 относно дебюта „Небето и всички звезди“, в която критикът вижда „слабост към вечни въпроси и непромяна на света“ и сипе обвинения към това „спряло време“, в което „нищо не става“. Тези особености, които не един или двама критици от 80-те години на XX век насам виждат като безценна особеност и трайна характеристика на тази поезия, социалистическата критика вече е открила, но е заклеимила с обратния код на непълноценност.

„Защото този град е построен върху градове. Върху цял музей градове на предметната поезия, въобразяващи си града (вече с малка буква) като конкретно пространство на философско усамотение. Предметният град не е болезнено отчужден от населяващите го човеци (те вече не са тълпи), но си остава дистанциран, хладен – и все така неизбежен. А градът на Иван Теофилов, макар и все така грижливо фиксиран, внимателно обмислен, наситен със смисъл, не само не е отдалечен, той е кондензирано съкровен“ (Шумкова/Shumkova 2009: 31). Като прокарава разграничителна линия между града като поетическо пространство на символизма – враждебен и отчужден, града на поетическото поколение на 40-те – биографично пространство на инициация, и града на Теофилов, Лора Шумкова твърди, че той сякаш е някакво

следващо ниво, построение над тези градове, по-висока степен на естетизация на мястото, но не отричащ предходните, а пазещ ги някъде дълбоко в паметта си. Градът вече не е обект, за който някой говори, а е напълно равноправен субект в творенето на битие, участник в собствената си история. Град, за който се мисли („Какво е мисленето? Туй не е ли/ взаимодействието, при което/ се отразяват в нашата душа/ възлнения със образи на град/ и равнина? И всъщност нищо друго...“), но и град, който мисли („Долавям в съвършеното ти мислене/ единството на твоята постройка/ с могъществото на бои и форми,/ с движението чудно на нещата“), („Колко умно,/ учудващо обмислено е всичко!“) (Теофилов 1968: 15), дори град, който рисува, твори, създава сам себе си („и с тихи и прости черти/ градът се рисува“) (Теофилов/Teofilov 1963: 47). Тази мисловна дейност на града го прави тъждествен на твореца, дори сътворил самия творец, който от своя страна пресътворява града. Един безкраен демиургичен кръг, в който „вещта заменя човека, изземва функциите му на персонаж, става словесно и съпричастно същество“ (Радева/Radeva 2014: 151) – „градът отново в нас се разпознава“. Времето е натоварено със същата функция – да вае хората на настоящето, а градът да е арена, но и субект на формирането на съзнание – „разчупени видения на старото,/ явявайте се, слизайте с утехата/ на дивите ориенталски улички!“ („Творчество“). Град, време и човек съществуват в някакъв невероятен синтез на творчески начала и увисват в безкрайния миг на хармония и предначертаност. „Омиротворено сливане с конкретното съществуване чрез владеење на език, който съгласява отделния пишещ човек с всичкото – с миналото и днешното всеединство на битието (Дойнов/Doynov 2013). „Единодействие на стари и на нови жажди,/ през които потраква влак, и подир миг/ във цялото пространство се повтаря...“ (Теофилов/Teofilov 1968: 44).

„Амфитеатър“ – очарованото дете на миналото

Прелюбопитно четене на градската универсалия в двете стихосбирки на Теофилов от 60-те години можем да направим през стихотворенията „Градче“ („Небето и всички звезди“) и „Градът“ („Амфитеатър“). Умаленото, „погаленото“ (по Радичков) градче, за

което може да се говори с лексиката на миловидното, доближено-то, простото, където дори тревата в гробището е „нежна“ и смъртта е някак по-близка, по-човешка, едно от малкото места, където тя изобщо присъства в тези стихосбирки. И Градът, за който се говори с думи като „могъщество“, „божества“, „философия“. Градчето на минималното действие, пределно малката ежедневна повторителност и Градът на размаха на символиката, съзнанието за предвечност, обема от съдържание: „Като могъщ магнетофон въртиш/ ефектите на градските си шумове...“ Две проекции на градското пространство, които съществуват заедно и са щрихи на едно и също разбиране за мястото като творец на хората си, но някак по-усъвършенствано, по-пълно и осъзнато, по-философско и дълбинно в по-късния текст. „Нека... Всичко е вече чувство!/ Чувство е моят град.“ и само пет години по-късно простото и сякаш неопределено чувство звучи така: „В порядъка на мислите си възплъттаваш/ иронии от блясъци и скъпоценни чувства.“ Зародишът на този очарован и хармонизиран от времето античен град се вижда още в първата книга, но далеч по-плътното му разгръщане и осмисляне идва в „Амфитеатър“, неслучайно именувана така. Напълно основателно ще е, ако кажем, че тези две стихотворения могат да се четат и като знаци на едно творческо израстване между две книги, в които дори при неособено детайлен прочит се открояват някои доста ярки разлики в поетиката. Самият Иван Теофилов през призмата на времето през 2001 г. споделя, че втората му книга от 1968 г. го „спасява от стихоплетството и му подсказва разумните способности на писане“ (Теофилов/Teofilov 2001: 73). „Небето и всички звезди“ остава някак в сянката на следващите две книги, които много по-категорично маркират разпознаваемия стил, времево-пространствени отношения и урбанистични представи. В антологичната лирическа книга „Вярност към духа или значението на нещата“ от 2008 г. присъстват едва дванайсет от дебютните текстове, някои редактирани, други пренаписани из основи. От „Амфитеатър“ нататък Пловдив и пловдивското взимат превес в говоренето на Теофилов за поезията (с някои важни условности). В „Амфитеатър“ Иван Теофилов изглежда вече се е сбогувал с обстоятелствената орнаментация на много от стиховете в „Небето и всички звезди“, преобладаващата четиристишна строфична струк-

тура също изглежда отминал етап в творческото развитие на поета. Римата присъства по-скоро епизодично, но все пак Теофилов показва, че владее както класическия, така и белия стих. Интересно е, че стихосбирката „Амфитеатър“ излиза през 1968 г. Една силно драматична година, изпълнена с разтърсващи събития не само за Източния блок, но и за целия свят. Пражката пролет и всички предшестваци и следващи събития в Европа оставят белег както в официалния соцреалистически канон, така и в алтернативните пластове на литературното поле. Властта повишава идеологическата си чувствителност и „предизвиква подновяване на настоящите подкани от страна на официозните литературни институции в НРБ да се реабилитират и гражданската, и съвременната тема, да се подновят опитите за преутвърждаване на социалистическия реализъм“ (Дойнов/Doynov 2009: 401). Под повърхността, отново в лирическият свят, езикът сякаш се въвлича в едно „въобразено световно пространство“ – твърди Дойнов и допълва, че много от текстовете на 1968 г. се включват в „илюзорен, но все пак жадуван многоезичен диалог, българско и световно стават едно“ и по различен начин поезията реагира на актуалните събития, но все пак те присъстват в нея, лириката се поддава на „специфичната темпоралност на хрониката“. В критическото обговаряне на литературната 1968 г. обаче Иван Теофилов и неговият „Амфитеатър“ никъде не се вписват в общата картина. Те на пръв поглед за втори път се оказват някак „изпаднали от календара на друга година“. Дори самата Прага, присъстваща на два пъти в „Небето и всички звезди“ („Прага“ и „Еврейското гробище в Прага“), тук липсва. От мащабите на лирическото хроникане на време Иван Теофилов избира този, който вече е загатнал в първата си стихосбирка – регионално-универсалното, отразено в лична перспектива, натрупала паметта от дните, вещите и отминалите животи. За разлика от много други млади поети през 1968 г. при него актуалното и интернационалното не нахлуват в личния лирически космос. Стихосбирката се държи като дете, което сякаш тепърва открива света – обозримия свят и физическият свят, който обаче парадоксално на детската неопитност отвежда към „мечтания за стари приятелства, улици, калдъръми, забравени вещи“, а извънсетивното знание за актуалното, отвъд пределите на наслоилото пластове от време съзнание, като

че ли липсва. Всъщност това дете не се ражда за пръв път в Амфитеатъра, пет години по-рано стихотворението „Чудо“ е задаване на една тематична линия, в която на лирическият герой, който „не вярва, че някога е бил дете“, му предстои да се озове в място на безкрайни значения, открити привидно за пръв път, но спомнени дълбоко в личната памет: „И спомня ли си този дом, усещам аромат,/ дочувам щракане на ключ – и ставам тих и ярък...“. Яница Радева припомня, че връщането към детството е дискурсивно несериозна територия през 60-те години, тъй като, „подобно на темата за любовта, станала обект на дебати през 50-те, не е насочено към съвременността, а е по-скоро поглед, обърнат към вчерашния ден и предишните хора“ (Радева/Radeva 2014: 114). Владимир Янев отбелязва, че в това детство има „много от прозаичната античност на Пловдив, от разноезичието и смеха на отминаващото време, което остава, преодоляло пространството си чрез причудливите си параболы, за да достигне до нас като намек, усещане, удивена мисъл“ (Янев/Yanev 1985: 158). Тук „светът е прост/ и празниците му са прости“, битието е игра на време и град, а човекът е зритель, който някога е гледал това представление и наивно подава репликите към актьорите – „тези копия са неистински,/ а пиесата е антична!“

Творчеството на Иван Теофилов през 60-те дава на българската литература забележително присъствие, което успява да заобиколи официозния канон, по детски да се скрие от ударите на актуалното, да тръгне на инициационен път през руините на миналото и да откrehне вратата на видимото към света на всевъзможните значения. Поезия, която превежда тишината на града на езика на изначалния творец, на езика на мисленето, на всички езици. Поезия, която моделира знанието за себе си през усъвършенстване на виждането, спомнянето, паметта. Поезия, след която остават единствено „вълнения със образи на град и равнина. И всъщност нищо друго...“.

Библиография

- Алипиева/Alipieva 2004:** Алипиева, А. *Българската поезия от 60-те години на XX век. На повърхността. Под повърхността*. Велико Търново: Слово, 2004. [Alipieva, A. *Balgarskata poeziya ot 60-te godini na XX vek. Na povarhnostta. Pod povarhnostta*. Veliko Tarnovo: Slovo, 2004.]

- Алипиева/Alipieva 2009:** Алипиева, А. Пътят на Иван Теофилов от и други до емблемата. // *Литературен вестник*, бр. 34, 25 – 31.10.2006. [Alipieva, A. Patyat na Ivan Teofilov ot i drugi do emblemata. // *Literaturen vestnik*, br. 34, 25 – 31.10.2006.]
- Белев/Belev 2009:** Белев, Г. Богатството от време. // *Иван Теофилов в българската литература и култура*. София: Кралица Маб, 2009, 128 – 131. [Belev, G. Bogatstvoto ot vreme. //: *Ivan Teofilov v balgarskata literatura i kultura*. Sofia: Kralitsa Mab, 2009, 128 – 131.]
- Дойнов/Doynov 2009:** Дойнов, П. Кризата на комунизма през 1968 година в България: литературни сюжети. // 1968. София: Сиела, 2009, 400 – 443. [Doynov, P. Krizata na komunizma prez 1968 godina v Bulgaria: literaturni syuzheti. // 1968. Sofia: Siela, 2009, 400 – 443.]
- Дойнов/Doynov 2013:** Дойнов, П. „Небето и всички звезди“ на Иван Теофилов: в преддверието на антическото писмо (1963). // *LiterNet*, 21.04.2013 <<https://litenet.bg/publish/pdoynov/ivan-teofilov.htm>>. [Doynov, P. “Nebeto i vsichki zvezdi” na Ivan Teofilov: v preddverieto na anticheskoto pismo (1963). // *LiterNet*, 21.04.2013 <<https://litenet.bg/publish/pdoynov/ivan-teofilov.htm>>.]
- Дойнов/Doynov 2009:** Дойнов, П. Социалистически реализъм и алтернативни тенденции в литературата на НРБ: аспекти на каноничността. // *Соуреалистически канон / Алтернативен канон*. София: Департамент „Нова българистика“ към НБУ, 2009. [Doynov, P. Sotsialisticheski realizam i alternativni tendentsii v literaturata na NRB: aspekti na kanonichnostta. // *Sotsrealisticheski kanon / Alternativen kanon*. Sofia: Departament „Nova balgaristika“ kam NBU, 2009.]
- Елефтеров/Elefterov 1963:** Елефтеров, С. Небето е още твърде далеко. // *Септември*, кн. 9, 1963, 240 – 243 [Elefterov, S. Nebeto e oshte tvarde daleko. // *Septemvri*, kn. 9, 1963, 240 – 243.]
- Игов/Igov 2009:** Игов, С. Поетът на Пловдив. // *Иван Теофилов в българската литература и култура*. София: Кралица Маб, 2009, 19 – 22. [Igov, S. Poetat na Plovdiv. // *Ivan Teofilov v balgarskata literatura i kultura*. Sofia: Kralitsa Mab, 2009, 19 – 22.]
- Леонидов/Leonidov 2018:** Леонидов, Р. Убийство на спящ поет. // *L'europeo*, бр. 64, ноември – декември 2018, 126 – 137. [Leonidov, R. Ubiystvo na spyasht poet. // *L'europeo*, br. 64, noemvri – dekemvri 2018, 126 – 137.]
- Манолов/Manolov 1963:** Манолов, Е. Небето и всички звезди. // *Пламък*, кн. 7, 1963, 123 – 124 [Manolov, E. Nebeto i vsichki zvezdi. // *Plamak*, kn. 7, 1963, 123 – 124.]
- Марков/Markov 1990:** *Задочни репортажи за България*. София: Профиздат, 1990 [Markov, G. Zadochni reportazhi za Bulgaria. Sofia: Profizdat, 1990.]
- Радева/Radeva 2014:** Радева, Я. Обетован кръг. Времена и пространства в поезията на Иван Теофилов. Пловдив: Хермес, 2014. [Radeva, Ya. Obetovan krag. Vremena i prostranstva v poeziyata na Ivan Teofilov. Plovdiv: Hermes, 2014.]
- Теофилов/Teofilov 1968:** Теофилов, И. *Амфитеатър*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1968. [Teofilov, I. *Amfiteatar*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1968.]
- Теофилов/Teofilov 2001:** Теофилов, И. *Монолози*. Пловдив: Жанет 45, 2001. [Teofilov, I. *Monoloji*. Plovdiv: Zhanet 45, 2001.]

- Теофилов/Teofilov 1963:** Теофилов, И. *Небето и всички звезди*. София: Български писател, 1963. [Teofilov, I. *Nebeto i vsichki zvezdi*. Sofia: Balgarski pisatel, 1963.]
- Тотев/Totev 1963:** Тотев, П. Мечтателю, накъде? // *Литературен фронт*, бр. 43, 24.10.1963. [Totev, P. Mechtatelyu, nakade? // *Literaturen front*, br. 43, 24.10.1963.]
- Шумкова/Shumkova 2009:** Шумкова, Л. Отрязък от град: интимните вечности на Иван Теофилов. // *Иван Теофилов в българската литература и култура*. София: Кралица Маб, 2009, 29 – 41. [Shumkova, L. Otryazak ot grad: intimnite vechnosti na Ivan Teofilov. // *Ivan Teofilov v balgarskata literatura i kultura*. Sofia: Kralitsa Mab, 2009, 29 – 41.]
- Янев/Yanev 1985:** Янев, В. Очарованият. Размисли върху поезията на Иван Теофилов. // *Пламък*, кн. 10, 1985, 154 – 160. [Yanev, V. Ocharovaniyat. Razmisli varhu poeziyata na Ivan Teofilov. // *Plamak*, kn. 10, 1985, 154 – 160.]

ОБРАЗЪТ НА НАРЦИС В ТВОРЧЕСТВОТО НА ВЯЧЕСЛАВ И. ИВАНОВ И КОНСТАНТИН Д. БАЛМОНТ

Илиян Карабойчев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE IMAGE OF NARCISSUS IN THE POETRY OF VYACHESLAV I. IVANOV AND KONSTANTIN D. BALMONT

Iliyan Karaboichev
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

This research traces out some specifics of the perception of the image of Narcissus in the culture of the Silver Age as presented in the poetry of Vyacheslav I. Ivanov and Konstantin D. Balmont. The concept of beauty in the work of two of the most notable Russian Symbolists is analyzed. The text defines the transfiguration suffered by the ancient hero in the poetry of the Symbolists.

Keywords: Narcissus, Symbolism, Silver Age

Красотата е вечната тема на изкуството. Тя се осмисля по различен начин – от елинската калокагатия до естетиката на романтици, парнасиста, символисти; стои в идеята за божествената сила, за пречистващата сила, за спасението (например у Достоевски: „Красотата ще спаси света“¹). Концептът красота се разглежда амбивалентно в културата от fin de siècle, при творците от Сребърния век, които на свой ред правят това понятие достатъчно многозначно и противоречиво.

В настоящия текст ще се фокусираме върху тема, тръгнала от Античността – „Нарцис в изкуството“ – и поради необозримостта ѝ ще я видим само от един ракурс. Образът на Нарцис и митическата фабула за Нарцис и Ехо се осмислят при стотици автори, в различни културноисторически периоди. Тук ще се концентрираме само около образа на Нарцис в две стихотворения от руския

¹ Цит. по Достоевски/Dostoevski 1971: 444.

Сребърен век – „Нарцисс. Помпейская бронза“ (1904) на Вячеслав И. Иванов и „Нарцисс и Эхо“ (1903) на Константин Д. Балмонт. И двамата автори са сред корифеите на руския символизъм и негови идеолози, което е видимо и в техните публикации в списание „Аполлон“². В идейно-естетическия свят на символизма стои съпротивата срещу традицията, срещу застиналия свят, срещу суровата материалност, която обгражда човека. За символистите светът не е просто действителността, която ни заобикаля, а нещо друго – зад видимото стои невидимото, т.е. „истината“ (светът на вечните идеи), до която може да се докосне само „душата“. В поезията на К. Балмонт и на В. Иванов реалността е „отхвърлена“, при досега с нея се говори за страдание и печал (Трифонов/Trifonov 1966: 398). Това е и „светлата аполоническа печал на изкуството“, за която пише М. А. Волошин³. Творбите им осмислят концептите „красота“, „прозрачност“, „запредельность“. Словото и при двамата придобива нови форми, често твърде трудни и неразбираеми дори за техните съвременници. За поезията Балмонт пише: „тя говори със свой особен език и този език е богат на интонации: подобно на музиката и живописата, тя пробужда в душата сложно настроение“⁴ (превод мой, И. К.); поетът, създавайки символистичното си стихотворение, върви от абстрактното към конкретното, от идеята към образа и към скритите в него духовни идеалности, придаващи му двойна сила.

Още Д. С. Мережковски, публикувайки сборника „Символи“ през 1892 г., поставя началото на нов тип творчество, в основата на което стои рушенето на стария свят от ценности и създаването на ново изкуство. Тази естетическа програма продължават и К. Д.

² Сп. „Аполлон“ излиза в периода 1909 – 1917 г. в Санкт Петербург. То се концентрира около теми, засягащи литературата, театъра, музиката и изкуството като цяло. Списанието се превръща в своеобразна трибуна на поетите символисти от руския Сребърен век.

³ Вж. Волошин/Voloshin 1988: 96 – 111, 623 – 625.

⁴ „Она говорит своим особым языком и этот язык богат интонациями: подобно музыке и живописи, она возбуждает в душе сложное настроение“ (Бальмонт, К. *Элементарные слова о символистической поэзии* (1900). Цит. по Трифонов/Trifonov 1966: 399 – 400).

Балмонт, и В. И. Иванов⁵. Символистите правят своя, нова рецепция на Античността, и използват антични образи символи, които осмислят в творчеството си. Сред тях е и образът на Нарцис.

В Овидиевите „Метаморфози“ има два разказа – единият е „Аполон и Дафне“ – парадигмален любовен сюжет, представящ метаморфозата на Дафне, където телесната красота и природното се сливат и създават хармонично цяло (нимфата се превръща в лавър), но остава идеята за несподеленост на любовта, на любовния порив. Другият разказ – „Ехо и Нарцис“, създава нова концепция за красотата, любовта и познанието. Красотата на Нарцис е неземна, божествена, но при Овидий тя е също и наказание, свързано с невъзможността на героя да познае образа си в отражението. Красотата е дар, но и заблуда, защото божественият юноша Нарцис, макар и с „очи – съзвездие двойно, букли – накит достоен за Бакх и за Феб Аполон“ (Овидий/Ovidiy 1974: 77) носи теглото на най-тежкото наказание – да загине, ако „види“ (т.е. познае) себе си. Дори нежността на прекрасната нимфа Ехо не пробужда трепети у младежа. И този конфликт достига своята кулминация именно когато във водите Нарцис вижда своето отражение – „то се само възхищава на себе си с глед неподвижен, сякаш застинало в образ, изваян от мрамор“ (Овидий/Ovidiy 1974: 77). Оттук и идеята за невъзможното единение между реалност и отражение (образ, ейдолон), защото, когато Нарцис заличава отстъпа между лика и отражението си и допира лице до водата, дистанцията изчезва, но водната повърхност се разлюлява и начупва отразеното⁶.

Този мит се оказва с особен смислов потенциал – интерпретиран от много автори в различни епохи, за да бъде търсен и от символистите, които отново активно ще го използват и преосмислят.

По страниците на списание „Аполлон“ идеите за ново съвместяване на антично и модерно са огласени многократно. В Сребърния век на руската литература реалиите на античното са включвани в редица творби, като особено място заемат образите на двули-

⁵ Вж. Иванов/Ivanov 1910.

⁶ Вж. Ангелов/Angelov 2009: 163 и сл.

кия бог Аполон-Дионис и на Нарцис. Те ще придобият ролята на основополагащи концепти (аполоническото и дионисийското; разумното и екстатичното, вакхическото). Античността ще бъде осмисляна от модернизма през концептите: „красота“, „изкуство“, „поет“, „горда самота“, „индивидуализъм“, „Ерос и Танатос“, през идеята за „невидимия свят“, противопоставен на всичко видимо и несъвършено. Затова никак не е странна появата на Нарцис в стихотворенията на Балмонт и Иванов. По същото време и Николай Н. Черепнин създава балет „Нарцис и Ехо“ (1911)⁷. Сергей П. Дягилев вече е огласил идеята за творческата свобода, правото на оригинален авторски глас и съществуването на фантазия и действителност като две равноправни и едновременни реалности⁸.

Стихотворението „Нарцис“ на В. И. Иванов е публикувано през 1904 г. в сборника „Прозрачност“, в който авторът гради своя „универсален език на символизма“. Важно за рецепцията на творбата е подзаглавието „Помпейская бронза“. Чрез него поетът „задава“ модела на екфразиса⁹ – визуализиране със средствата на поетическия език на онова, което се „вижда“ – скулптура. Спорно е доколко става дума за конкретен реален обект (антична бронзова скулптура), както и дали В. И. Иванов е бил вдъхновен именно от него. В статия по темата Н. Ю. Грякалова пише, че действително съществува такава бронзова скулптура – част от Националния археологически музей в Неапол (Грякалова 2016: 116). Водят се дебати кой точно е изображеният – Дионис или Нарцис. Този спор ще породи и дилема в самата структура на текста на В. Иванов, започващ с въпрос и разгръщащ се в две посоки на търсене на отговор: „Кто ты прекрасный?“ „...не сам ли ты Вакх“, „или ты – гордый Нарцисс...“.

Присъствието на образа на Дионис не е случайно. Както отбелязва Грякалова, Дионис е божество, свързано с растителния култ, а това позволява сближаване с образа на Нарцис, изобразя-

⁷ Либретото на балета – дело на Л. Н. Бакст, е по „Метаморфози“ на Овидий. Постановката е на М. М. Фокин, сценографията – на Бакст. Балетът е представен в „Руски сезони“ на Дягилев през 1911 г.

⁸ Вж. Дягилев/Dyagilev 1899.

⁹ Екфразис – жанр в античната литература, свързан с описание на картина, на произведение на изкуството.

ван също като нежен юноша (с флорални атрибути)¹⁰. Важен елемент от близостта на двата персонажа е присъствието на огледалото – както в мита за Нарцис, така и в култа към Дионис. В студия на О. Г. Чулков се посочва, че огледалото заема особено място в дионисиевите мистерии и е свързано с мита, в който титаните отвличат вниманието на Дионис с помощта на огледало¹¹. В митовете за Дионис огледалото има двойко значение – от една страна, то символизира „разтварянето“ на бога в света (теофация¹²), а от друга, съхраняване на вътрешното му единство в безкрайно многообразие от еманации. Чулков интерпретира случая с Нарцис като инверсия на митологемата за Дионис: гибелта идва от съединението на образ и отражение. При Овидий това е осмислено като самоизмама, основана на вярата в реалността на илюзорния образ (отражението), съблазънта на автоеротизма като противоположност на дионисиевския екстаз – „излизане от себе си“, трансцендиране (Грякалова/Gryakalova 2016: 117).

В стихотворението В. И. Иванов задава и зрителната игра (през формите), и смисловата – поставен е въпрос, който в хода на текста трябва да потърси своя отговор. Екфрастичното изображение изисква да се пресъздаде визуален образ и поетът прави това умело, тръгвайки от въпроса – кое всъщност е прекрасното създание, което вижда? Той рисува чертите на нещо съвършено и божествено и иносказателно ни представя един многозначен образ. Това носи внушението, че истинската красота не може да бъде позната, макар и в съвършено изваяние. Нужно е „особено вглеждане“, за да познаем през образа истината, да разгадаем смислите. Цимборска-Лебода отбелязва, че поетът влиза с читателя в особен вид диалог, който се гради основно на опозицията „обозримо – необозримо“¹³. Тя говори и за това, че чрез метатекста авторът предава паметта на културата. Зримият образ, описан от поета, активизира „очите на паметта“ и през тях се търсят подобия, в т.ч. и отговори на въпроса „Кто ты прекрасный?“. Всич-

¹⁰ Грякалова се позовава на изследванията на самия Вячеслав И. Иванов по тази тема – обвързаността Дионис – Антей (Иванов/Ivanov 2014: 23 – 24).

¹¹ Вж. Чулков/Chulkov 2000: 192 – 193.

¹² Според митическата фабула Загрей е погълнат от титаните.

¹³ Вж. Цимборска-Лебода/Tsimborska-Leboda 2010: 105 – 117.

ко споменато се отключва и в съзнанието на читателя и му представя един нов свят, в който все още живеят древните ценности.

Идеята за времето, което вечно тече, но е същевременно единно и непрекъснато цяло, представя и взаимодействието на традициите, на теми, на образи от различни епохи, които съжителстват непротиворечиво и едновременно. Когато представя своя персонаж, поетът използва епитети като „прекрасный“, „благородный“, „гордый“, „нежный“, „дивный“, но на всичко това противопоставя „одинокий“. Чрез идеята за самотата авторът говори за благородството, гордостта, божествената красота, които са чужди на обвързаността. Зад красивия образ на младия юноша се крие един основен въпрос – за самотата, несподелеността. Ненапразно в текста няма категоричен отговор на въпроса кой всъщност е този красив, тайнствен, скитащ се бродник. Самият герой не желае да се покаже, той е далечен, чужд, самодостатъчен. Същевременно описанието, което ни дава поетът, отправя към идеята за младия и прекрасен юноша, за неговата дива природа, която е невъзможно да бъде подчинена, за страстта, като всичко това е засилено чрез образите на дриадите и наядите и на дивия и неудържим Пан. Но героят притежава „благороден лик“, зад неговата външна красота се крие добронамереност. В отношението на В. Иванов към образа на Нарцис липсва онзи упрек, който ще открием у Овидий – „тъй превзета надменност живееше в нежното тяло“ (Овидий/Ovidiy 1974: 75). Напротив, Нарцис е упоен от мечти, но те не са с отрицателна конотация. Самият образ вече носи нови смисли – той е чужд на този свят, неговите желания и стремления са далечни и неразбрани, следователно истинското щастие трябва да бъде намерено отвъд реалното и възможното – в илюзорното. Когато съвършенството бъде постигнато и съзряно, то не може да бъде оценено, защото е непознато. Така и Нарцис векове наред е бил осъждан заради любовта към собствената си красота, към собствения си лик. При В. Иванов образът на Нарцис придобива нови измерения. Този митологичен персонаж е сякаш също така персонификация на поета. В стихотворението се появява нов образ символ – *поетът като огледало*. Творчеството на всеки автор е огледало на неговия душевен свят. Изкуството е отражение на реалността, а у символистите

– на множество реалности, защото и въпросът за „реалността“ вече е осмислен по нов начин.

Огледалото е символ, който отвежда и към отражението на зрими обекти от материалния свят, и към нашия вътрешен свят. В него се отразяват стремежи, възжеления и копнежи. То отразява нашата вътрешна хармония или апокалипсиса в душевния ни мир. Огледалото може да носи и други препратки: ако само по себе си то е реалност, отраженията в него могат да ни покажат отчасти онзи истински и бленуван свят, света на идеите. В този ред на мисли темата за поета, приел образа на Нарцис, е любопитна с оглед мисловността и философско-естетическите идеи на символизма, на поетите от Сребърния век, които подсказват, че ние продължаваме да подражаваме, да копираме, но и че не можем да надмогнем себе си.

Подобно на Нарцис поетът е блуждаещ скитник сред сенките на хората и света, който търси съвършенството. И когато В. Иванов обрисова уникалния образ на своя персонаж, той всъщност илюстрира чертите на твореца – „благороден“, „горд“, „многолик“, но и „самотен“. Поетът е сам сред другите, реалният свят за него е чужд и негостоприемен. Особено място заема поетът символист, който дори отрича присъствието на реалността и се устремява към истинския, съвършения свят. Но колкото и истински да е този свят, той е и недостижим. И ако е вярно, че отражение на поета е неговата творба, единственият логичен избор на твореца е да се огледа в нея. В своето творение той намира себе си, но и пътя към създадения от него свят. Тази Вселена не е реална, тя е фикция, която – веднъж докосната – се размива, изчезва и от нея остава само стремежът на твореца по самосъздадения и повярван блян. Илюзорността на поетическото отражение е съизмерима със страданията на Нарцис и неговия копнеж по невъзможното.

В „Нарцис“ на В. Иванов е отразена и идеята, че фантазия и действителност са две равноправни и едновременни реалности¹⁴. В стихотворението тези два свята се допълват – от едната страна стои реалността, която е около Нарцис, но от другата се проявява фантазното – неговият загадъчен образ. Нарцис блуждае и се рее

¹⁴ По Дягилев/Dyagilev 1899.

в този свят, оглежда се в него, влюбва се в една абстракция, която сякаш е недостижима в действителността. Подобен свят е желан и очакван, той е мястото на единението, мястото, в което именно фантазията (имагинативното) и действителността се докосват, за да изградят красотата.

Срещата със себе си, със своя вътрешен свят и единението с него би означавала унищожение, ако не се познаеш (ако не знаеш какво виждаш). Поради тази причина спасението може да е непознаването, несъстоялата се „среща“, завръщането към другите. Светът е създаден не за да се любуваме на себе си, а за да се познаем чрез другите. Това е пътят на възможната среща, която вещае щастие. Но героят се противопоставя, сякаш гласът на лирическият говорител е тихо изречен стон, недоловил съзнанието на Нарцис, върху което тегне проклятието на съдбата. Героят не чува възклицанието: „Но не гледи, наклоняся, в зеркало сонной волны!“; в битката с егото то побеждава. И въпреки това несигурността, внушена от стиховете, продължава: лирическият говорител не е сигурен кого точно вижда – дали това наистина е Нарцис, или ще се превърне в Нарцис (ако види лика си). Дори в края на творбата не знаем кой е скритият образ – дали това е Дионис, или Нарцис, и каква е метаморфозата, която му предстои. Загадъчността идва да подсказва колко необятен е светът, в който живеем и който изпълваме със значения, и колко несигурен е пътят, който изминаваме. Авторът никъде не заявява какъв е пътят към истината и доколко тя съществува, но ясно посочва, че доближаването до нея се крие във възприемането на красотата. Тя не е просто естетическа категория, тя е божественото проявление, амброзията, която извисява човека.

Образът на Нарцис е представен у В. Иванов и в друго негово стихотворение, озаглавено „Художник и поет“, публикувано също в сборника „Прозрачност“. В него протейният¹⁵ образ на света се отразява в „безкористния художник“ – вълна (т.е. водна огледална повърхност). Това творение е създадено отново чрез оглеждането, чрез съединяването на лик и същност, видимо и

¹⁵ „В зыблемый образ глядясь, счастлив поэт: он Нарцисе“. Зыблемый – неустойчив, подвижен, непостоянен.

невидимо, истина и привидност. Творящият художник е сравнен с Нарцис, който гледа своя трептящ образ. За природата на тази творческа демиургия говори и второто двустийшие, което започва с оксиморона „грустно-блажен“ („тъжно-блажен художник поет“). Той допълва връзката между художника и Нарцис. Самият художник е „небе и вода“. И влюбен в красотата на творбата си, в своето собствено отражение, художникът съзира света, който го заобикаля, и става част от него – „ловит, влюбленный, свой лик, видит прозрачность и – мир“.

В. Я. Брюсов издига В. И. Иванов до висините на велик творец, който обединява ново и старо в хармонично единство, въвежда в руския език размери, „взети“ от гръцките лирици и от Катул, и се завръща към полузабравените звуци на лирата на Пушкин, без обаче да го повтаря. Бердяев нарича почерка на В. Иванов „филологическа изисканост“, „очарователно-изискана ученост“ (Бердяев/Berdyayev 1989: 516 – 517). Той не крие своето възхищение от поетическия талант на автора и го нарича „свръх-филолог“, а творчеството му определя като своеобразен естетически феномен. И пише, че филологията не е просто научна специалност, а изкуство, което В. Иванов владее до съвършенство и прилага не само в своята поезия, но и във всички сфери, до които се докосва в своя живот (Бердяев/Berdyayev 1989: 518).

Съвременникът на В. Иванов – поетът Константин Д. Балмонт, също е цял трудно обозрим свят. Вероятно по тази причина Марина И. Цветаева в „Слово за Балмонт“ се затруднява да анализира личността му и казва, че най-пълното определение за него е „поет“. И Балмонт е представител на първото поколение руски символисти. Идеите му дълго време са сходни с тези на В. Иванов – по отношение на естетическото му кредо, на представата за отношението изкуство – живот, на идеята за „ново изкуство“, за красота. Когато през 1903 г. издава своята шеста стихосбирка, озаглавена „Будем как Солнце“ („Ще бъдем като слънцето“), в нея показва и нови стихотворни техники, и нова образност. Идейните маркери в тази стихосбирка могат да бъдат определени

и като „лирика современной души“¹⁶. Отново звучи темата за познаването на себе си през творчеството. Както отбелязва И. Г. Кулешова, художественото битие на Балмонт се ръководи предимно от идеята за духовна еволюция, която е възможна само чрез докосването до света на мечтите (Кулешова/Kuleshova 2006: 11). Авторката допълва, че в творчеството на Балмонт могат да бъдат разграничени три свята – „земен“, „небесен“ и „инфернален“ (пак там: 11). Те си взаимодействат, изменят се, влияят си, градят и друг свят – индивидуално-авторския свят на мечтата. В поезията на Балмонт изследователите откриват времеви и пространствени опозиции: небе – земя, човек – вселена, ден – нощ, светлина (Слънце) – мрак. Такива опозиции присъстват и в стихотворението „Нарцисс и Эхо“ от стихосбирката „Ще бъдем като Слънцето“. В него е разгърнат мотивът за изчезващата, погубената красота, която тихо гасне сред спокойствието на природата, за да се превърне в част от нея. Авторът си служи предимно с опозиции, създаващи двойствени измерения на света: „полный плачем – полный смехом“, „рыдает – хохочет“. Чрез тези опозиционни двойки се онагледява двумирието, противопоставят се двата свята – на мечтанието и на реалността. Цялостният музикален ритъм на творбата отвежда към идеята на Пол Верлен (и на другите френски символисти) за поезията като музика.

В застиналия и притихнал свят, който създава Балмонт, се чува едва доловимото ехо, нарушаващо тишината и хармонията на невидимото. Този неизречен стон задава въпроси, оставащи без отговор. Истината е прикрита зад множество нюанси, с които е изпъстрена реалността. Единствено ехото, звукът, макар и тих, трепти над водата на дълбокото езеро, придобило функцията на мъртво огледало („над глубиью водной, мертво-зеркальной“). Това е свят, в който „гаснат звуци и са ясни/ прозирно чисти водите в бездушното царство“ на Природата, наречена „глухая“ (неотзивчива, безответна, безгласна, т.е. в която също няма отклик)¹⁷. За

¹⁶ Бълг. „лирика на съвременната душа“ (преводът е мой – И. К.). Заглавието на петата стихосбирка на Балмонт е „Горящие здания. Лирика современной души“ (1900).

¹⁷ „И гаснут звуки, и ясны воды/ в бездушном царстве глухой Природы“ (Бальмонт 1903).

разлика от мита за Нарцис (Овидий/Ovidiy 1974: 77) тук няма докосване, застиналите води се поклащат единствено от тихия вопъл, от гласа, който се рее в пространството. Но думите са далечни, чужди за печалния образ, който езерото отразява. Изведнъж хармонията, която поетът гради в началото на стихотворението, се нарушава. Едва дочутото ехо се превръща в молби, във викове, които умоляват за любов. Този звук носи и своя особена история („навек пронизан тоской нездешней“). Това ехо е гласът на една отдавна забравена и отречена реалност, на другостта, която Нарцис не приема. Единственото видимо е отражението, в него той проглежда за истината, в него се чувства щастлив. Привидно това щастие е измамно, подобно на самото отражение. Само че очите на героя (в тази поетическа импресия той не е назован по име) не могат да съзрат илюзорността на онова, което се крие отвъд. А отвъд образа, в мястото на съзерцанието, се крие мечтанието, копнението, загадъчността. Именно в него, както пише Андре Жид, Нарцис мечтае за рая – на брега на реката на Времето, в градината на Идеите. Там „поетът е този, който гледа. И какво вижда? – Рая. Защото раят е навсякъде“, отвъд привидностите (Жид 1920: 96).

Чрез застиналия пейзаж, който рисува Балмонт, се откроява спящата природа¹⁸. В нея всичко е притихнало. Тя не желае да се пробуди – точно както Нарцис не иска да прогледне. В тази тишина се долавят само чувства – противоречиви и неразбираеми. Объркването е продиктувано от стремленията на душата – измамена, печална, търсеща отговори. Устремена към Рая, към мястото, в което ще открие вечното щастие, така желаната любов, душата се опитва да претвори света, в който се намира. Но природата не желае да се промени. Тя е упоена в своя дълбок сън, в който остава само привидността, назована с понятието *реалност*...

В стихотворението си Балмонт си служи предимно със звуково изваяни картини. Гласът преминава от ехо към вик, той е молба и ревност, смях и болка. Лирическият свят е свят на хаоса, в

¹⁸ Стихотворението започва с отпратка към Калдерон („Цветок, и воздух...“), към когото Балмонт има особен афинитет още от 90-те години на XIX век и когото превежда в следващото десетилетие.

него няма единство („Мы розно стынем в терзаниях страстных“). Този свят е лишен от щастие и е пропит само от ревност, плач, печал и неудовлетвореност, от безответност. Остава единствено уединение и хармония в отражението, в бленуваното, което замества нещастieto, обгърнало онова, което го заобикаля. Наблюдавайки своя образ, Нарцис се докосва до хармонията – езерото спи, водите не трепват. Всичко изчезва, за да бъде заменено от красотата.

В последните стихове природата отново застива: ветровете са отнесли далеч виковете, гласът е затихнал. Образ и отражение не ще се слоят в реалността. Любовта на Нарцис отново се оказва невъзможна. И героят тихо заспива, а заедно с него и отражението му. Всичко угасва и сякаш за миг събудилата се природа, която наблюдава страстите на героя, се унася отново. Привидно всичко изчезва, но онова, което продължава да живее, е красотата. Нарцис е само символ, който загатва, че зад профанното се крие и още нещо – мястото на единението. Светът е сътворен от множество символи, които трябва да бъдат разгадани. В тези символи се крие кодът, който ни прави щастливи.

Стихотворението на Балмонт гради отново и образа на твореца. Единственото нещо, което е достатъчно на писателя, за да твори, е символът. Чрез него той може да разкрие онова, което е прикрито зад профанното¹⁹. Нарцис тук не е просто образ, а символ – на обречеността на човека, на плена му в реалността и на удовлетворението, което намира във вечността. Мотива за оглеждането поетът използва и в друго свое стихотворение – „Зеркало“ (1908)²⁰. В него отново има съзерцание на битието. В това битие се крият слабостите на човека, които – подобно на неговото отражение, са илюзия. Образът на Нарцис преди това се осмисля и

¹⁹ „Благочестивият поет съзерцава: той се скланя над символите и тихо слиза дълбоко в сърцето на нещата“ (Жид/Zhid 1920: 96).

²⁰ Стихотворението е от цикъла „Майя“ и е публикувано в сборника „Птицы в воздухе“. То започва така:

Я зеркало ликов земных
И собственной жизни бездонной.
Я всё вовлекаю в свой стих,
Что взглянет в затон углублённый.

в стихотворението „Цветы Нарцисса“ (1897) от сборника „Тишина“, където белоснежните „неми цветя“, венчани за Смъртта, са видели Красотата.

Мотивът за красотата заема съществено място в творчеството на К. Д. Балмонт. През 1905 г. авторът издава стихосбирката „Литургия красоты“, в която красотата е осмислена в многото ѝ измерения: тя е празник, добре прикрит в сивотата на делничността; порив, желание, устрем, стихия, която руши, но и създава. Човек не може да подчини онова, което не е сътворено от него. Достигането до щастието е възможно чрез съзерцанието – или както пише Андре Жид: „Благочестивият поет съзерцава; той се скланя над символа и тихо слиза дълбоко в сърцето на нещата“ (Жид/Zhid 1920: 96).

Двамата представители на Сребърния век – В. Иванов и К. Балмонт, изграждат нови светове и задават нови културни кодове. Чрез идеята за безкористната любов към Красотата осмислят и образа на Нарцис – образ печален, самотен, нещастен и тъжен, но и копнеещ за красота. Концептите *красота* и *самота* (*одиначество*) са активно обговаряни в културата на Сребърния век. „Красота създається из восторга и боли“, казва Балмонт в стихотворението „Красота“ (1903). Първият поетически сборник на В. И. Иванов също започва със стихотворението „Красота“ (1903). В красотата се разгръща мистиката на света, в нея се ражда човешкото, но и в нея загива обозримото и познатото, за да се открие истината и за да се сбъднат мечтите. Красотата е небесна и отвъдна, мисли се през възторзите и страданията, през творческия акт, през светлината и смъртта, през Абсолюта, през теургията, през София. А посредник между света (реалността) и Красотата е творецът²¹. Този концепт стои в основата не само на руския поетически дискурс на символистите от Сребърния век, но и на съвременниците им в Западна Европа (осмисля се още у Ш. Бодлер в „Химн на красотата“).

²¹ В естетическата система на В. И. Иванов тази категория е свързана със съзерцанието на реалността, с творческата демиургия (вж. Блискавицки/Bliskavitski 2010). Срв.: „Ние, земнородните, можем да съзерцаваме Красотата само в категориите на земната красота. Душата на Земята е нашата Красота“ (Иванов/Ivanov 1971: 826).

Настоящият текст започна с думите на Ф. М. Достоевски, че „красотата ще спаси света“. Ще завършим отново с Достоевски: „Красотата е страшно и ужасно нещо! Страшно, защото е неопределима, а не може да се определи, защото бог е поставил само загадки. [...] Красота! [...] Ужасно е това, че красотата е не само страшно, но и тайнствено нещо. Тук дяволът с бога се бори, а бойното поле са сърцата на хората“ (Достоевски 1975: 150). В тези думи Достоевски вплита философията на цялото битие, на човешкия път към щастието, на надмогването на Свръх-аза и достигането до истината, която се крие в красотата. За да прогледнем за нея, се изисква не просто да съзерцаваме нейните образи, пръснати навсякъде по света, но и да притежаваме една друга душевност и нагласа, обвързана с идеала на символистите и пречупена през мирогледа на нашето съвремие.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов/Angelov 2009:** Ангелов, А. *Историчност на визуалния образ*. София, 2009. [Angelov, A. *Istorighnost na vizualniya obraz*. Sofia, 2009.]
- Бавин, Семибратова/Bavin, Semibratova 1993:** Бавин, С., П., Семибратова, И., В., *Судьбы поэтов серебряного века: Библиогр. Очерки*. Москва: Кн. Палата, 1993. [Bavin, S., P., Semibratova, I., V. *Sud'by poetov serebryanogo veka: Bibliogr. Ocherki*. Moskva: Kn. Palata, 1993.]
- Бальмонт/Bal'mont 1903:** Бальмонт, К., Д. *Будем как Солнце*. Москва: Скорпион, 1903. [Bal'mont, Konstantin. *Budem kak Solntse*. Moskva: Skorpion, 1903.]
- Бердяев/Berdyayev 1989:** Бердяев, Н., А. Очарования отраженных культур. В. И. Иванов. // Бердяев, Н., А. *Типы религиозной мысли в России. Собрание сочинений*. Т. III. Париж: YMCA-Press, 1989. [Berdyayev, N., A. *Ocharovaniya otrazhennykh kul'tur*. V. I. Ivanov. // Berdyayev, N., A. *Tipy religioznoy mysli v Rossii. Sbraniye sochineniy*. T. III. Parizh: YMCA-Press, 1989.]
- Бердяев/Berdyayev 1916:** Бердяев, Н., А. *Очарования отраженных культур* В. И. Иванов, 1916. <http://yakov.works/library/02_b/berdyayev/1916_241.html> [Berdyayev, N. A., *Ocharovaniya otrazhennykh kul'tur* V. I. Ivanov, 1916.]
- Блискавицкий/Bliskavitskiy 2010:** Блискавицкий, А. А. Феномен Красоты и категория безобразного в эстетике Вячеслава Иванова. // *Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда*. Вып. 5. Рос. акад. наук, Ин-т философии. М.: ИФ РАН, 2010, с. 31 – 43. [Bliskavitskiy, A. A. Fenomen Krasoty i kategoriya bezobraznogo v estetike Vyacheslava Ivanova. // *Estetika: Vchera. Segodnya. Vsegda*. Vyp. 5. Ros. akad. nauk, In-t filosofii. M.: IF RAN, 2010, s. 31 – 43.]
- Блок/Blok 1904:** Блок, А., А. Вячеслав Иванов. „Прозрачность“ // „Прозрачность“. *Вторая книга лирики*. Москва: Книгоиздательство „Скорпион“,

1904. [Blok, A., A. Vyacheslav Ivanov. "Prozrachnost'", *Prozrachnost'. Vtoraya kniga liriki*. Moskva: Knigoizdatel'stvo „Skorpion“, 1904.]
- Волошин/Voloshin 1988:** Волошин, М., А. *Луки творчества*. Москва: Наука, 1988. [Voloshin, M., A. *Liki tvorchestva*. Moskva: Nauka, 1988.]
- Грякалова/Gryakalova 2016:** Грякалова, Н., Ю. От экфрасиса к интертексту (Вокруг стихотворения Вяч. Иванова «Нарцисс. Помпейская бронза») // *Русская литература*, 2016. № 2, 114 – 123. [Gryakalova, N. Ot ekfrasisa k intertekstu (Vokrug stikhotvoreniya Vyach. Ivanova «Nartsiss. Pompeyskaya bronza»). // *Russkaya literatura*, 2016. № 2, 114 – 123.]
- Достоевски/Dostoyevski 1971:** Достоевски, Ф. М. *Идиот*. София: Народна култура, 1971. [Dostoevski, F. M. *Idiot*. Sofia: Narodna kultura, 1971.]
- Достоевски/Dostoyevski 1975:** Достоевски, Ф. М. *Братья Карамазовы*, София: Народна култура, 1975. [Dostoevski, F. M. *Bratya Karamazovi*, Sofiya: Narodna kultura, 1975.]
- Дягилев/Dyagilev 1899:** Дягилев, С. П. Сложные вопросы. // *Мир искусства*, 1899, № 1 – 4. [Dyagilev, S. P. Slozhnyye voprosy. // *Mir iskusstva*, 1899, № 1 – 4.]
- Жид/Zhid 1920:** Жид, А. Теория на симбола. // *Везни*, год. II (1920), бр. 3, 91 – 97. Превод Чавдар Мутафов. [Zhid, A. Teoriya na simbola. // *Vezni*, god. II (1920), br. 3, 91 – 97.]
- Иванов/Ivanov 1904:** Иванов, В. И. *Прозрачность*. Вторая книга лирики. М.: Скорпион, 1904. // <https://www.e-reading.club/book.php?book=95818> [Ivanov, Vyacheslav. *Prozrachnost'*. Vtoraya kniga liriki. M.: Skorpion, 1904]
- Иванов/Ivanov 1910:** Иванов, В. И. Заветы символизма. // *Аполлон*, бр. 8, 1910. [Ivanov, V. Zavety simvolizma. // *Apollon*, br. 8, 1910.]
- Иванов/Ivanov 1971:** Иванов, В. И. Символика эстетических начал. // *Иванов В. И. Собр. соч. Т. I*. Брюссель, 1971. [Ivanov, V. I. Simvolika esteticheskikh nachal. // *Ivanov. V. I. Sobr. soch. T. I*. Bryussel', 1971.]
- Иванов/Ivanov 2014:** Иванов, В., И. Эллинская религия страдающего бога. // *Символ* 2014, № 64, 23 – 24. [Ivanov, V. I. Ellinskaya religiya stradayushchego boga. // *Simvol* 2014, № 64, 23 – 24.]
- Кулешова/Kuleshova 2006:** Кулешова, И. Г. *Художественное бытие в лирике К. Д. Бальмонта и В. Я. Брюсова*. Автореферат диссертации. Магнитогорск, 2006. // <http://cheloveknauka.com/v/169654/a/#?page=1>, 31 март 2019. [Kuleshova, I. G. *Hudozhestvennoye bytiye v lirike K. D. Bal'monta i V. Ya. Bryusova*. Avtoreferat dissertatsii. Magnitogorsk, 2006. // <http://cheloveknauka.com/v/169654/a/#?page=1>, 31 March 2019.]
- Овидий/Ovidiy 1974:** Овидий. *Метаморфозы*. София: Народна култура, 1974. [Ovidiy. *Metamorfozi*. Sofiya: Narodna kultura, 1974.]
- Трифонов/Trifonov 1966:** Трифонов, Н., А. (состав.) *Русская литература XX века. Хрестоматия*. Москва: Просвещение, 1966. [Trifonov, N., A. (sostav.), *Russkaya literatura XX veka. Hrestomatiya*. Moskva: Prosveshcheniye, 1966.]
- Цимборска-Лебода/Tsimborska-Leboda 2010:** Цимборска-Лебода, М. Экфрасис и субъект поэзии. // *Порядок хаоса – хаос порядка. Сборник статей в честь Леонида Геллера*. Берн, 2010, 105 – 117. [Tsimborska-Leboda, M., Ekfrasis i subekt poezii. // *Poryadok haosa – haos poryadka. Sbornik statey v chest' Leonida Gellera*. Bern, 2010, 105 – 117.]

Чулков/Chulkov 2000: Чулков, О., Г. «Живые зеркала». Мифология и метафизика отраженного образа. // *AKADHMEIA. Материалы и исследования по истории платонизма*. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2000, Вып. 3, 192 – 214. [Chulkov, O., G. Zhivyye zerkala. Mifologiya i metafizika otrazhennogo obraza. // *AKADHMEIA. Materialy i issledovniya po istorii platonizma*. SPb.: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, 2000, Vyp. 3, 192 – 214.]

ПРЕОБЪРНАТИЯТ ЛЮБОВЕН ТРИЪГЪЛНИК В ПИЕСАТА „ЕНИГМАТИЧНИ ВАРИАЦИИ“ НА ЕРИК-ЕМАНЮЕЛ ШМИТ

Илияна Банчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE REVERSED LOVE TRIANGLE IN ERIC-EMMANUEL SCHMITT'S PLAY “ENIGMATIC VARIATIONS”

Iliana Bancheva
University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”

This paper offers a possible interpretation of the way a love triangle can be flipped upside down, as demonstrated by Eric Schmitt in his play “Enigmatic Variations”. He shows us the two sides of love: eros and agape, embodied by the characters of Znorko and Larsen. The third point of this triangle is Hellena, a common love interest for both men and the one who swaps eros and agape. At the end of the play, the absence of Helena is not an obstacle to Znorko and Larsen keeping their love alive by writing letters to each other.

Keywords: Eric-Emmanuel Schmitt, “Enigmatic Variations”, love, eros, agape, opposites

В този текст ще интерпретираме една пиеса на Ерик-Еманюел Шмит – съвременен френско-белгийски драматург. Той е ерудитран учен и автор, който умее да говори просто и достъпно за сложни неща. Затова си е спечелил прозвището „Популярен философ“ (Янева/Yaneva 2005). Творбите му са предимно с моралистична, библийска и философска тематика.

Пиесата „Енигматични вариации“ (“Variations énigmatiques”) е създадена през 1996 г. и представлява „текст с ключ“, препращащ към музикалното произведение с ключ “Variations Enigma” на сър Едуард Уилям¹. Творбата на Шмит е поставена за първи

¹ “Enigma Variations” оп. 36 е оркестрова творба на английския композитор Едуард Елгар (1857 – 1934), създадена през 1899 г. Представява тема с 14 вари-

път в Париж с участието на Ален Делон, който изключително рядко приема ангажименти в театъра и се ограничава до камерни представления.

Ще анализираме текста на пиесата с идеята, че той ни предоставя възможна пресечна точка между две привидно несъвместими форми на любов – *eros* (ἔρως) и *agape* (ἀγάπη). Тази пресечна точка се явява ключ към разбирането на пиесата, защото сближава чрез човешкото отношение абстрактни теоретични конструкти, преобръща ги и ги смесва. Как двете любовни перспективи се свързват в един обект и образуват неделимо цяло, което ги прави не чак толкова различни, колкото са изглеждали в началото, ще проследим, като анализираме обичта на двама персонажи от творбата към една героиня.

През различните периоди на европейската култура, от епохата на Платон до съвременността, разбирането за любовта се изследва, типологизира, оспорва и преосмисля. Затова е необходимо да обясним как разбираме и как ще използваме понятията, с които характеризираме отношенията в изследвания текст. *Agape* е тази любов, с която обичаме Бог – всеотдайна, безрезервна, жертвена. Това е любовта, с която по Божията воля ни е предписано и ние да обичаме. Тя не е спонтанна и неконтролируема емоция, а израз на триумфа на доброто над злото. *Agape* отговаря на християнската идея за любовта – тя е щедра, неегоистична, алтруистична, безусловна. Тя е даваща добро на света, тя е любовта, която християните трябва да имат към Бога, помежду си, а и към всички хора (Кавракирова/Kavrakirova 2004: 4 – 6). За нея е характерна дълготрайността и милостта, тя не е егоистична, не опитва да задоволи своите нужди като приоритет и цел в живота, не се ръководи от себелюбие, не изпитва гняв, радва се на истината; търпи и прощава; тя е вечна и безсмъртна (Кавракирова/Kavrakirova 2004: 18 – 20).

Еросът, от своя страна, е дълбоката, страстна, чувствена любов, която може да съществува между двама души и винаги свидетелства за физическата природа на отношението. В християнс-

ации. Европейските ѝ премиери започват от 1901 г. Това е една от най-изпълняваните творби на композитора до наши дни.

ката култура *ерос* се мисли само като връзка/любов между съпрузи. Тя е дар и благословение от Бога, носи радост и щастие, интимност и хармония. Когато се практикува извън брака, е проява на прелюбодеяние и грях. Днес по-често се говори не за любовта *ерос*, а за секс, който се свежда до удовлетворяване на биологични импулси чрез физически действия (Кавракирова/Kavrakirova 2004: 3). Смятаме за важно да уточним, че общото между тези два вида любов е стремежът към единение, към възстановяване на целостта. Но докато *еросът* е извънлична (безлична) сила на привличане, то любовта в нейното християнско разбиране е жертвена воля за отдаване и себеотдаване, с други думи казано, тя е *agape* – любовта благодат (Видева, Горанов/Videva, Goranov 1994: 175 – 176).

В пиесата на Е.-Е. Шмит завесата се вдига и с гръмовен пукот още в самото начало авторът събира на едно място два напълно несъвместими персонажа. Именно пълната противоположност между двамата единствени участници на сцената повдига съвсем естествения въпрос какво е довело до срещата им. Събирателен център в случая е образът на една жена, който ги приковава в едно своеобразно пространство, а именно дома на Абел Знорко, някъде край Норвежко море.

Знорко е твърде силен персонаж в началото на пиесата, толкова завладяващ, че събеседникът му, журналистът Ларсен, остава на заден план, или както самият той твърди, сравнявайки Знорко с Бог: „блестите прекалено силно за мен, това ме заслепява“ (Шмит/Shmit 2010: 98). В началото Абел е обрисуван като арогантен мизантроп, подложил се на своеволно отшелничество, твърдейки, че връзката с хората носи само нещастия и скърби. Той е саркастичен и нагъл, с особено превъзходство иска да покаже на новодошлия, че е едно нищожество, а в желанието си да го стъпче, разкрива своя особена дълбока слабост. Защото всичко, за което се представя в началото на действието, не е нищо повече от надменна маска, прикриваща дълбоко емоционалната същност на героя. Той притежава добродетели, но за нищо на света не би ги проявил пред околните. Тази острота и жестокост в характера му е само повърхностна – щом Ларсен пожелава да си тръгне, Знорко по очарователен начин се опива от вниманието му

и се опитва с особена манипулативност да го задържи в своята компания – сякаш търси начин да удължи контакта със себеподобния си. Знорко се проявява като арогантен и лицемерен, но заедно с това е гостоприемен, което само по себе си буди жалост, примесена с леко отвращение. Още от началото на пиесата се създава усещането за нещо недоизказано или нарочно прикривано от Знорко, а именно нуждата от любов, която той теоретически отхвърля, но за която практически жадува. Тази своя необходимост героят прикрива зад неприятно поведение и демонстративно отчуждение.

По интересен начин след първоначалните формалности по отношение на връзката писател – журналист двамата герои съвсем естествено заговарят за любов, каквато е и темата на Знорковия новоиздаден епистоларен роман. Тук Шмит отново сблъсква две противоположности, две крайно различни виждания, две противоречиви дефиниции за любовта. Според нас става дума за *eros* – идеята за сексуалната страст и плътското желание, и за *agape* – всеотдайната любов, свързана с отношението на човека към Бога. За „говорител“ на първия тип любов е избран писателят Знорко, а на втория – журналистът Ларсен.

Знорко упорито защитава тезата, че мрази любовта, или както самият той твърди: „това е чувство, което винаги съм искал да избегна“ (Шмит/Shmit 2010: 108). Той приема любовта „като посредственост“, като перверзия, като грешка, биологична или божествена мутация за бягство от реалността – все определения, които Ларсен не може да приеме. Всичките „обвинения“ от страна на Знорко спрямо любовта изглеждат безмерно жестоки. Но последният му роман показва тъкмо обратното – той извежда на преден план една ранима душа, която не само е способна да обича, но сякаш през целия си живот е била отдадена на любовна мъка. Към подобно заключение навеждат не само репликите на героя, но и тяхното отсъствие. Периодичното мълчание на Знорко в пиесата е от съществено значение, защото понякога то казва повече от думите – нещо, което Ларсен веднага забелязва, а писателят преднамерено се опитва да замени издайническата тишина с още философски съждения върху любовта.

Знорко противопоставя любовта на удоволствието – последното според него представлява миг от вечността, постоянен стремеж, цел, която всеки иска да достигне, докато любовта предлага „съблазънта на лабиринта“, създава обрати, радости, скърби и неволи; тя е по-устойчива във времето, отколкото мимолетността на удоволствието, тя създава истории. Или казано по друг, ласкаещ Знорко, начин: „любовта не е нищо друго освен историята, която си измислят в живота онези, които не умеят да измислят истории в словото“ (Шмит/Shmit 2010: 111). От позицията си на творец той демонстрира надменност спрямо другите хора и спрямо изконното християнско разбиране за любовта като насъщна съставка на творението. Знорко се представя и като ексцентрик, отричащ се от любовта, и по много заобиколен начин насочва разговора към една жена, споделяща местожителството си с Ларсен – в малкото градче Новобростник.

Особен е подходът на Знорко, когато описва връзката си с Хелена Метернах – поклоннически ироничен. Когато споделя за първата си среща с нея, той всячески се опитва да омаловажи личността на Хелена, с цел да отрече дори и пред себе си влиянието, което тази жена оказва върху него. Защото Знорко смята, че тази връзка между него и Хелена е способна да придобие заплашителни размери, от които той видимо се ужасява. Опасява се, че ще изгуби уникалността си, че ще стане напълно обикновен в кръговрата на битовата обич, защото не приема нейната творческа природа.

Вероятно и затова породилата се страст между Знорко и Хелена е унищожителна в своята невъзможност да ги превърне в едно смислено цяло. Принудителното разделяне на двамата влюбени не е нищо повече от отчаяно действие от страна на Знорко, породено от слабост – той жертва Хелена в името на писателската си същност. Сякаш е убеден, че *eros* не би могъл да прерасне в *agape*, а и както стана ясно, не свързва *agape* със съзиданието. Той е твърде голям егоист – не би се превърнал в посредствен съпруг, никога не би искал да стане „обикновен“ в името на любовта. А в ерудираното му съзнание между любов и обикновеност видимо е поставен знак за равенство вероятно защото героят отъждествява любовта с *eros*. Затова той я пренебрегва и бяга уплашено. За-

белязваме, че до този момент Ларсен остава на заден план, докато не изтъква, че Хелена е негова съпруга. Това е и първият неочакван обрат в пиесата, който ни препраща към пречупването на класическия любовен триъгълник – съпруга, любовник, измамен съпруг. Това води и до въпроса как тези две мъжки противоположности биват приласкани в обятията на една и съща жена? Какво е общото между двамата, за да се влюбят в Хелена? На пръв поглед нищо. Знорко и Ларсен представляват, освен две трудно съвместими концепции за любовта, и две коренно различни вариации, два противоположни аспекта на Хелена. Или казано с думите на Ларсен: „има две Хелени: Вашата и моята. Защо Хелена ще иска да бъде еднообразна като каменен блок? И ако е избрала нас двамата, толкова различни, то е, защото е искала да бъде различна с всеки от нас. С Вас – страстта. С мен – любовта“ (Шмит/ Shmit 2010: 141). *Ерос* и *агане* като две несъвместими само у един човек, но силно желани типологии. Може да разглеждаме двамата герои през призмата на Хелена: ако нея я нямаше, те никога не биха се срещнали, съдбите им по никакъв начин не биха се преплели по този умиротелен и същевременно нещастен начин. Вариативността на Хелена, невъзможността да събере в един-единствен човек всички нужни ѝ роли, всички нужни ѝ (за да бъде щастлива) типове любов, довеждат Знорко и Ларсен до тази абсурдна ситуация. Отсъстващият образ на тази жена, пречупен през призмата на музикалното произведение „Вариации енигма“ („Enigma Variations”), ни довежда до съждението, че тя е загадъчна, неуловима, далечна както за единия персонаж, така и за другия: „Жените, те са онези мелодии, които човек сънува и които човек не чува. Кого обичаме, когато обичаме? Това никога не знаем“ (Шмит/Shmit 2010: 146). Хелена е представена като загадка, която и двамата не могат да разрешат, като музикално произведение. Вариацията в музиката е разработка на основна музикална тема чрез ритмични и мелодически преобразувания. Но в същината си темата на творбата остава непроменена. Така е и с Хелена – колкото и образът ѝ да варира в крайности, в основата си тя е една и съща, жадуваща за всеобемаща любов. И по-неже е пресечната точка между Знорко и Ларсен, можем да допуснем, че и те не са фундаментално различни, че и двамата тър-

сят едно и също – божествената любов, но я разбират по различен начин. Хелена възплъщава тяхната идея за любовта и по-точно гледната им точка към нея; тя е онази мелодия, която Знорко и Ларсен си тананикат всеки по свой собствен начин, но в сърцевината ѝ са залегнали общи тонове.

Пречупването на класическия любовен триъгълник се изразява в това, че любовникът е представен пръв: консумира плътската страст с Хелена, а после ранимо и егоистично се оттегля. Страстта достига своя апогей, но тя е невъзможна в дългосрочен план, защото *еросът* присъства само в началото, когато всичко е ново и забулено в неизвестни, когато плътта още не се е наситила напълно. Чисто физически ние се чувстваме привлечени от хора, които са наша пълна противоположност. Страстта трае кратко, затова на по-късен етап трябва да се развият по-устойчиви качества, но в случая с Хелена и Знорко това е невъзможно тъкмо поради непреодолимите им различия или защото Знорко е твърде страхлив егоист, за да пренебрегне себе си заради нея. Той е всичко друго, но не и жертвоготовен по отношение на любовта, защото в *ероса*, както героят разбира любовта, няма нужда от себеотдаване, а само от утоляване чрез консумация. От друга страна, съпругът се появява по-късно и представлява второстепенен образ, сякаш пълнеж, той обича истински и е способен на всеотдайност, но това не може да замести страстта на Хелена към Знорко. И въпреки че Ларсен демонстрира основни характеристики на *agape*, те се оказват недостатъчни, за да задоволят представата на съпругата му за любовта. Така се представя и раздвоеността на Хелена. В нея живеят две несъпоставими една с друга личности – едната мила и покорна, търсеща *agape*, а другата – дива и необузdana, преследваща *ероса*. Варираща по тази синусоидна скала, Хелена не може да живее нито без единия, нито без другия мъж: всеки от тях запълва две различни необходимости в живота ѝ. Тъкмо през нейния образ е изразен стремежът за съвместяване на отделните видове любов. Потърсена е пресечна точка между *ерос* и *agape*, което изглежда противоречиво, защото *ероса* свързваме с най-ниското стъпало на любовта, с изходната

точка, със страстта, с първоначалното привличане². Възможно ли е *еросът* да израсне, да се превърне във *филия*³ и вървейки нагоре по йерархията, да достигне до *агапе* – най-висшата обич? Според текста изглежда по-вероятно този вид любов просто да се стопи, след като желанието бъде удовлетворено. Струва ни се нелогично да съберем на едно място *ерос* и *агапе*, без да сме „отгледали чувството“, без да сме положили усилия; изглежда противоестествено просто да прескочим от първото на последното ниво на любовта, без да сме учили и страдали. На пръв поглед така изглежда и в пиесата на Шмит.

В класическия любовен триъгълник жената, вече преситена от ласките на съпруга си, започва да търси чуждо внимание отвъд посредствеността на брака, който е принудена да търпи. В случая с Хелена не е така. На нея не ѝ липсва нито единият, нито другият вид любов, защото съвместява съпруга и любовника по парадоксален начин. Тя се радва на ежедневната любов със споделяната закуска и дълбокия сън в едно и също легло с Ларсен и едновременно с това успява да последва повика на страстта чрез писмовната си връзка със Знорко. На едно ежедневно физическо равнище Хелена живее щастливо със съпруга си, на друго, почти творческо – фантазира с любовника. Шмит инверсира частично „местата“ на двете чувства. Високата любов се проявява на битово равнище, а страстта се изявява във виртуален план. Освен че самите герои, Знорко и Ларсен, представляват вариации на търсените форми на

² Тук изхождаме от Платоновото разбиране за любовта като висше благо, като многостранна и велика сила, която, когато се проявява в добри дела с благоразумие и справедливост, има най-голяма мощ и доставя огромно щастие (Платон/Platon 1982: 117). В този смисъл е създадена и йерархията на любовното чувство, най-високата форма на което е *агапе*.

³ Поради ограничения обем на изложението няма да се спираме на въпросите за същността на други видове любов като *филия*, *строге* (φιλία, στωργή). Само накратко ще отбележим, че *строге* е семейната любов – нежната обич и привързаност на родителите към техните деца, любовта между членовете на рода, на семейството. Това е най-искрената, най-естествената и неподправена, ненасилствена, непринудена свободна обич, благост, любов и привързаност на децата към родителите им, както и на децата в семейството едно към друго. А *филия* е приятелската обич, тя носи смисъла на силна привързаност към някого извън семейството.

любов от страна на Хелена, полагането им в отделни пространства от нейния свят потвърждава трудността при интегрирането на *ерос* и *агапе* в единно любовно чувство. Така противостоеното между Знорко и Ларсен става напълно ясно – Ларсен предлага устойчивостта на всекидневната, битовата, но и жертвоготовната любов, тази, която е трайна в потока на времето, докато Знорко успява да запълни мига на страстта. Ларсен е отдаващият тип – дава обич, загриженост, сигурност, боготвори жена си, а Знорко умее само да взима – чрез отсъствието си. И въпреки това Ларсен е представен като делника, а Знорко – като празника в любовта, сякаш *еросът* е не първото, а последното стъпало към искреното чувство, което, като съдим по Ларсен, изглежда скучновато. Струва ни се, че Шмит отправя послание към хиперконсуматорското общество, преобръщайки концепцията на Платон и поставяйки *ероса* на най-високото стъпало.

Хелена обича и двамата, но по различен начин – толкова различен, колкото нейната собствена вариативност ѝ позволява. „Кого обичаш, когато обичаш“ е въпрос, който си е задала и самата тя. „В любовта си човек обича не точно другия, а това, което вижда в него, или това, което иска да види. Любовта е вглеждане в себе си чрез другия или вглеждане в другия чрез себе си, но и в двата случая тя не е познание, а самопознание“ (Питерс/Piters 2001).

Пречупването на любовните взаимоотношения в пиесата продължава да ескалира до втората перипетия, когато Знорко разбира за смъртта на Хелена. Тук за първи път истински се усеща нейното присъствие на сцената, когато двамата съперници се успокояват за момент и всеки е изпълнен от собствената си представа за Хелена – тази, която тя е решила да им предостави. Защото отсъствието ѝ от сцената дава възможности за вариации, за всевъзможни посоки за интерпретиране на образа ѝ по начин, който двата персонажа намират за подходящ – всеки сам за себе си.

Обстоятелствата, с които Шмит обвързва героите си, сякаш до този момент не са достатъчни. Следващият обрат е, когато Ларсен споделя, че са изминали десет години от смъртта на Хелена. Последвалото осъзнаване на този факт от страна на Знорко,

т.е. че в продължение на десет години е водил любовната си кореспонденция⁴ със самия Ларсен, довежда до пълен абсурд.

Съвсем логичен е въпросът защо Ларсен продължава да пише писма до Знорко след смъртта на Хелена. Нима съпругът е доволен от това, че жена му си е имала любовник? В класическия любовен триъгълник е по-вероятно да се предизвика свада или пък смирение при подобни обстоятелства. Тук обаче Шмит довежда любовта до нейния абсолют – да обичаш толкова, че да поддържаш мистификация, се случва тогава, когато любовта излезе извън заслепяващия кръг на егоизма, защото обичаш дотолкова, че знаеш какво прави другия щастлив и се опитваш в името на неговото щастие да превъзмогнеш себе си в любовта. И защото, разбира се, само по този начин съпругът може да задържи представата за живата Хелена – между редовете на писмата и в очакване на отговор от Знорко.

Причината този епистоларен трепет между двамата герои да спре, е именно публикуването на книгата с писмата, която ги прави публично достояние. В този случай любовният триъгълник претърпява такава метаморфоза, че прераства в любов между двама мъже чрез чувствата им към една жена. Шмит ни кара да се запитаме: „Какво е споделената любов? Две мечти, които по случайност съвпадат“ (Шмит/Shmit 2010: 167). В случая мечтата е възплътена в образа на Хелена, в тази жена, която тъй неразделно свързва двата персонажа. Тук любовта надхвърля битовата логика на живота, страстта сама по себе си и персоналните особености. Тя изглежда необяснима и идеална.

Любовният триъгълник би трябвало да се разруши с отсъствието на Хелена. Тя изчезва, а с нея изчезват и чувствата ѝ, но вече има зададени въпроси, а нейната гледна точка остава загадка, както и трябва да бъде според замисъла на пиесата. Погледната чисто геометрически, щом премахнем дадена страна от триъгълника, остава просто един ъгъл – две прави с единствена пресечна точка, в която се явява именно образът на Хелена. Без тази

⁴ Редно е да отбележим, че подобен похват не е новаторски в западноевропейската литература. Писането на писма от чуждо име и последвалото им публикуване като художествена творба е познато от епохата на Просвещението (напр. „Монахинята“ на Дидро).

пресечна точка двамата влюбени щяха да се разпаднат на две независими прави без нищо общо, което да ги свързва. Но у героинята парадоксално се съвместяват ниската и високата любов – *eros* и *agape*. У Хелена намират среща двата вида обич и тяхното единение е представено именно чрез писмата, в които се развива духовната привързаност, лишена от физическо тяло, сърдечна и безусловна заедно с физическия допир до хартията и мастилото; трепетът, че същите тези вещи е докосвал и любимият човек.

Краят на творбата се връща към началото – с остър директен залп от куршуми, насочени към Ларсен – образувайки една своеобразна цикличност в пиесата заедно с мрачния Знорко, който простиичко казва на събеседника си, че ще му пише. Дава обещание, че ще поддържа любовта – единственото нещо, което носи и на двамата лъч надежда. Те ще продължат връзката си по пътя към откриването на истината за любовта и въпреки че илюзията е угаснала, ще продължат да опитват да се доближат в концепциите си, пък било то и само в една-единствена точка – тяхната основа на музикално равнище, тяхната представа за Хелена.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Видева, Горанов/Videva, Goranov 1994:** Видева, Н., П. Горанов. *Етика*. София: Минерва, 1994. [Videva, N., P. Goranov. *Etika*. Sofia: Minerva, 1994.]
- Кавракирова/Kavrakirova 2004:** Кавракирова, Р. Любовта – АГАПЕ. // *Църквата*, 13 март 2004. <http://www.curkvata.eu/download/lubovta_-_agape_13.03.24.pdf>, 15 март 2019. [Kavrakirova, R. Lubovta – AGAPE. // *Tsarkvata*, 13 March, 2004. <http://www.curkvata.eu/download/lubovta_-_agape_13.03.24.pdf>, 15 March, 2019.]
- Питерс/Piters 2001:** Питерс, М. Енигматични вариации. // *Литературен форум*, брой 20 (461), 22.05. – 28.05. 2001. <<https://www.slovo.bg/old/litforum/120/-mpiters.htm>>, 16 март, 2019. [Piters, M. Enigmatichni variatsii. // *Literaturen forum*, br. 20 (461), 22.05. – 28.05. 2001. <<https://www.slovo.bg/old/-litforum/120/mpiters.htm>>, 16 March, 2019.]
- Платон/Platon 1982:** Платон. *Избрани диалози*. София: Народна култура, 1982. [Platon. *Izbrani dialozi*. Sofia: Narodna kultura, 1982.]
- Шмит/Shmit 2010:** Шмит, Е. – Е. *Театър I*. София: Лере Артис, 2010. [Shmit, E. *Teatar I*. Sofia: Lege Artis, 2010.]
- Янева/Yaneva 2005:** Янева, А. Енигматични вариации. // *Капитал*, 29.01.2005. <https://www.capital.bg/light/lica/2005/01/29/5498_erik-emanjuel_shmit/>, 21 май, 2019. [Yaneva, A. Enigmatichni variacii. // *Kapital*, 29.01.2005. <https://www.capital.bg/light/lica/2005/01/29/5498_erik-emanjuel_shmit/>, 21 May, 2019.]

СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕР НА РУСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Зоя Иванова

Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски“

NATURE AND CHARACTER OF RUSSIAN EMIGRATION FROM THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Zoya Ivanova

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

In the present work, I examine the problem of Russian emigration from the so-called First Wave, which reached its apogee in the beginning of the twentieth century. I address the issue of its peculiarity, which is why it is defined as an unprecedented phenomenon. I outline the boundaries of Russian “distraction”, the reasons that determine it, and the participants in the process. I also discuss the topic of the continuity of Russian culture and traditions in the conditions of new surroundings different from home. In the context of the examined topic, the concepts of identity and memory are considered. A brief conceptual apparatus, introduced by other researchers, is also offered.

Keywords: Russian emigration, expatriation, Russian culture, cultural identity

Емиграцията като стратегия за усвояване на ново пространство с цел усъвършенстване на битието и бита, като алтернативна форма за лично или колективно спасение от негодите на настоящето и стремеж към илюзията на бъдещето, не е прецедентно явление. Поради спираловидния естествен ход на историята основни фактически и философски модели от Античността, издържали на силата на епохалните метаморфози, циклично се повтарят.

Още на страниците на „Изхода“ в Стария завет от Светото писание е експлициран модел на масово придвижване на поток от хора по Божията повеля. Подобни транслокации винаги са съпътствали историята на човечеството, като продължават и до днес. В резултат на масовите движения на потоци от хора през епохата на

Великото преселение се създава етническият профил на народите и възникват първите форми на държавност. През епохата на Великите географски открития миграционните вълни са израз на търсене на далечни хоризонти и нови перспективи.

Масовите придвижвания на хора от един географски ареал в друг реконструират света, моделират идентичности, наслагват и надграждат култури и артефакти, актуализират жанрови структури, задвижват нови интерпретативни механизми и променят литературни проблематики.

Задгранична Русия обаче е феномен без прецедент, тъй като в резултат на големия мащаб и динамика на емиграцията от т.нар. *първа вълна* се създава „страна извън държавата“, чиито граници са виртуални. Руската диаспора формира свое „отечество на паметта“, в което заедно с шепата родна пръст в оскъдния багаж пренася и целия си капитал от самобитна култура, традиции, език и национален дух. Аспирацията към свобода и спасение, реализирана в чисто физически план чрез експатриацията, противодейства на генетично кодираната любов на човека към родното, която намира израз в лоното на паметта и в стремежа към запазване на най-сакралното: ценности, бит, нрави. В резултат на диалога на двата противодействащи си процеса – на физическото бягство от Родината и на менталното завръщане към нея, много емигранти, за да запазят неприкосновена идентичността си, пренасят „отечеството“ зад граница.

Р. Б. Гул отбелязва в спомените си: „Я унес Россию. Так же, как и многие мои соотечественники, у кого Россия жила в памяти души и сердца“ („Аз пренесох Русия. Така, както и много мои съотечественици, в чиято памет на душата и в сърцето, живееше Русия“).¹

Подобно настроение носят и думите на М. Б. Вишняк в списанието „Современные записки“ по повод участието на прогонени руски мислители: „Они принесли на своем платье пыль и дым отечества, цветы и запахи родной земли“. („Те донесоха с дрехи-

¹ Цит. по Демидова/Demidova, 2015: 11; тук и по-нататък в статията преводите са мои, З. И.

те си праха и дима на отечеството, цветовете и миризмите на родната земя“)².

Ще обобщя, че руският национален дух, тласнат от онтологичната необходимост да запази идентичността си и от стремежа към изграждане на социокултурна монолитност в контекста на емигрантската реалност, оставя дълбоки следи в полето на европейската култура.

О. Р. Демидова също определя руската емиграция като „безпрецедентно явление“. Според изследователката „уникалността“ на руската емиграция от първата вълна се дължи не само на нейния интензитет и динамика, но и на „остротата на раздиращите“ я „противостояния – в това число – поколенчески.“ О. Демидова има предвид не обикновеното противопоставяне „бащи – деца“, а самия профил на „младите“ емигранти, които се оказват в позиция на „двойно изгнание“: от една страна, са лишени от подкрепата на „опита“ на своя родител, а от друга, са останали без опората на „собственото минало“ и без бляна на „мечтите за бъдещето“ (Демидова/Demidova 2015: 23).

Причините за интензивността и мащабността на руската емиграция са преломните събития, променили историята на родината. Войни, революции, бунтове, глад разтърсват политическите и икономическите устои на страната и се превръщат в основен мотив за масовото изселване на 2 092 000 души³. Латвия, Естония, Чехословакия, Англия, Франция, Германия, Италия, Финландия, България, Турция, Сърбия, Полша, Китай, САЩ, Канада, Бразилия, Австралия и други страни отварят границите си, за да станат убежище на експатриантите.

Руската емиграция е явление, което чисто терминологично може да се разглежда в рамките на следния понятиен ред: диаспора, изгнание, изселване. И. Дмитриева в дисертацията си „Русская литературная диаспора в славянских странах (Чехословакии, Югославии, Болгарии) в 20 – 30 годы XX века“ дефинира понятията „руска диаспора“ и „емиграция“ (Дмитриева/Dmitriyeva

² Цит. по Гаврилов/Gavrilov 2017.

³ Вж. О. Р. Демидова (Демидова/Demidova, 2015: 5), която се основава на данни на Американския червен кръст.

2005). Изследователката определя емиграцията като „отпътуване“, „изселване“ от една в друга държава. Тя я класифицира като доброволна, принудителна и по необходимост – според наличието или липсата на свободна воля при напускане на родината. Посочва и естеството на причините за появата ѝ. Те могат да бъдат от политически, икономически, етнически, религиозен, личен и културен характер.

„Диаспора“ е „разсейване“ на населението на дадена страна или по-точно житейското му и компактно съществуване на територията на различни държави (Дмитриева/Dmitriyeva 2005). Обикновено представителите на руската диаспора се стараят да останат верни на културните си традиции и да ги запазят като родна ценност.

Дж. Глед в разговор интервю с Б. Хазанов споделя разбирането си за явлението „изгнание“, сравнявайки го с излизането на човек от една „празна стая“ и влизането му в друга. Хазанов допълва смисъла на съпоставката, като уточнява разликата между „двете стаи“. Във „втората стая“ не те обискират, не ти отнемат написаните книги, не те арестуват, нито пък съдят. Хазанов облича в метафора характера на изгнанието, то е „нещо като ампутация на крака. Слава Богу, че са го отрязали, иначе гангрена и... Но съществуват фантомни болки. С тях се събуждаш всяка сутрин и си лягаш вечер“. Това е така, защото писателят, като напуска Русия, „губи целия си свят“. Русия е като една Вселена и бягството от нея „носи по необходимост имперски отпечатък“ (Хазанов, Глэд/Hazanov, Gled 2001: 35).

Португалският културолог Едуардо Лоуренсо определя понятието емиграция също метафорично. За Лоуренсо емиграцията е „травма“, „отворена рана“, „ампутация на цялото ни същество, която изрязва от нас онази идентичност, по-дълбока от идентичността на дома ни и на мястото ни...“⁴

Понятийният ред на емиграционните явления при О. Р. Демидова е организиран в терминологичен апарат, в структурата на който емиграцията е обвързана с обществено-историческите условия и с осъзнатата воля на определен човек или група индиви-

⁴ Цит. по Андреева/Andreeva 2017: 31.

ди да напуснат родината си. Мястото на явлението изселване е институционално легитимирано, неговите механизми се задвижват от определящата воля и решение на представителите на властта отделни индивиди или група хора принудително да напуснат територията на страната. Понятието „бежанство“ присъства в конвенционалния си смисъл, като експатриация в името на спасение на човешки живот. Със статут на емигранти се регистрира и моделът на т.нар. „невъзвращенци“. Демидова с това понятие обединява онези заминали зад граница индивиди, които са с ясна интенция за окончателно напускане на родината.

Изследователката класифицира руската емиграция през първата половина на XX век по количествен показател като индивидуална, групова и масова.

Руската миграция през 20 – 30 години на XX век е специфична в своите форми на проявление и разселване. Сред експатрираните и експатриантите има представители на всякакви граждански и професионални съсловия, на различни възрастови и конфесионални групи. Княз Юсупов презентира състава на емигрантите по следния начин: „В эмиграции оказались представители самых разных слоев общества: великие князья, знать, помещики, промышленники, духовенство, интеллигенция, мелкие торговцы, евреи. То есть не только люди богатые, но и лишенные имущества. Тут была сама Россия. Почти все потеряли всё“. („В емиграция се оказаха представители на най-различни слоеве на обществото: велики князе, аристократи, помещици, индустриалци, духовенство, интеллигенция, дребни търговци, евреи. Тоест не само богатите хора, но и лишените от имущество. Тук беше същинската Русия. Почти всички бяха изгубили всичко)“.⁵

Подбудите и мотивите за експатриране също са от различно естество. В решението си да напуснат родината, част от бъдещите емигранти са направлявани от идеята за собствено спасение, т.е. причините са предимно от екзистенциален характер. Към тази група може да отнесем например представителите на императорския двор, на Бялото движение и т.н. Други избират съдбата на емигранти поради несъгласието и непримирението си не само със

⁵ Цит. по: (Даутова/Dautova 2013).

социално-икономическите условия на живот, но и с идеологическите представи, възгледи и действия на новата власт. Част от експатрираните се надяват зад граница да продължат борбата срещу болшевишкия режим. В едно от писмата си З. Н. Гипиус разсъждава: „Многие из нас и Россию покинули не для спасения своей жизни (бежать было опаснее), а как раз для того, чтобы свидетельствовать о правде, говорить, кричать о ней“. („Мнозина от нас напуснаха Русия не за да спасят собствения си живот (беше по-опасно да се бяга), а само за да засвидетелстват истината, да говорят за нея, да я изкрещат“)“⁶.

Н. А. Бердяев, Ф. А. Степун, П. А. Сорокин, Н. О. Лоски и други философи, мислители и учени са прогонени от родната си земя и с неохота, против волята си, напускат своите домове, качени на т.нар. „философски параход“, споделяйки думите на Степун, че вроден дълг на децата е да останат при „тежко болната си майка – Русия“ (Гаврилов/Gavrilov 2017). От трибуната на „Новый град“, издаван от 1931 г. в Париж, Степун определя целта на мисията на руската емиграция, а именно да допринесе за „култивирането в руската душа“ на „образа на бъдещата Русия“. Той не се присъединява към идеята за въоръжена борба и за връщането на монархическия режим. В писмо до Г. П. Федотов⁷ Степун пише, че за тях единствено културното творчество, което се опира на „здравите традиции“ и „пророчески“ е насочено към бъдещето, би могло да се приеме за „реално дело и подвиг“ (Гаврилов/Gavrilov 2017).

Голяма част от творците на словото напускат пределите на родината си с патоса на мисионери. Тази част от писателите от първата вълна живее с усещането и убеждението за своето предназначение на участник в процеса по съхранение на руската самобитност на културата, на своята идентичност чрез родния език и литература в условията на друг географски и исторически контекст. Като „изнасят Русия“, писателите в емиграция се консоли-

⁶ Цит. по: (Акимов/Akimov 2011: 112).

⁷ Г. П. Федотов заедно с Ф. А. Степун и И. И. Фондамински са редактори на списание „Новый град“, което се издава в Париж от 1931 до 1939 г.

дират около тезата, че спасяват родината си. Показателна е фразата на З. Н. Гипиус „Мы в послании“ („Ние сме на мисия“).⁸

Решението си да емигрира Еренбург мотивира по следния начин: „Делаю это, чтобы спасти для себя Россию, возможность внутреннюю в ней жить“ („Правя това, за да спася за себе си Русия, възможността вътрешно да живея в нея“).⁹

Експатриантите се самоидентифицират с родината си и се надейват на връщане към „Изохода“. Много от тях не разопаковат багажа си, а други, като В. Ф. Ходасевич, не сменят паспортите си, тръпнейки в очакване на репатриацията.

До средата на 20-те г. на XX век емиграцията живее с чувството, че това е временно. Бъдещето е с неясни контури, а миналото се превръща в колекция от спомени и оцелява в паметта, която го експлицира в настоящето.

Хазанов обвързва по интересен начин времето на писателя в емиграция с паметта. Той класифицира времената като: вътрешно, външно и историческо. Паметта има огромно значение за вътрешното време на човека. Външното е актуалното, ефимерно време на ежедневието, в което паметта е „отменена“ или анулирана. Историческото е това на събитията в родината, в страната, в която живеем, въобще времето на колизиите и „кошмарите“ в света. Писателите в емиграция са изключени от външното време. Те са в историческото и във вътрешното си време, а споменът „демонстрира своята висока функция да оправдава живота и да установява вътрешен вектор на движение на събитията“ (Хазанов, Глэд/Hazanov, Gled 2001: 17). В заключение ще обобщя, че писателят емигрант реално живее единствено в настоящето, но менталната регресия го връща постоянно към спомените, без да пречи на мечтите му за по-добро бъдеще.

Ще допълня, че задвижен от обществено-историческите механизми, феноменът миграция е своеобразна сплав от постоянно диалогизиращи философски, психологически, емоционални, антропологични, естетически и културни текстури.

⁸ Цит. по Хазанов, Глэд/Hazanov, Gled 2001: 214.

⁹ Цит. по Демидова/Demidova 2015: 114.

Философската страна на миграционните процеси, от една страна, е обвързана с аксиологичната и екзистенциалната им първопричина, резултат от загубата на родината, на ритъма и смисъла на предемиграционния начин на живот, а от друга, се основава на модела на паметта и на човешката менталност.

Психологическата страна засяга душевната перцепция на мигранта, травмата и адаптацията към постпромените и влияе на интенциите му за „етническа самоидентификация и самоопределение“ (Гуревич/Gurevich 2004).

Сантименталният аспект е резултат от психологическите метаморфози и маркира емоционалната кондиция на мигранта.

Антропологичната същност се изразява в оформянето на нови, модифицирани човешки идентичности. Новият човешки тип, лишен от реалното присъствие на родината, я превръща в ментален интериор, в който позиционира основни топоси, любими хора и вещи. Така в съзнанието на емигранта присъстват два локусни варианта в резултат на взаимодействието на предишната и на настоящата култура. Това задава и тона на културния облик на емиграцията. Единият локус е добре познат – неделима част от останалото в миналото и генетично заложено родно битие, а другият е свързан със съществуващата в настоящето реалност (Демидова/Demidova 2013). Така се формират *битиен* (настоящ) и *духовен* (принадлежащ на миналото) локус, който възкресява в съзнанието на емигранта образите на Русия, на родните топоси – Москва, Петербург, на съществували сдружения, на домове, на литературно-светски салони и др. Ще допълня, че тези образи са носители на културни матрици, на идейни и естетически концепции от доемиграционния етап, на целия останал в миналото живот. Те са духовният багаж на емигранта, моделират неговата идентичност и легитимират присъствието си в новата среда, откриват се в ономастичната реконфигурация на предемигрантски обединения, като например: „Зелена лампа“ в Париж, която ни връща към едноименното общество от 1819 – 1820 г., посещавано от А. С. Пушкин, Цариградският цех на поетите, „Цех на поетите“ в Берлин, в Париж, и др.

Салонът „Зелена лампа“ на семейство Мережковски в Париж е пример за руска идентификация. Като локуси на руската култу-

ра и литература функционират и салоните на семейство Винавер, на Цетлини, Домът на изкуствата в Берлин и много други. В контекста на новата руска география се реконструират унаследени културни традиции от писателите емигранти. Голяма част от представителите на диаспората се ориентират към общностен начин на живот. С тази цел се обособяват квартали, населявани от хора с една и съща етническа принадлежност, които създават своя трибуна за културна изява чрез организирането на руски издателства, салони и учреждения. Културата на емиграцията от първата вълна поддържа континуитета на традициите на руската класика извън административните и географските граници на страната. На чужда територия се създава руски печат, формират се общности и обединения по различен признак: конфесионален, професионален, идеологически, с цел визиониране на идентичност, кумулиране на сила и защита и отхвърляне на културната, езиковата и други видове асимилация.

Продуктувани от желанието за сплотяване и правен уют, се образуват обединения и съюзи, които в представата за „държава-та без граници“ играят роля на институционален стълб – опора за своите граждани. Такива например са съюзите на лекари, на военни, на адвокати и др. През 1920 г. се инициира създаването на съюзи на руските литератори и журналисти в европейските столици: Париж, Прага, Берлин, Белград, Варшава. Организиран е Съюз за защита на родината и свободата, както и Руски политически комитет в Полша.

Руските издателства в Париж и Берлин процъфтяват. При това в началото на двадесетте години на миналия век в Берлин издаваните руски книги количествено изпреварват немските. В столицата на Германия също силно се усеща социокултурното присъствие на руските емигранти, разпознати в „руски Берлин“ (Демидова/Demidova 2015: 43).

Естетическият аспект на емиграционната култура се съдържа в драмата като емоционално преживяване, провокирано от липсата на родните топоси и на любими, близки до сърцето ландшафти, които остават на съхранение единствено в паметта и се компенсират чрез инстанцията на въображението. То връща експатрианта в миналото, към неговия зародиш, подтиква го да идеали-

зира невъзвратимия роден край, да го митологизира, да съживява спомените в сънища и видения, да общува епистоларно с паметта на един предишен свят.

Бих обобщила в заключение, че руската емиграция от първата вълна е своеобразна по характер. Тя представя миграционния модел в нова визия, която подчертава стремежа на експатрираните към съхраняване на основните маркери на националната идентичност – език, дух и култура извън пределите на родното социокултурно и комуникативно пространство.

Идентичността на сформирания се тип човек емигрант запазва субстратите на руската култура, които надгражда в условията на новата реалност. Животът зад граница импонира нови реалности, които диалогизират с паметта за културната и битийната руска среда. Русия като отправна точка на емиграционните вълни е с имперски параметри, сила и дух. Тази страна е приютила на огромната си територия много народи и етноси, с различни традиции, конфесии, езици, битови стереотипи и култура. Като оставят зад гърба си тази Русия, емигрантите се лишават от генеалогичните си корени, от силата на енергията на цял един свят, но наследството от културни субстрати, които империята завещава, не изчезва, то остава в паметта на нейните бивши поданици.

Образите от миналото оживяват художествено реконфигурирани в емигрантската мемоарна литература. Създават се еготекстовете като автобиографии, мемоари, дневници, в които се материализира паметта на миналото. Паметта се превръща в основен оперативен източник на идентичност.

Изложените наблюдения само щрихират набелязания проблем и са подстъп към предстоящо по-мощно изследване.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Акимов/Akimov 2011:** Акимов, В. М. *От Блока до Солженицына. Путеводитель по русской литературе XX века*. Санкт-Петербург: „Искусство – СПб“, 2011. [Akimov, V. M. *Ot Bloka do Solzhenitsyna. Putevoditel' po russkoy literature XX veka*. Sankt-Peterburg: „Iskusstvo – SPB“, 2011.]
- Андреева/Andreeva 2017:** Андреева, Я. *Литературни прочити на миграцията*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017. [Andreeva, Ya. *Literaturni prochiti na migratsiyata*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2017.]

- Бердяев/Berdyayev 2014:** Бердяев, Н. А. Новое средневековье. Размышление о судьбе России // *iknigi.net*: <<http://iknigi.net/avtor-nikolay-berdyayev/70239-novoe-srednevekovye-razmyshlenie-o-sudbe-rossii-nikolay-berdyayev.html>>, 31.10.2018. [Berdyayev, N. A. Novoye srednevekov'e. Razmyshleniye o sud'be Rossii // *iknigi.net*: <<http://iknigi.net/avtor-nikolay-berdyayev/70239-novoe-srednevekovye-razmyshlenie-o-sudbe-rossii-nikolay-berdyayev.html>>, 31.10.2018.]
- Вишняк/Vishnyak 2016:** Вишняк, М. В. Годы эмиграции. // *Libfox*, 2016: <<https://www.libfox.ru/62008-mark-vishnyak-gody-emigratsii.html#book>>, 16.04.2019. [Vishnyak, M. V. Gody emigratsii. // *Libfox*, 2016: <<https://www.libfox.ru/62008-mark-vishnyak-gody-emigratsii.html#book>>, 16.04.2019.]
- Гаврилов/Gavrilov 2017:** Гаврилов, И. Б. Ф. А. Степун о России и русской философии. // *Христианское чтение*: <christian-reading.info/data/2017/02/2017-02-19.pdf>, 01.11.2018. [Gavrilov, I. B. F. A. Stepun o Rossii i russkoy filosofii. // *Hristianskoye chteniye*: <christian-reading.info/data/2017/02/2017-02-19.pdf>, 01.11.2018.]
- Гуревич/Gurevich 2004:** Гуревич, А. М. Социально-психологические особенности личности и мотивации потенциального эмигранта: На примере репатриации в Израиль. [Диссертация] // *disserCat*: <<http://www.dissercat.com/content/sotsialno-psikhologicheskie-osobennosti-lichnosti-i-motivatsii-potentsialnogo-emigranta-na-p>>, 01.11.2018. [Gurevich, A. M. Sotsial'no-psihologicheskiye osobennosti lichnosti i motivatsii potentsial'nogo emigranta: Na primere repatriatsii v Izrail'. [Dissertatsiya] // *disserCat*: <<http://www.dissercat.com/content/sotsialno-psikhologicheskie-osobennosti-lichnosti-i-motivatsii-potentsialnogo-emigranta-na-p>>, 01.11.2018.]
- Даутова/Dautova 2013:** Даутова, И. А. Русская интеллигенция в эмиграции. // *Научные статьи Казахстана*: <<https://articlekz.com/article/7194>>, 28.10.2018. [Dautova, I. A. Russkaya intelligentsiya v emigratsii. // *Nauchnye stat'i Kazahstana*: <<https://articlekz.com/article/7194>>, 28.10.2018.]
- Демидова/Demidova 2015:** Демидова, О. Р. *Изгнание как послание. Эстетизм и этос русской эмиграции*. Санкт-Петербург: „Русская культура“, 2015. [Demidova, O. R. *Izgnan'ye kak poslan'ye. Estezis i etos russkoy emigratsii*. Sankt-Peterburg: „Russkaya kul'tura“, 2015.]
- Дмитриева/Dmitriyeva 2005:** Дмитриева, И. А. Русская литературная диаспора в славянских странах (Чехословакии, Югославии, Болгарии) в 20 – 30 годы XX века. [Диссертация] // *dissland*: <http://dissland.com/catalog/russkaya_literaturnaya_diaspora_v_slavyanskih_stranah_chehoslovakii_yugoslavii_bolgarii_v_20_30_godi.html>, 12.09.2018. [Dmitriyeva, I. A. Russkaya literaturnaya diaspora v slavyanskih stranah (Chehoslovakii, Yugoslavii, Bolgarii) v 20 – 30 gody XX veka. [Dissertatsiya] // *dissland*: <http://dissland.com/catalog/russkaya_literaturnaya_diaspora_v_slavyanskih_stranah_chehoslovakii_yugoslavii_bolgarii_v_20_30_godi.html>, 12.09.2018.]
- Хазанов, Глед/Hazanov, Glad 2001:** Хазанов, Б. Глэд, Дж. *Допрос с пристрастием. Литература изгнания*. Москва: Захаров, 2001. [Hazanov, B, Glad, J. *Dopros s pristrastiyem. Literatura izgnaniya*. Moskva: Zaharov, 2001.]

КАК ДА МИСЛИМ КИБЕРТОЧКАТА: „ЛАБИРИНТЪТ НА ОТРАЖЕНИЯТА“ И „ШЛЕМЪТ НА УЖАСА“

Николай Генов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

HOW TO THINK THE CYBERNODE: “LABYRINTH OF REFLECTIONS” AND “THE HELMET OF HORROR”

Nikolay Genov

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The paper aims to extend Marie-Laure Ryan’s differentiation of cyberspace and virtual reality by combining it with Paul Adam’s network topology to create two radical models of VR which could be used to categorize the concept’s fictional realization.

Keywords: virtual reality, cyber reality, models

Един от по-належащите проблеми на представата ни за виртуална реалност безспорно може да бъде определен като проблем на фикцията – поне дотолкова, доколкото сме склонни да приемем, че научната фантастика, сиреч това особено множество от значения, стойности и афекти, което успяваме да сглобим в жанрово единство (Frow/Фрол 2006: 85 – 86, Rieder/Рийдър 2017: 56), е преди всичко творчески продукт, фантазия и модел; то е художествена спекулация, която може и трябва да бъде четена в диалог с други спекулации от същото поле (Rieder/Рийдър 2017: 26). Не е без значение, че дискурсът на тази спекулативност, ориентиран около тревогите на бъдещето и реминисценциите на миналото¹, е съзидателен както по отношение на нашата предварителна нагласа към настоящето, така и във връзка с ежедневното ни мислене на техническия прогрес и неговите последици. Казано по

¹ Забележителна е носталгията, която се прокрадва в голяма част от продуктите на съвременната научна фантастика. Поради една или друга причина авторите все по-често решават да обърнат поглед назад, което им позволява да премислят (и преосмислят) внимателно посоката на технологичния напредък.

друг начин и с друг речник, самият предмет на научната фантастика, чийто залог твърде често е самото време, натурализира определени очаквания и ги превръща в съмнителна претенция за знание, която заличава текстовата дистанция и поражда опасността от активизиране на неподходящи режими на четене, какъвто може да се окаже режимът на библейското откровение, провидян в някой сюжет за космическа разруха. Разбира се, този рецептивен дисонанс може да бъде избегнат, ако казаното дотук не бъде изтласкано под влияние на някаква прекомерна страст и не се забрави същественото – че анализът на научнофантастичните текстове е преди всичко анализ на техните условни модели; той е боравене с една по-специфична емпирика, която не гарантира фактите сами по себе си.

Настоящото изследване приема тази предпоставка като добра възможност за теоретичното обособяване на различни категории, които да обхванат фикционалните разработки на два радикални типа виртуалност, обозначени тук като отворена и затворена, или VR² и киберреалност. Неговата цел е белязана от един компаративистичен нагон, проличаващ в опита да бъдат сближени поредицата на Сергей Лукяненко – „Лабиринтът на отраженията“³, от една страна, и постмодерният експеримент на Виктор Пелевин – „Шлемът на ужаса“, от друга. Това сближаване се извършва въз основа на някои пропозиции, извлечени от съчиненията на Мари-Лор Раян и Пол Адамс, в частност от нейната книга *Narrative as Virtual Reality* и неговата статия *Network Topologies and Virtual Place*. Получените резултати следва да онагледят две неща – първо, колко сериозен може да бъде разрывът при конципирането на едно и също явление и второ, колко срасната и срастваща се може да се окаже темата за виртуалното с оглед на разнообразните литературни проекти и заложенията в тях намерения. Същите резултати биха могли да послужат и като полюси на една евентуална матрица, каталогизираща различните художествени прояви на VR-а, но подобно начинание би могло

² Общоприето съкращение на *virtual reality*, или виртуална реалност.

³ Всъщност основният роман от поредицата, който възнамерявам да използвам, е „Фалшивите огледала“, защото при него можем да говорим със сигурност за виртуална реалност в смисъла, който влага в това понятие Мари Лор-Раян.

да бъде допълнително усложнено в продуктивна посока, затова и заслужава свое отделно проучване.

Когато говори за топологията на виртуалното като изследователска възможност, Пол Адамс съчетава похвати от комбинаторната математика с един подчертано структурален подход, за да обясни по географски пространството на виртуалната реалност. Така подобреният инструментариум обаче се оказва незадоволителен и това бързо проличава от необходимостта да бъдат приложени допълнителни лингвистични средства, както и цели понятия, почиващи върху достижения на комуникационната теория. Пречката пред стремежа на географа⁴ обаче, колкото и озадачаващо да изглежда на пръв поглед, не би следвало да представлява чак такава изненада за всеки по-внимателен читател на труда му – все пак самият феномен на виртуалното се оказва органично свързан с възможностите на езика и това се вижда още от първите изречения на статията, които представят метафората като основен предмет на дискурса за виртуалното⁵. Метафорите, и то тези метафори, които черпят от нашия пространствен опит, са най-характерният способ за обсъждане на компютърните мрежи, на свой ред описвани в практиката като информационни магистрали, вестибюли⁶, електронни граници⁷ (Adams/Адамс 1998: 88). Съвсем в същия дух ме-

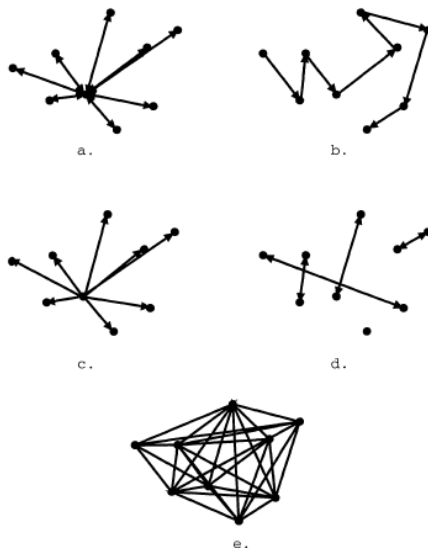
⁴ Пол Адамс е професор по градски изследвания в катедрата по география и околна среда на Тексаския университет в Остин.

⁵ Тази негова идея е разгърната по-подробно в статия, която е публикувана година по-рано (вж. Adams/Адамс 1997).

⁶ На български заемката е съвсем пряка – ние използваме „лоби“, за да дефинираме онова чат пространство в сървъра, в което потребителите се събират, преди да „преминат нататък“ (например към игра или „личен чат“). В този ред на мисли преводът „вестибюл“ изглежда почти екзотично, но чрез него опитам да избегна наложилото се значение на чуждицата като „група от хора, които се опитват да влияят върху другите в полза на социална или политическа кауза“ (Габеров/Gabarov 2002: 433).

⁷ Множественото число е мое. В действителност става въпрос за определения, които като че ли имплицитно претендират за по-висок статут от този на катахрезите (десктоп, или работен плот, кошче), служещи при ежедневното илюстриране на отделни (абстрактни) компютърни операции. От позицията на 2019 г. можем спокойно да заявим, че въпросните „виртуално-пространствени метафори“, както ги определя Адамс, интендирайки по-голямата им обобщителна мощ в тяхната претенция за сингуларност, всъщност се провалят в немалка степен; те

тафоричните употреби на езика очертават определени пространства на случване, които се отнасят към потребителите така, както комуникационната система се отнася към своите комуникатори (Adams/Адамс 1998: 89). Чрез „възли“ (nodes) на възприятието, каквото е обитаващият условното пространство юзър, и линейни „свързки“ (links), които можем да интерпретираме като комуникационната насоченост (канализираността) на този юзър към друг, се изграждат цели суперструктури, или обособени топологии на общуване, които успяват да поберат всички възможни форми на мрежово взаимодействие. Или поне такова е намерението. Тези суперструктури обещават да бъдат най-разнообрази – диадични, радикални, разклоняващи се и т.н. (Adams/Адамс 1998: 90). Някои примерни модели могат да бъдат видени на Фиг. 1:

Фиг. 1. Топологии, изградени от Пол Адамс чрез свързването на девет възела: а) табло за обяви, б) епистоларна верига, в) радиопредаване, г) телефон, е) конференция (Adams/Адамс 1998: 91)

не успяват да обхванат динамичната форма на виртуалното, а само неговата дигитална сянка, която вече носи белега на онази овехтяла технологичност, присъща на едно все по-отдалечаващо се време.

Голямото предимство на Адамсовата теоретична разработка е, че тя може да бъде приложена към анализа на виртуалното. Нейният голям минус обаче е, че рамката ѝ не е пригодна да се напасне върху предмета си, защото само три години по-късно Мари-Лор Раян ще заговори за онази всеобемаща тоталност, продукт на съвършената прозрачност, която би се явила непосредствен край на осезанието ни за медийно опосредяване и с това би представлявало завършек на историята на медиите (Ryan/Раян 2001: 57). С други думи става възможно да се теоретизира нещо съвсем различно, което трудно би могло да бъде описано чрез пространствено-комуникационни модели, защото самото то репликира действителността с цялата ѝ присъща гъвкавост, сиреч не свежда нещата до определена ситуация, а овъзможнява самата комуникация.

Въпреки всичко моделите на Пол Адамс не остаряват достатъчно, за да станат неприложими; тяхната употреба просто бива сведена до по-частни форми на виртуалност или, за да бъдем прецизни в терминологията, до отделни прояви на киберреалност. Разликата между двете, в случай че решим да използваме речника на Лор-Раян, идва точно по отношение на свързаността; ако киберреалното е точково, то пътуването от точка до точка⁸ не представлява нищо по-различно от загубено време за потребителя, понеже кибердвижението е по презумпция само пренос на информация, отричащ тялото (Ryan/Раян 2001: 73); едно съвсем непълноценно преживяване. Обратно – пълнотата на VR-а, мислен диахронно като технологичен напредък спрямо по-ранните фази на кибернетичност, придава цялост на събитието и насища със смисъл и удоволствие пътуването (Ryan/Раян 2001: 74), прави го постижимо. Възможните следствия от тази пропозиция са две: първо, тя сближава теоретичното и го откъсва от въздушната кула, която си е изградило, за да го наложи върху извънлитературната емпирия, т.е. заявява, че виртуалното остава една спекулация за сметка на киберреалното, което ни заобикаля⁹. Второ, тя

⁸ Струва си да се отбележи, че сред синонимите, които Лор-Раян изброява, за да опише киберпространството, се нареждат и думите *nodes* и *links*.

⁹ Класически пример за киберреалност е интернет.

привилегирова литературата (и в по-широк смисъл изкуството) за сметка на науката, позволявайки на фантазията да работи свободно със собствените си фантазми, но същевременно въоръжавайки изследователите с добър инструментариум за построяване и каталогизиране на модели, извлечени от самата тъкан на художествените сюжети. Парадоксът, който може би възниква, е, че всъщност остарелите данни вършат по-добра работа за разчитането на най-авангардните фикционални опити, третиращи проблематиката на виртуалното.

За да бъде доказана горната теза, настоящото изследване ще вземе две творби, чрез които ще се онагледят принципната разлика между киберреалното и виртуалното. Нещо повече – то възнамерява да разреши историческото противоречие между двете, като преформатира киберреалното в модел на виртуалност, способен да се свърже с другия модел в бинарна опозиция. Рискът от подобно начинание е добре познат – той е характерен за всяка двоична конструкция, но уговорката, че хибридизацията е възможна и дори желана, открива шанс за картографирането на множество варианти и в известен смисъл пренася амбицията на Адамс в полето на литературознанието, което се явява удобен терен за апробирането на различни хипотези.

Произведенията, които ще залегнат в основата на този текст, са „Фалшивите огледала“ на Сергей Лукяненко и „Шлемът на ужаса“ на Виктор Пелевин. Първият роман, който е и по-ранен с няколко години, може да мине за стандартен – поне дотолкова, доколкото описва една разпространена и вече добре комерсиализирана представа за VR-а като отвъдно пространство или компютърна симулация, подвластна на опитомяване. В нея протагонистът усвоява своето тяло, проблематизира връзката му с материята, опитва да съчетае два живота и до голяма степен се проваля във всяко свое начинание¹⁰. Водещи в повествованието по отношение на диадата реално – виртуално са три характеристики, които оттук нататък ще съставляват и ядрото на отворения модел: външна актуализация (неавтономност), функционална синхронизация и преходна трайност.

¹⁰ Впрочем това не е разказ за битието на докторанта.

Външната актуализация се определя именно чрез своя първи член – извънпоставеността, която гарантира на виртуалния свят, мислен като някакъв идеален продукт или услуга, реално бъдеще, подчинено на развитието на компютърните технологии. Подобрите компютри означават по-голям набор от възможности, стоки и избор, а по-големият набор от възможности, стоки и избор означава промяна в самия облик на Дийптаун¹¹. По този начин се въвежда темата за иновацията, която прокарва мост между „Фалшивите огледала“ и предходния роман на Лукяненко – „Лабиринтът на отраженията“ – чрез преход от киберреалността (преместване от точка в точка) към тоталната виртуалност (свободното движение)¹². Но развитието проличава и в други детайли на романа, например в изказването на Андрей, психолог и анализатор на Дълбината: „Пък и не бива да се сравнява днешната дълбина с предишната. Преди две години повечето хора се намираха в Дийптаун благодарение на телефонната връзка, на модемите. Скоростта на предаване на данни беше много ниска, а разработката на света върху дисплея – минимална“ (Лукяненко/Lukyanenko 2001: 51). Тази зависимост от реалния технически напредък на практика означава, че този тип виртуалност не може да бъде автономен; той е винаги второстепенен по отношение на всички външни (предимно индустриално-икономически) фактори.

Функционалната синхронизация е тясно свързана с външната актуализация на хардуера и софтуера, но засяга не толкова осъществяването на виртуалната реалност, колкото нейното ползване от потребителите, разглеждани като функции на този не съвсем отделен свят. Техните роли, колкото и флуидни да са всъщност, подлежат на постоянна ревизия по необходимост, регулирана от пазарни потребности, но това де факто означава и определено отъждествяване между работник и потребител. Тъждеството, което може да бъде разгледано през призмата на разнообразни критики, тук е важно единствено с това, че предлага определена идентичност на виртуалното тяло, някакъв ред в неста-

¹¹ Така Лукяненко нарича своя виртуален свят.

¹² Конкретният преход е разгледан по-подробно в отделен доклад, който бе публикуван в сборника „Литература и техника“ (вж. Генов/Genov 2018).

билните въртопи на хаотичните му потенции. Играта на аватара с други думи се ограничава и организира около циферблата на работното време. „Закъснението от пет минути може да остане незабелязано. Десетте минути се вписват в досието. За четвърт час – удържане на половината надница. А аз закъснявам вече с цели четири минути!“ (Лукияненко/Lukyanenko 2001: 9). Това позволява осъществяването на определен контрол, на някаква власт върху аватара, която всъщност налага и принципа на синхронизация; проекцията отразява длъжностната позиция, а длъжностната позиция отразява функцията. „– Хайде да се сменим? – предлагам аз. – Ти ще мъкнеш колети, пък аз ще разнасям телеграми.

Моето резервно тяло също е леко като перце. На мъж е. Около двайсетгодишен. Облечен с работно облекло. Мускулест. С лице на добродушен идиот. Строител на комунизма от плакат отпреди двайсет години. Да не повярваш, че е рисуван в Щатите. Та нали не съм си моделирал или поръчвал персонално тяло¹³. Задоволих се със стандартна личност – „работник“. Надничам в празните му очи, притискам челото си до неговото... И с не по-малко ожесточение от Иля се залавям да натъпча бившия рокер в моето шкафче“ (Лукияненко/Lukyanenko 2001: 12).

Преходната трайност е наследствен дефект, засягащ темпоралните аспекти на VR-а. Тя се изразява в подчертаното усещане за някакво натрупване, което би могло да настоява за историчност. Преходна в случая е конкретиката на самото потребление; нейните активизатори са само временни ползватели, един вид наематели на виртуалното преживяване – те не могат да останат в него отвъд предела на биологичното си време, тоест не могат да се откъснат от тленността на човешкия вид, поради което разполагат и с ограничена памет. Това не пречи тя да се споделя, но и не отменя нейната уязвимост, изискваща определяне и статичност в един константно динамичен свят на редуваща се серия от нули и единици. „Когато дайвърите разбрали, че са на изчезва-

¹³ Възможността да използваш персонално тяло за работа не би следвало да се разбира като възможност да бъдеш какъвто пожелаеш; самият факт, че виртуалните тела се прибират и сменят в шкафчета като своего рода униформи, свидетелства за някаква особена етика на стереотипа, който доминира в работните отношения.

не... един от тях предложи да се създаде паметник... нещо като клуб... и да го кръстят Храма на Дайвъра-в-Дълбината. Всички трябваше да участват в създаването му. Нали все пак умееха това-онова покрай своите особени дарби. Замислено е било като сграда само за дайвъри, абсолютно недостъпна за всички останали. Каквото и да става, вътре да може да влиза само дайвър..." (Лукьяненко/Lukyanenko 2001: 149).

Другояче стоят нещата в „Шлемът на ужаса“. Романът на Пелевин е четвъртото заглавие в проекта на „Канънгейт“ (Фох/Фокс 2006), който се опитва да реновира популярни древни митове, като ги свърже със съвремението. Сюжетът на произведението отправя истинско предизвикателство към рецептивните способности на своята публика, дори и тя да е вече привикнала с фрагментарността на онлайн комуникацията; всичко в книгата е структурирано като чат – реплики под псевдоним¹⁴, без описание и без предговор. Затова и преразказването на действието е сериозен, почти неосъществим труд. Ценни обаче са отделните елементи в него; мозаичните парчета, които сочат към природата на виртуалния лабиринт. Те могат да бъдат подредени по горе-долу следния груб начин: група хора се събужда някъде (или никъде) – в отделни стаи (nodes), откъснати от познатия свят. Стаите са еднакви, макар и да са разположени на различни места – така, че физическият (или виртуален) досег на телата да се окаже невъзможен. Свързващото звено между участниците в този на пръв поглед странен експеримент е компютърът, позволяващ им да се включат в добре модерирана групово конференция, или thread¹⁵. Думите на всеки участник в тази конференция се изписват буква по буква, а езиковите грешки се отстраняват в движение. Опитвайки да проумеят мистерията на случващото се, субектите на действие предприемат серия от анализи, които водят до задънени коридори. В края на краищата се появява функцията Theseus,

¹⁴ Истинските имена на персонажите така и не стават ясни. Това вероятно се дължи на факта, че те – персонажите – всъщност не са истински.

¹⁵ Thread означава и конец, нишка. Нишката на паметта, която Тезей използва, за да се ориентира в лабиринта, тук е словото, а терминът за форумна тема е игра на думи (Traweek/Троуик 2014); езикът остава единствен ориентир в киберреалното.

системата се обърква, рестартира се и всички, оказали се нейни съставни части, сиреч съставни части на дигиталния минотавър-лабиринт, прелял се диалектически в свое вечно начало, разменят ролите си в какофоничен изблик на истерия.

Ако опитаме да използваме някой от моделите на Адамс, за да опишем партикуларното пространство в „Шлемът на ужаса“, ще видим, че това начинание се оказва съвсем възможно, защото пълен контакт между персонажите така и не се постига¹⁶. Двама потребители – IsoldA и Romeo-y-Cohiba – дори опитват да се открият в лабиринта, но колкото и близо да им се струва, че са разположени, те все пак не успяват да се доближат един до друг¹⁷. Следователно, стъпвайки върху теоретичните уговорки, направени в началото на настоящото изследване, можем да обособим тази виртуалност като затворена (или да я денотираме като киберреалност, сбор от киберточки). И ако моделът на Лукяненко, видимо еволюционен, бе вече изграден, за да демонстрира определен набор от черти (от точка към линия), то този на Пелевин, който можем да наречем революционен, би разиграл точно обратните движения (от линия към точка).

На първо време киберреалността на Пелевин е напълно автономна; тя няма какъвто и да било досег до някаква външна система, затова и не подлежи на актуализация, а на постоянна реактуализация. Нищо в нея не се променя, никакъв прогрес не се бележи, всичко просто променя мястото си и започва отначало.

Тази постоянна динамичност прави невъзможна появата на каквато и да било идентичност. Функциите подлежат на десинхронизация със самите себе си и своите културни препратки; те са изкуствени, условни, илюзорно и ефимерно отъждествени. Впрочем това

¹⁶ С други думи, става въпрос за киберреалност в парадигмата на Лор-Раян. Киберреалност, която включва множество участници и отговаря на модел Е в есето на Адамс – Computer Forum (Adams/Адамс 1998: 92).

¹⁷ Заблудата им всъщност е нелепа. Както един от участниците в чата отбелязва: „Не споря. Но във всяко измерение има известни закономерности. И дори да сме на дявола в рогата, когато един вижда написано „Версай“, а друг „Лондон“, следва да предположим, че става въпрос за различни рога“ (Пелевин/Pelevin 2007: 181).

прави условна и изкуствената позиция на потребителя; потребление всъщност липсва, а контролът е от съвсем друг порядък¹⁸.

В резултат на тези липси не съществува каквато и да било същинска трайност, само непреходна нетрайност¹⁹. Системата не може да се закрепим, дилемата не може да се разреши, битката не може да приключи; времето е циклично²⁰ и обречено на вечност. Изход от лабиринта няма. Лабиринтът просто е.

Положени една до друга в схема, двете системи би трябвало да изглеждат по следния начин:

Отворен (еволюционен) модел: „Лабиринтът на отраженията“	Затворен (революционен) модел: „Шлемът на ужаса“
външна актуализация	вътрешна реактуализация
функционална синхронизация	функционална десинхронизация
преходна трайност	непреходна нетрайност

Фиг. 2. *Отворен (еволюционен) модел на виртуалност vs затворен (революционен) модел на киберреалност*

С това приключва и опитът за типологизация на двата текста по отношение на моделите, които те предлагат. Както бе споменато, хибридизацията на подобни разграничения е желателна, дори в известна степен наложителна. Би било любопитно да се проследи и обхватът на извлечената типология; в случая имаме двама руски фантасти, чиито книги са издадени в рамките на по-малко от десетилетие. До каква степен се променят схемите отвъд

¹⁸ Ако в модела на Лукьяненко можем да говорим за някаква конвенция, която би могла да се определи и като конвенция на стереотипа, то тук управлението е насилствено и се изразява най-пряко чрез намесата в езика и липсата на алтернатива.

¹⁹ Тук може би допускам грешка в собствения си израз. Същинска трайност би могло да има – същински трае само нетрайното.

²⁰ Все пак това е проект за неомитология, който конструира времето кръгово, а не линеарно.

тези сходства – националните граници и дискурсивните близост-ти? Дали тези модели могат да претендират за универсалност? Само по-нататъшните изследвания могат да покажат.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Adams/Адамс 1997:** Adams, P. Cyberspace and Virtual Places. // *Geographical Review*, 1997, vol. 87, no. 2, 155 – 171.
- Adams/Адамс 1998:** Adams, P. Network Topologies and Virtual Place. // *Annals of the Association of American Geographers*, 1998, vol. 88, no. 1, 88 – 106.
- Габеров/Gabarov 2002:** Габеров, И, Стефанова, Д. *Речник на чуждите думи в българския език с приложения*. Велико Търново: „Абагар“, 2002. [Gabarov 2002: Gabarov, I, Stefanova, D. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskia ezik s prilozheniya*. Veliko Tarnovo: „Abagar“, 2002.]
- Генов/Genov 2018:** Генов, Н. Компютърът като прозрачна медия: виртуалното тяло в романите на Сергей Лукьяненко // *Литература и техника*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, 293 – 299. [Genov, N. Kompyutarat kato prozrachna mediya: virtualното tyalo v romanite na Sergey Lukyanenko // *Literatura i tehnika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2018, 293 – 299.]
- Лукьяненко/Lukyanenko 2001:** Лукьяненко, С. *Фалшивите огледала. Прозрачните витражи*. София: „ИнфоДАР“, 2001. [Lukyanenko, S. *Falshivite ogledala. Prozrachnite vitrazhi*. Sofia: InfoDAR, 2001.]
- Пелевин/Pelevin 2007:** Пелевин, В. *Шлемът на ужаса*. София: „INK София“, 2007. [Pelevin, V. *Shlemat na uzhasa*. Sofia: „INK Sofia“, 2007.]
- Rieder/Рийдър 2017:** Rieder, J. *Science Fiction and the Mass Cultural Genre System*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 2017.
- Руан/Раян 2001:** Ryan, M-L. *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001.
- Traweek/Троуик 2014:** Traweek, A. Theseus Loses his Way: Viktor Pelevin's Helmet of Horror and the Old Labyrinth for the New World. // *Dialogue: The Interdisciplinary Journal of Popular Culture and Pedagogy*, №1, <<http://journaldialogue.org/issues/issue-1/theseus-loses-his-way-viktor-pelevins-helmet-of-horror-and-the-old-labyrinth-for-the-new-world/>>, 20.10.2019.
- Фокс/Фокс 2006:** Fox, K. A tangled web he weaves. // *The Guardian*, 19.03.2006, <<https://www.theguardian.com/books/2006/mar/19/fiction.features>>, 19.10.2019.
- Frow/Фрол 2006:** Frow, J. *Genre*. London and New York: Routledge, 2006.

ФАНИ И СУЕЛО: НЮАНСИ НА ЛЮБОВТА В РОМАНА НА АЛИС УОКЪР „ХРАМЪТ НА МОЯ СПЪТНИК“

*Божидара Бонева-Каменова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

FANNY AND SUWELO: SHADES OF LOVE IN ALICE WALKER'S "THE TEMPLE OF MY FAMILIAR"

*Bozhidara Boneva-Kamenova
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"*

In the 1980s, African American literature and culture reached new heights. Many women authors composed masterpieces and received a lot of critical attention and acclaim. Alice Walker had already unsettled and divided the public opinion with the publication of *The Color Purple* in 1982, when she decided to continue some of the characters' story in *The Temple of My Familiar* seven years later. *The Temple of My Familiar* proved to be her most ambitious book in terms of narrative structure, themes and motifs, character development, and setting. The novel failed to capture the critics' and readers' attention or it was critiqued for its inconsistencies and didacticism. Nowadays it remains largely forgotten and overshadowed by its predecessor. The aim of this paper is to shed light on the mostly unexplored issue of love and human relationships in the novel and to reassess its literary merit. Fanny and Suwelo, one of the leading couples in the book, offer different aspects for consideration that ultimately uncover the connection between love and identity. This paper is part of a larger comparative discussion on the topic of love and relationships in Alice Walker and Toni Morrison's novels.

Keywords: Alice Walker, womanism, African diaspora, postmodernism, race, community, feminism, feminist love studies

В началото на 80-те години на 20. век Алис Уокър се превръща в една от най-разпознаваемите и успешни личности в САЩ. С романа си „Пурпур“¹ и последвалата му адаптация на Стивън Спилбърг тя се сдобива със слава, литературни награди, богатство и нюансирано обществено внимание. Отнема ѝ осем години да

¹ Преведен на български език от издателска къща „Orange Books“ през 2018 г., в превод на Надежда Розова.

завърши следващия си ръкопис и той да се публикува под името „Храмът на моя спътник“ през 1989 г. Творбата се оказва най-амбициозният проект на авторката до онзи момент, тя представя множество герои с различна мотивация и цел и дава на всеки от тях глас и възможност за изява. В допълнение, между всички тези герои, по един или друг начин, има роднинска, приятелска или романтична връзка, което също допринася за комплицирането на сюжета и на изградения в романа свят. Не на последно място, трябва да се отбележи, че географското разположение на събитията на четири континента с характерните за тях традиции и идентификации предоставя широк поглед върху частните и общочовешките проблематики. Дългата и прецизна работа на авторката върху текста се превръща в своеобразно предизвикателство към читателя, от когото се очаква да подходи с внимание и търпение. До наши дни това остава най-дългият ѝ и най-многослоен роман, който, разисквайки проблемите на паметта, общността и историята, отправя критика към Западния свят заради унищожението на идентичността на Африка и подчинението на женския пол, а също така изразява преклонение пред природния свят и животинските видове. Всяка от шестте части на историята предлага различни аспекти, подходящи за анализ, защото всички те съществуват в рамките на любовта.

Романът е като многослойно, многоцветно одеяло, съчетало в себе си конкретни взаимовръзки в търсене на цялост на идентичността и на лек за болките на света. Въпреки мащабността си той не бива приет положително от критиците при публикуването си, малко са изследванията, писани за него. Всъщност Алис Уокър и до ден днешен не е успяла да повтори успеха на „Пурпур“ с белетристиката си. Следователно анализирането на „Храмът на моя спътник“ е нужно заради новия поглед, който може да се предложи тридесет години след излизането му, върху проблема за човешките взаимоотношения; въпрос, представляващ интерес за всички чернокожи писателки. В настоящото изследване централно място заема разглеждането на нюансите на романтичната връзка, между Фани и Суело, една от ключовите двойки в произведението, както и на ролята на любовта в контекста на външните и вътрешните фактори, влияещи върху развитието и промяната на

идентичностите им. Под *външни фактори* ще разбираме заобикалящия свят, обществото, общността и американската действителност, в чиято сфера попадат упражняваните от героите професии, а под *вътрешни* – себerealизацията и себеусещането им, продиктувани от личния опит, изграждащ се с помощта на културната принадлежност, семейството, личната борба и страдание. В тази група попада и бракът им. Тази статия е част от по-мощно съпоставително изследване на човешките взаимоотношения и любовта в избрани романи на две американски писателки – Тони Морисън и Алис Уокър.

Преди пристъпване към по-задълбоченото дискутиране на отношенията на Фани и Суело е уместно да се погледне към първите рецензии на романа, за да се изясни нуждата от нов прочит. Рецензиите на „Храмът на моя спътник“ не носят единствено отрицателен характер, повечето от критиците поздравяват авторката за неуморната ѝ ангажираност в полето на половото равноправие/различие, както и за отдаването на значимото на общността, расата, природата и нуждата от промяна към едно по-добро бъдеще. Американската писателка Урсула Ле Гуин например казва: „Всеки герой в книгата свидетелства, че ако не се променим, ще загинем“ (Le Guin/Ле Гуин 1989: 12). Дорис Давънпорт също споделя, че „героите в „Храмът на моя спътник“ функционират като група философи, които разказват истории и търсят някакъв вид истина и знание“ (Davenport/Давънпорт 1989: 13). Иначе казано, основното богатство на книгата са многопластовите герои, които са поели по своя път към промяната и истината. Това е до голяма степен неоспоримо и за останалите критици. Проблемът се корени в често дискутирания дидактизъм на Уокър и в опита ѝ да създаде нова утопична историография, свързана с живота в Африка преди и след колонизирането. Чрез героинята си Лизи, която помни всичките си предишни животи и може да разказва за тях, авторката обвинява западния свят за опустошаването на Африка и за последвалата субординация на женския пол. Предколониалният и предисторически период в книгата е представен като свят, близък до рая, в който има хармония и разбирателство. В тази връзка Джон Майкъл Кутси казва: „Африка си има минало, което нито белият историк, нито г-ца Уокър може просто да си измисли“

(Coetzee/Кутси 1989: 7)². Макар и художествената литература да дава превес на въображението и фикцията, според Кутси има граници, от които не може да се излиза особено когато на фокус е историята на един цял континент и самата книга се стреми към реализъм. Професор Дайна Бърч в рецензията си за списание „*London Review of Books*“, от друга страна, твърди, че романистите не са историци и когато авторката засяга познати теми и герои, писането ѝ е истинно, но когато изведнъж започне да коментира Англия през 19. век, се появяват недостатъци (Birch/Бърч 1989: 19). В обобщение критиците отчитат амбициозността на проекта на Алис Уокър, но са негативно настроени към свободното интерпретиране и промяна на историята, както и към моментните липси на шлифованост на езика и към отявления дидактизъм. Приемът на романа засенчва богатството на образите, локациите и връзките, описани от авторката. Настоящото изследване е опит да се уловят нюансите при изобразяването на героите, в частност на Фани и Суело, и на взаимоотношенията им, за да се извади на преден план любовта, която стои в основата на произведението и задвижва сюжета.

Първият аспект на взаимоотношенията на Фани и Суело е професионалната сфера и по-точно как професиите им влияят на съвместния им живот. Най-напред в романа е представен Суело, който се оказва наследник на къщата на далечен роднина, и разходката му из стаите и спомените на този дом провокира и спомени за неуспешния му брак с Фани. В хода на повествованието читателят научава, че Фани и Суело са работили в един и същи колеж. Той е заемал длъжността учител по американска история, а съпругата му е била администратор. Първото камъче на раздора между тях се появява именно заради несходството във вижданията им. Фани развива подчертан интерес към книги, написани от предимно женска лична гледна точка, които описват действителността в отминала и в съвременна Африка. Тя желае да сподели със съпруга си това поле на познанието, но опитите ѝ не биват посрещнати ра-

² За допълнителна информация относно рецепцията на романа може да се разгледат: Gates, David. *Newsweek*, 24 Apr. 1989: 74 – 75; Maynard, Joyce. *Mademoiselle*, Jul. 1989: 70; Tate, J. O. *National Review*, 30 Jun. 1989: 13; Wolcott, James. *New Republic*, 29 May 1989: 28 – 30.

душно. Мнението на Суело за вгълбеността ѝ в тази тема става явно от следния откъс: „Той искаше американската история, нещата, които преподаваше, винаги да си останат в центъра на вниманието [...] но сега да трябва да взима предвид афроамерикански писателки и бушмени от пустинята Калахари. Това му идваше в повече!“ (Walker/Уокър 2004: 180). Суело не е склонен да приеме гледна точка, която се позиционира извън границите на възприетия голям наратив относно разпределението и състоянието на света. В контекста на този наратив единствено разумът и науката могат да предложат обективна, надеждна и универсална парадигма на знанието (Flax/Флакс 1987: 624). Следователно американската история, съществуваща в наложения модел на създадените учебници, е единствената истина, в която героят е готов да повярва и която изгражда светогледа му. Всички лични разкази, които противоречат на приетия модел, попадат извън границите на понятието истина. Фани съвсем изумява и обърква Суело допълнително, след като започва да твърди, че е обладана от човешки и животински духове, които я свързват с историята и миналите събития. „Те (духовете, бел. моя, Б. К.) отварят врати вътре в мен, като че ли са ключове“, ентусиазирано казва тя и добавя, че ѝ носят щастие и любов (Walker/Уокър 2004: 187 – 188). Индивидуалният подход към завръщането в миналото и до определена степен пренаписването му е в пълен разрез с логиката и разума на изградената реалност. Алис Уокър цели да разгледа именно този конфликт между две реалности – историческата и личната. В интервю с Джоуди Хоу тя твърди, че е искала да се върне към предисторическото време с помощта на съзнанието и съня/мечтата (Walker/Уокър 2010: 311). Най-добрият начин да покаже истинността на това преживяване/пренаучаване на историята е, като го противопостави на вече приетия начин на мислене и разбиране на миналото в лицето на Суело. До голяма степен това е в духа на постфеминистичните теории, които са популярни през 80-те години. Джейн Флакс, един от изявените теоретици, твърди, че трябва да се възстановяват и да се впишат историите на жените и дейностите им в общата картина на разказите, които културите създават за себе си (Flax/Флакс 1987: 641). Уокър е достатъчно амбициозна да се заеме с такова начинание. Това, което тя пише, не залага на факти, а на

духовни преживявания. Интересът на Фани води до идеологически сблъсък и бавен разпад на отношенията ѝ със Суело. Метафорично авторката посочва, че за съществуването на любовта е необходимо разбиране и непредубеденост към нови виждания. Фани намира изход от академизма и университета със смяна на професията – тя става масажистка. На Суело му отнема повече време, за да достигне до извода, че истината не е една, и след това да преразгледа учебния процес, в който е въввлечен. В края на романа двамата успяват да постигнат съгласие с идеята, че професионалната сфера трябва да допринася и да допълва личните отношения, а не да отнема от тях.

Вторият аспект на отношенията на Фани и Суело е тяхното културно наследство и обвързаността им с родителите и предците им и как това се отразява на светогледа, себеусещането и идентичността им. Фани, както става ясно във втората част на романа, е внучка на Сили от „Пурпур“. „Храмът на моя спътник“ продължава историята на героите от известното произведение на писателката. Експеримент, който завършва в следващата ѝ книга „В притежание на тайната наслада“ от 1992 г. Тази своеобразна трилогия, понякога наричана африканска трилогия, наподобява фикционалната Йокнапатофа на Уилям Фокнър, един от най-известните автори на американския Юг. На въпроса относно причината за такова продължение на житейските нишки на Сили, Шуг и Оливия от „Пурпур“, авторката казва, че героите са останали с нея дори и след завършването на книгата (Walker/Уокър 2010: 325) подобно на духовете от миналото, които обсебват Фани. Разбирането и възприемането на културното наследство за героинята са както припомняне на тежките травми в семейството, обградено от насилие, така и впускане в проблемите на Африка, откъдето идва бащата на Фани. В петата част на романа А. Уокър обширно обхваща болестта на Юга, която е предопределяла детството ѝ пряко и непряко. Единствено в дома си е откривала безопасен пристан. Тя споделя: „Израснах, вярвайки, че белите хора като цяло не могат да понесат цялост и здраве у другите точно както не могат да понесат някой различен от тях да живее сред тях“ (Walker/Уокър 2004: 300). От думите ѝ струят гняв и безпокойство. Тези негативни емоции стават пречка за себереализаци-

ята ѝ и откриването на твърда земя, върху която да стъпи и да постигне цялост, а по отношение на Суело – да предложи необременена любов. Клаудия Тейт посочва, че двамата герои трябва да основат отношенията си на доверие и приемане на миналите си животи (Tate/Тейт 1993: 365). Индивидуалното възприемане на културното наследство трябва да се надгради с взаимност, обусловена от градивна промяна. Иначе казано, на хората, въвлечени в една връзка, им е нужно да се стремят към личностно усъвършенстване, което би довело до споделено израстване, предопределено от завръщане към корените на общността и семейството. Колкото и проблемите на чернокожите жени да принадлежат на тях самите, толкова те са и част от споделения с партньора им свят и опит.

Суело претърпява подобен прелом, когато в края на романа приема смъртта на родителите си. Той разказва за конфликтите в брака им, породени от участието на баща му във Втората световна война и безсилието на майка му да си тръгне. Тя е „като птичка в клетка“ (Walker/Уокър 2004: 405). Родителите му загиват, след като пияният му баща катастрофира с автомобил. Суело придобива ново себепознание, когато осъзнава възможността той самият да постъпи по подобен начин, ако беше в позицията на баща си, личностно осакатен от войната и обществото мъж. „Баща му стои на вратата. Той не е стар и пиян, а млад и красив. Има две ръце“ (Walker/Уокър 2004: 405). Бащата произнася следната реплика: „И моето име беше Суело някога“ (Walker/Уокър 2004: 405). Самата реализация представлява кулминационен момент в личностното израстване на героя, но провокира конфликтен извод с опита му да обясни причините за насилието върху жените. Вероятно са съществували множество ветерани, които не са посягали на партньора си и не са превръщали вътрешната си болка във външна. Въпреки проблемността на концептуализацията такъв опит за оправдаване на насилието е често срещан мотив в романите на Уокър³. Суело, изправен пред потенциала си за извършване на добри и лоши дела, (пре)написва светогледа си, променя се и е готов да започне връз-

³ Вж. Walker, Alice. *The Third Life of Grange Copeland*. New York: Harcourt, 1970 и Walker, Alice. *By the Light of My Father's Smile*. New York: Random, 1998.

ката си с Фани наново. По този начин Алис Уокър успява да достигне желанието от нея модел на „полов егалитаризъм, незасегнат от злоба и подчинение“ (Dieke/Диеке 1999: 134). Според авторката истински чистите отношения, в които любовта е центърът, са постижими само през промяната и връщането назад с цел лекуване на настоящето. Личностите са винаги в процес на изграждане. В разговор между двамата за грешките, които са направили, Фани казва: „Не ме е страх да те обичам. Най-накрая те виждам такъв, какъвто си [...] твоите грехове не са по-големи от моите“ (Walker/Уокър 2004: 322). Тази реципрочност според авторката е предпоставка за по-добро бъдеще. Колкото по-освободени и сигурни в идентичността си са героите, толкова по-несъществуващ за тях е страхът от впускането в любовта. Идентичността влияе на любовта, а не обратното. Трябва да се отбележи обаче, че такъв тип голямо развитие принадлежи по-скоро към утопичното писане, докато в реалния живот малко хора са способни на подобна взаимоотностваща промяна.

Последният нюанс, представляващ аналитичен интерес, е бракът и това, по какъв начин авторката го концептуализира и противопоставя на любовта. Фани поисква развод от Суело, защото започва да мисли, че цялата идея, стояща зад брака, е погрешна. Тя му казва: „Виж, не искам да прекратявам връзката ни; искам да я променя. Не искам да бъда омъжена. Нито за теб, нито за някой друг [...] не се чувствам свободна“ (Walker/Уокър 2004: 139). За Фани институцията на брака прилича на окови, вид робство или затвор, от който жените не са успели да се освободят. Според Алис Уокър любовта и свободата са синонимни понятия (Walker/Уокър 2010: 335). Едното не може да съществува без другото: ако Фани желае да изпитва реална любов, тя трябва да изпитва и реална свобода. Този модел на мислене е обвързан с конфликтните дискурси относно афроамериканското семейство, съществуващи в САЩ. Е. Франсис Уайт в изследването си за жените, Африка, национализма и чернокожите коментира тези дискурси. Тя казва: „Често афроамериканците са били считани за модел на аномалия, в опозиция на който се формира национализмът в САЩ [...] още повече животът на чернокожото семейство постоянно е служел за модел на аномалия за формирането на идеалния семеен живот“ (White/Уайт 1990:

75). Докато чернокожото семейство е било матриархално по природа, бялото семейство е било доминирано от мъжкия пол. Уайт обобщава, че за да избегнат от този проблемен дискурс, афроамериканците са започнали да търсят африкански модели на семейни връзки и много от тях са започнали да твърдят, че именно полигамията е най-добрият модел на брака. Алис Уокър е сред авторите, които се опитват да открият алтернатива на съществуващия доминантен модел на семейството. Тя приема полигамията за нещо нормално и до някаква степен нужно. По повод разтрогването на брака Суело казва: „Разводът беше единствено първото ни отърсване от каквато и да била несъществена свързаност“ (Walker/Уокър 2004: 284). Той пояснява, че след изчерпването на духовната близост бракът е начин да се задържат хората заедно заради обща собственост или потомство. Задържането без любов той нарича несъществено. В „Храмът на моя спътник“ любов и брак не са синоними и в повечето случаи бракът е представен като ограничение на любовта. Въпреки всичко изложено дотук, оприличаването на брака с робство е твърде крайно твърдение, защото съществуват двойки, които са обвързани по този начин и изпитват любов един към друг; те не виждат себе си в окови, дори и в афроамериканската общност. Все пак идеите на авторката са разбираеми в контекста на вижданията ѝ и създадената от нея теория за женизма. Корнелия Славова чудесно обобщава тази теория, изложена от Алис Уокър в сборника с есета „В търсене на майчините градини“: „женизъм е естетика на чернокожите жени, която предполага позиция на съпротива срещу всички форми на господство, но в същото време настоява да се ценят жените, женската емоционалност и сила, музиката, танцът, любовта, борбата“ (Славова/Slavova 2001: 129 – 130). Уокър вижда брака като форма на господство и поради тази причина го отрича; като по-важни за една връзка се открояват любовта, борбата и женското самоосъзнаване.

В полигамния свят на романа откриваме коментар и на изневярата, докато Фани и Суело все още са женени. Суело изневерява на Фани с Карлота не толкова от желание, колкото от липса на посока и поради разрастването на проблемите на идентичността му. Впоследствие Фани му споделя: „Не се чувствах особено предадена като човек от аферите ти с други жени или конкретно с

Карлота [...] въпреки това се почувствах предадена като жена“ (Walker/Уокър 2004: 323). Тя се чувства измамена като представител на женското съсловие, защото Суело неколкократно потвърждава, че жените, с които има афери, не означават нищо за него. Те са развлечение и опит за постигане на лично, а не на общо удовлетворение и щастие. С други думи, дори и при изневяра, водещо според вижданията на Фани трябва да е споделеното усещане – щастие, любов, удоволствие – подкрепено от взаимопомощ и уважение. Според Ана Йонасдотир с използването на капацитета си да обичат и да бъдат обичани, хората продуцират и репродуцират другите, самите себе си и цялото общество (Jónasdóttir/Йонасдотир 2018: 16). В „Храмът на моя спътник“ Фани се чувства предадена, защото според нея негативното влияние на Суело върху жените, с които има връзка, води до липсата на продуциране, ако следваме термина на Йонасдотир, и на растеж заради осезаемата липса на любов. Иначе казано, любовта все пак влияе върху идентичността на индивидите и negliжираните, несъдържателни връзки не са полезни никому. Единственият спорен пункт при дискутирането на изневярата, както е представена в романа, е за ролята на ревността и за това, може ли да бъде избегната, както Уокър се старее да покаже. Съществуването на героите отново по-скоро се позиционира в рамките на утопията, отколкото на реалния свят.

Романът „Храмът на моя спътник“ вероятно е най-амбициозният проект на американската писателка Алис Уокър. Той символично продължава историята на Сили и Шуг от наградения с „Пулицър“ творба на авторката „Пурпур“. „Храмът на моя спътник“ е една плетеница от герои, събития, преживявания, разпрострени на няколко континента и в няколко времеви нишки. Алис Уокър прави коментар на теми, включващи критика към западното общество, отношението към животните, субординацията на жените, истинността на историята и знанието. В настоящата статия основният фокус бе поставен върху отношенията на Фани и Суело, една от трите водещи двойки в романа. С анализа на професионалната сфера, на връзката с културното наследство, родителите, предците и брака като нюанси на междуличностните взаимоотношения се осъществява нов прочит

на този полузабравен роман и се достига до едно по-задълбочено разбиране на жената в контекста на любовта.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Birch/Бърч 1989:** Birch, D. Review of *The Temple of My Familiar* and others. // *London Review of Books*, 1989, vol. 11, no. 24, 19 – 20.
- Coetzee/Кутси 1989:** Coetzee, J. M. The Beginnings of (Wo)man in Africa. // *New York Times Book Review*, 30 Apr. 1989, 7.
- Davenport/Давънпорт 1989:** Davenport, D. Afracentric Visions. // *Women's Review of Books*, 1989, vol. 6, no. 12, 13 – 14.
- Dieke/Диеке 1999:** Dieke, I. Walker's *The Temple of My Familiar*: Womanist as Monistic Idealist. // *Critical Essays on Alice Walker*. Edited by Ikenna Dieke. Westport: Greenwood Press, 1999, 127 – 139.
- Flax/Флакс 1987:** Flax, J. Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory. // *Signs*, 1987, vol. 12, no. 4, 621 – 643.
- Jónasdóttir/Йонасдотир 2018:** Jónasdóttir, A. The Difference that Love (Power) Makes. // *Feminism and the Power of Love: Interdisciplinary Interventions*. Edited by Adriana Garcia-Andrade, Lena Gunnarsson, and Anna G. Jónasdóttir. New York: Routledge, 2018, 15 – 35.
- Le Guin/Ле Гуин 1989:** Le Guin, U. All Those at the Banquet. Review of *The Temple of My Familiar*. // *San Francisco Review of Books*, Summer 1989, 12 – 13.
- Tate/Тейт 1993:** Tate, C. Alice Walker. // *Modern American Women Writers*. Edited by Elaine Showalter, Lea Baechler, and A. Walton Litz. New York: Collier Books, 1993, 359 – 366.
- Walker/Уокър 2004:** Walker, A. *The Temple of My Familiar*. London: Phoenix, 2004.
- Walker/Уокър 2010:** Walker, A. The Richness of the Very Ordinary Stuff: A Conversation with Jody Hoy. // *The World Has Changed: Conversations with Alice Walker*. Edited by Rudolph P. Byrd. New York: The New Press, 2010, 299 – 337.
- White/Уайт 1990:** White, E. F. Africa on My Mind: Gender, Counter Discourse and African-American Nationalism. // *Journal of Women's History*, vol. 2, no. 1, 1990, 73 – 97.
- Славова/Slavova 2001:** Славова, К. Родът в литературната теория и критика. // *Теория през границите: Въведение в изследванията на рода*. Ред. Милена Кирова и Корнелия Славова. София: Издателство „Полис“, 2001, 121 – 144. [Slavova, K. Rodat v literaturnata teoriya i kritika. // *Teoriya prez granitsite: Vavedenie v izsledvaniyata na roda*. Red. Milena Kirova i Korneliya Slavova. Sofia: Polis, 2001, 121 – 144.]

**НЕПРАВЕДНИ ПРАВЕДНИЦИ: НАБЛЮДЕНИЯ
ВЪРХУ ПОЛСКИЯ ДИСКУРС ЗА СПАСЯВАНЕТО
НА ЕВРЕИ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
ВЪВ ФИЛМА „В МРАКА“ (2011)¹**

Кристиян Янев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**UNRIGHTEOUS RIGHTEOUS: OBSERVATIONS
ON THE POLISH DISCOURSE OF SAVING THE JEWS
DURING WORLD WAR II IN THE MOVIE
“IN DARKNESS” (2011)**

Kristiyan Yanev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The aim of the text is to analyze the Polish movie “In Darkness” with regards to the figure of the Righteous Pole saving Jews during the Nazi occupation in Poland. The article first outlines the discourse practices when dealing with the highly sensitive and debatable topic of the Polish attitudes towards the Jews in the time of the Holocaust, before trying to position Agnieszka Holland’s movie within the frame of the debates over the tumultuous Polish-Jewish past. The paper analyzes the motivation of its main character, Leopold Socha, in his efforts to save Jewish lives in the sewers of Lvov and argues that the movie narrative can be characterized by both its critical stance toward the idealized representation of the Polish-Jewish relationships, as well as by an affirmative self-representation of the Polish people as helping and saving their Jewish neighbors during the war.

Keywords: Righteous, Polish-Jewish relations, World War II, In Darkness (2011)

Паметта за немската окупация на Полша и трагичните последици от Втората световна война както за полския, така и за еврейския етнос в страната продължават да бъдат централна тема в полското публично пространство и в сферата на полската култура. В

¹ Благодаря на д-р Юстина Ковалска-Ледер за коментарите по време на дискусията върху филма „В мрака“ в рамките на семинарния курс „Полската памет за Холокоста“ във Варшавския университет.

последните десетилетия, в условията на постоянни дебати върху травматичното минало на XX в., художествената продукция по темата участва активно във формирането на колективни представи и идентичности и често се оказва в центъра на оживени дискусии върху обективността на историческия образ, който представя. Показателна в това отношение е рецепцията на три филма, свързани с периода на нацистката окупация и появили се в рамките на три поредни години – *“W ciemności”* („В мрака“, реж. Агнешка Холанд, 2011), *“Pokłosie”* („Последици“², реж. Владислав Пашиковски, 2012) и *“Ida”* („Ида“, реж. Павел Павликовски, 2013). Те показват три възможни вариации на темата за полско-еврейските отношения, а тяхната оценка от страна на критиката разкрива разнообразните обществени нагласи, породени от засягането на болезненото наследство на миналия век и от напрежението между двете конфликтни версии за историята – едната, критична и поставяща под съмнение утвърдените в полското съзнание представи, и другата, афирмативно изтъкваща положителните страни от миналото и полските заслуги.

Настоящата статия е посветена на филма „В мрака“ на Агнешка Холанд и си поставя за цел да анализира как в него са изобразени окупационните реалии и до каква степен той се вписва в утвърдените модели на обсъждане на въпроса за полската помощ спрямо преследваните евреи. Статията не представлява опит за историческа реконструкция или оценка на случилото се по време на нацистката окупация на Полша, а се стреми да разгледа полските представи за миналото, които се репродуцират във и чрез художествените произведения, както и да анализира неидеализирания образ на полските Праведници, рискували живота си в акциите за спасяване на евреи през войната, който филмът предлага.

Полският дискурс за спасяването на евреите

Формирането на дискурса за полските Праведници, в който филмът на Агнешка Холанд се вписва, е дълъг процес, чието начало може да се потърси още във времето на немската окупация и

² Липсва утвърден превод на български; заглавието означава както „последници“, „результати“, така и буквално „останалото след прибирането на реколтата“.

протичащия Холокост. Тогава се оформя моделът на говорене по темата³, подчертаващ ангажираността на полския народ и несъгласието му с провежданата от немците екстерминационна политика. След това въпросът за полското отношение спрямо евреите се появява периодично в ключови моменти при формирането на историческия разказ за Втората световна война. Един от първите примери за това се наблюдава през 60-те години, когато се състои процесът срещу Адолф Айхман; учредява се отличието „Праведници сред народите на света“; избухва Шестдневната израелско-арабска война, заради която се изострят и полско-израелските отношения. Следващи моменти на засилване на дебатите се забелязват през 80-те години след премиерата на филма „Шоа“ на Клод Ланцман, както и след публикацията на „Съседи“ на Ян Томаш Грос през 2000 г. Именно в контекста на 60-те години на XX в. е публикувана и една от ключовите книги за полския дискурс по темата за Праведниците – „Той е от моята родина“ на Владислав Бартошевски и Зофия Левинувна⁴. В увода си „От двете страни на стената“ Бартошевски подчертава масовостта на помощта и ангажираността на полското общество, ограничава случаите на враждебност до маргиналните представители на общността⁵ и заявява, че вследствие на нацисткия геноцид предво-

³ Вж. например текстовете на К. Хмелевска, разглеждащи конструирането на полската политика на паметта и на фигурата на полския свидетел по време на Холокоста въз основа на свидетелствата на А. Шимановски, З. Косак-Шчуцка и М. Кан, на алтернативните спрямо тях наративи от 40-те години (Chmielewska/Хмелевска 2018: 53 – 149), както и на текста на Т. Жуковски, анализиращ известния „Протест“ на З. Косак и „Страстната седмица“ на Й. Анджейевски с оглед на въпроса за полските реакции спрямо нацисткия терор към евреите (Żukowski/Жуковски 2018: 119 – 185).

⁴ Съставителите ѝ са свидетели на акциите за спасяването на преследваното население – З. Левинувна е една от спасените от поляци еврейки, а В. Бартошевски – един от основателите на нелегалната организация за помощ на евреите „Жегота“ и по-късно отличен като „Праведник сред народите на света“. Личният им опит и различните преживявания под нацистката окупация могат да бъдат видени като аргумент за достоверността на книгата им, както и като доказателство за избягването на субективността при съставянето ѝ, което подчертава самият Бартошевски в интервю на Мариан Турски, поместено вместо увод към третото издание на „Той е от моята родина“ (Bartoszewski, Lewinówna/Бартошевски, Левинувна 2007: VIII – IX).

⁵ Бартошевски обобщава въпроса за полските нагласи спрямо евреите така: „Не трябва да се отричат или премълчават злините, извършени срещу евреи по време на

енният полски антисемитизъм е намалял значително, тъй като „[o]бщата съдба на преследваните, страдащите и борещите се е довела до събуждане на чувството за солидарност и воля за помощ на умиращите“⁶ (Bartoszewski, Lewinówna/Бартошевски, Левинувна 2007: 51). Положителната рецепция на книгата свидетелства за нейното значение при формирането на „каноничната версия на полския разказ за спасяването на евреите“ (Żukowski/Жуковски 2018: 199), а поредните ѝ издания се появяват в преломни моменти на реконструиране на полската памет за миналото. Докато инициативата за първото ѝ издание идва на страниците на влиятелното католическо издание „Тигодник повшехни“ след учредяването на израелското отличие „Праведник сред народите“ през 1963 г., то второто ѝ издание се появява през 1969 г., т.е. в променените условия след мартенските събития от предишната година и антиционистичната акция, довела до масова емиграция на част от останалите в страната полски евреи. Третото ѝ разширено издание пък се разполага в контекста на най-мощните в следвоенната история на Полша дебати за полско-еврейските отношения, последвали публикацията на „Съседи“ на Ян Томаш Грос⁷ през 2000 г. Въпреки интензивното развитие на изследванията по темата от последните няколко десетилетия, „Той е от моята родина“ остава отправна точка в много от тези дискусии, което подсказва не само основополагащото значение

окупацията на Полша от страна на тези поляци, които са се оказали в периферията на собственото си общество и са сътрудничели с окупатора както в ущърб на евреите, така и на помагащите им християни. [...] За помагането на един човек за толкова дълго време е необходимо участието на поне няколко, а често и повече души. Едва умножаването на спасените в Полша евреи [...] по десет разкрива, че в спасителната акция по-голямо или по-малко участие са взели поне няколкостотин хиляди поляци от различен пол и възраст“ (Bartoszewski, Lewinówna/Бартошевски, Левинувна 2007: 53; всички цитати са в мой превод, К. Я.).

⁶ Критичен прочит на увода на Бартошевски предлагат например А. Завадзка (Zawadzka/Завадзка 2018: 232 – 242) и Т. Жуковски (Żukowski/Жуковски 2018: 199 – 266).

⁷ Заслужава да се отбележи, че Грос е и един от историците, които проблематизират утвърдения дискурс за полската помощ още в статията си „Той е от моята родина...“, но не го обичам“ (1987), чието заглавие недвусмислено препраща към книгата на Бартошевски и Левинувна и тезите, които тя представя.

на тази публикация за осмислянето на окупационните реалии, но и стабилността на визията за полско-еврейските отношения, която тя утвърждава.

Този исторически разказ, основаващ се на солидарната помощ и ангажираност към преследваните, обаче също така бива проблематизиран в трудовете на историци, които се отнасят критично към някои от заявленията в него представи за миналото. Причините за подобно отношение могат да се потърсят както в критичния прочит на собствената история и националните митове, така и в разминаването между полската и еврейската визия за взаимоотношенията по време на нацистката и съветската окупация на страната. Ето какво отбелязва Яцек Леочак в монографията си, анализираща архивни свидетелства на поляци и евреи за помощта по време на войната:

Полската памет се намира в ясната светлина на Праведниците, не допускайки до себе си мрачните страни на окупационния живот⁸. [...] Полската памет подсказва, че по време на окупацията е имало повсеместна акция за помощ на евреите. [...] Обаче въпреки огромното полско участие и полските жертви, еврейското мъченичество е познато навсякъде, засенчва полското. В този контекст се експонира усещането за неправда: светът не оценява полския героизъм...

(Leociak/Леочак 2010: 8 – 9).

В случая може да се открие това, което Майкъл Ротберг определя като противоречаща си или взаимоизключваща се „конкурентна памет“⁹, разбирана като „борба с нулев резултат за огра-

⁸ Почти идентична е констатацията на Йоанна Токарска-Бакир в студията „Праведни несправедници, несправедни праведници“, към която препраща и заглавието на настоящата статия. Според изследователката „полската и еврейската памет са обременени от два вида отричане“, които в своята крайна версия се проявяват в опростеното представяне на „собствената история, преминаваща под знака на Праведниците“ за поляците, докато за евреите, „чийто памет е изпълнена с болка след Холокоста“, акцентът е предимно върху отрицателните аспекти на полско-еврейските отношения (Tokarska-Bakir/Токарска-Бакир 2012: 13).

⁹ Вместо този тип помнене на миналото американският учен предлага т.нар. многопосочна памет (*multidirectional memory*), която предполага мисленето за публичната сфера като „променливо дискурсивно пространство“, отворено за

ничени ресурси“ в рамките на публичната сфера, в която се формира груповата идентичност въз основа на колективното минало (Rothberg/Ротберг 2009: 5). За трудностите да се постигне балансиран и обективен образ на миналото, който да удовлетвори самоидентификационните стремежи на участващите страни, свидетелства и обобщението на Леочак, според когото „няма прости и еднозначно изградени разкази за помощта и укриването“, тъй като „всеки от тях е вплетен в историческия контекст, в сложната мрежа от зависимости между хората“ (Leociak/Леочак 2010: 9). Затова е и неминуемо, че „[д]искурсът за помощта има две лица – светло, което представя разказа за героизма, жертвоготовността, алтруизма; и тъмно – за страха от предателство на съседите, за шантажите, за подлостта. Двете лица – светлото и тъмното – представляват неразделна цялост“ (Leociak/Леочак 2010: 13). Именно в този контекст на критично отношение към идеализираната представа за миналото, но и на подчертаване на значението на индивидуалните актове на помощ спрямо евреите по време на Холокоста се вписва и филмът „В мрака“ на Агнешка Холанд.

„В мрака“ на Агнешка Холанд и реалиите на немската окупация на Полша

Филмът представя реалната история на група евреи, оцелели в каналите на Лвов в продължение на четиринадесет месеца благодарение на помощта на поляка Леополд Соха¹⁰, и се основава на документалната книга „В каналите на Лвов“ на Роберт Маршал и на мемоарите на Кристина Хигер „Момичето със зеления пуловер“¹¹. Докато обаче книгите, оказали се първооснова на „В мрака“, разкриват също предвоенните условия в Лвов, първоначална-

„постоянна реконструкция“ и взаимни връзки в артикулирането на колективната памет за травматичното минало (Rothberg/Ротберг 2009: 5).

¹⁰ Тази история присъства и в „Той е от моята родина“. Бартошевски и Левинувна препечатват откъс от написаните непосредствено след войната спомени на Кристина Хигер, издадени първоначално през 1947 г. от М. Хохберг-Марианска (вж. Bartoszewski, Lewinówna/Бартошевски, Левинувна 2007: 436 – 438).

¹¹ Заглавието напомня това на мемоарите на Рома Лигоцка, „Момичето с червеното палто“, появили се след огромния международен успех на „Списъкът на Шиндлер“ (1993), чието влияние може да бъде потърсено и във филма на Холанд.

та съветска окупация на града и промяната, която настъпва с идването на немските окупатори, и обръщат по-голямо внимание върху преживяванията на евреите в каналите под града, то във филма на А. Холанд основният акцент е върху отношенията между Соха и укриващите се евреи.

Филмът на Агнешка Холанд пресъздава реалистично нацистката окупация в Лвов – показва преследването и избиването на евреи още преди окончателната ликвидация на гетото в града, изобразява живота на поляци, евреи и украинци в условията на недоимък, бедност и постоянна несигурност. „В мрака“ разкрива всекидневния терор на немската окупация – прилаганата от нацистите колективна отговорност спрямо подчиненото население, както и произвола към затворниците в концентрационния лагер „Яновска“; представя случаите на колаборация с окупатора, но и на съпротива спрямо немците. В същото време във филма на Холанд се открива и утвърдената „иконография“ на Холокоста, която се вижда в ключови сцени, бъдещи асоциации с архивни снимки и документи като например началните сцени на филма, изобразяващи бягащите в гората голи еврейки, забелязани от Леополд и неговия помощник Шчепек, които напомнят известната снимка¹², направена край крематориума в Аушвиц. Също така във филма се откриват и интертекстуални връзки с разпознаваеми образи от художествената репрезентация на Втората световна война – например еврейният върху бъчвата, унижаван от немските офицери (познат от спомените на Марек Еделман¹³, вж. Krall/Крал 2018: 57 – 58), както и в сцената с ликвидацията на гетото в Лвов, напомняща аналогичния епизод, изобразен в „Списъкът на Шиндлер“.

¹² За повече информация вж. „Образи въпреки всичко“ на Ж. Диди-Юберман (Didi-Huberman/Диди-Юберман 2008), в чиято първа част френският историк на изкуството представя историята на четирите снимки от крематориум V в Аушвиц, а след това разсъждава върху ролята на архивните образи в иконографията на Холокоста.

¹³ Заслужава си да се отбележи и това, че филмът е посветен на паметта на Еделман, който е един от най-важните свидетели на епохата и участник в еврейската съпротива срещу нацистите, а след войната – и критично настроен спрямо опитите за идеализиране и героизация на миналото.

Освен това в представянето на условията по време на Холокоста „В мрака“ създава своите персонажи според традиционно утвърдените роли на насилници, жертви и пасивни свидетели (*bystanders*), описани от австрийския историк Раул Хилберг¹⁴. В тази концепция немците са изобразени като безименни военни в ролята на извършители на престъплението, като във филма липсва каквато и да е индивидуализация на окупаторите¹⁵. От друга страна, украинците са показани в ролята на пасивни или помагачи свидетели (като майстора дърводелец, с чиято помощ Мундек успява да проникне в концентрационния лагер) или такива, съдействащи на нацистите поради националистичните си интереси или за лична облага. Такъв е украинският офицер, приятел на Леополд Соха от затвора и водещ антагонист за главния персонаж. Той е не само колаборационист, според когото „немците са най-доброто, което се е случило на украинците“, но е готов да обере и предаде на немците укриващите се евреи. Т. Жуковски отбелязва структурната близост между тези два персонажа и героите от „Списъкът на Шиндлер“, където срещу „добрия немец“¹⁶, претърпял идейна и морална трансформация благодарение

¹⁴ Според Р. Хилберг „[т]ези три групи се отличават ясно от себе си, а подялбата се запазва до края на живота им. Всяка от тях възприема събитията от собствената си перспектива, всяка се характеризира с отделни позиции и реакции“ (Hilberg/Хилберг 2007: 9). Проблематизация на категориите в триадата на Хилберг може да се открие например при П. Доброшелски, според когото при такава перспектива е трудно „да се постави въпросът за самоописанието на конкретните субекти, тяхната категориална дефиниция в очите на другите или историческата променливост на тези категоризации“, тъй като „подялбата на Хилберг петрифицира хората в един важен момент от техния живот – преживяването на Холокоста – проектирайки останалите възможни идентичности единствено като препратка към това значително събитие“ (Dobrosielski/Доброшелски 2017: 73 – 74).

¹⁵ За разлика от филма на Холанд, в мемоарите на Кристина Хигер се обръща специално внимание на офицера от СС Йосеф Гжимек и отношенията му с баща ѝ, Игнаци Хигер (Chiger, Paisner/Хигер, Пайснер 2011: 81 – 87).

¹⁶ Пшемислав Чаплински също сравнява Оскар Шиндлер и Леополд Соха, но с оглед на промяната, която настъпва у тях, а също отбелязва „структурно подобните сцени“, при които персонажите изпадат в състояние, подобно на упомоначение, което може да заплаши тяхната мисия, но което критикът обяснява с бунта към „света, създаден от правилата на Холокоста“, и с необходимостта да „постъпват въпреки икономиката на оцеляването, посвещавайки имуществото и

на оказаната на евреите помощ, се изправя комендантът на концентрационния лагер в Плашов Амон Гьот (Żukowski/ Жуковски 2018: 316).

Най-разнообразно Холанд представя поведението на полските и еврейските персонажи. Макар че евреите са в ролята на жертви, сред тях има разграничение и те не са описани като еднотипна маса – филмът разкрива прояви на смелост и себеотрицание (Мундек, Игнаци Хигер), на малодушие или страх (сестрата на Клара Келер, предпочела живота в лагера пред неизвестността на каналите), но и на егоизъм и предателство (Янек Вайс, който не само изоставя семейството си, а по-късно и бременната си любовница, но и краде от своите другари и ги напуска). Поляците пък присъстват във филма в няколко различни роли – те също като евреите стават жертва на нацисткия терор (като помощника на Соха Шчепек, който заедно с други представители на местното население е обесен за наизидание след убийството на немски войник). Полските персонажи са показани и като пасивни свидетели, които съчувстват на преследваните евреи, но не се ангажират в акцията по тяхното спасяване – като съпругата на Леополд Ванда¹⁷, която е съпричастна към съдбата им и дори обяснява на съпруга си и неговия помощник, че неприязънта към евреите е несовместима с християнските ценности („защото и Исус е бил еврей“). Освен това обаче поляците във филма са изобразени и като безразлични свидетели на чуждото страдание или потенциална заплаха за укриващите се евреи – като продавачката в магазина, чието подозрение е събудено от покупките на Соха¹⁸ и но-

рисувайки собствения си живот, за да спасят дори един чужд живот“ (Czapliński/Чаплински 2017: 109 – 110).

¹⁷ Всъщност и в книгата на Маршал, и в мемоарите на Хигер се отбелязва, че Ванда Соха е от семейство с „антисемитски възгледи“ (Chiger, Paisner/Хигер, Пайснер 2011: 210) също като много други от „работещата полска класа“ (Marshall/Маршал 2012), докато тези моменти отсъстват във филмовия ѝ образ.

¹⁸ Необходимостта от т.нар. „двойна конспирация“ – както спрямо немците, така и спрямо собственото обкръжение – отбелязва и самият В. Бартошевски в свое интервю, посрещнато според Т. Жуковски с неодобрение в Полша поради негативното представяне на полския народ: „Ако някой се е боял от нещо, то не е от немците. Не трябваше да се притеснявам на улицата от офицера, който няма

вопридобитите му средства. Не на последно място са и тези, които се облагодетелстват от ситуацията на евреите – чрез продажбите на черния пазар в гетото, чрез изнудване и принуда или чрез ограбване на изоставените еврейски домове след ликвидацията на гетото (например куклите, които помощникът на Соха подарява на дъщеря му като „спомени от гетото от вуйчо Шчепек“).

Леополд Соха като „неправеден Праведник“

Сред извършителите на подобни дела първоначално е и главният герой на филма, преди да се ангажира с дългосрочната помощ на укриващите се евреи и да се превърне в техен спасител и в „неправеден Праведник“. Именно Леополд Соха е най-любопитният персонаж на филма поради психологическата промяна, която настъпва у него вследствие на общуването му с евреите. Докато в спомените на оцелелите евреи той е „ангел хранител“ (Chiger, Paisner/Хигер, Пайснер 2011: 146) и техен добронамерен защитник въпреки подозрителното си минало, то филмът представя далеч по-неидеализирана версия за неговата личност и показва динамиката на отношенията му с евреите. Изобразен като маргинален член на общността си, с криминално минало и настояще, Соха припечелва от обири на немските домове, конфискувани от предишните им собственици, а в трагедията на еврейските си съграждани вижда нова възможност за лично облагодетелстване. Това, което ще се превърне в продължително и рисковано начинание, излагащо на опасност цялото му семейство, започва като насила наложено съдружие с евреите, които поради статута си на жертви не могат да откажат неговите искания. Макар че е видимо интелектуалното, културното и икономическото превъзходство на евреите, Леополд се оказва този, който се разпорежда с живота им, решава на колко от тях може да помогне, както и при какви условия да се осъществи това. Първоначално той е описан като носител на антисемитски възгледи – макар и в тяхната традиционна форма, свързана по-скоро с християнската неприязън към юдаизма, поддържана от Църквата и отличаваща се от немския екстерминационен антисемитизъм – но в общуването си с евреите той

заповед да ме арестува. Но трябваше да се боя от съседа, който е забелязал, че купувам повече хляб от обикновено“ (цит. по Żukowski/Жуковски 2018: 212).

започва да ги приема като равностойни човешки същества и се привързва към тях, а след изчерпването на техните финансови средства продължава да им помага безвъзмездно срещу символично заплащане за помощта му¹⁹. В кулминационните сцени от филма Соха дори рискува своя живот и пренебрегва собственото си семейство, за да помогне на укриващите се евреи, а след навлизането на съветските войски в Лвов с гордост разкрива извършеното и извежда „своите евреи“ от каналите под града.

В този смисъл филмът на Агнешка Холанд, макар и да не идеализира своя главен персонаж и да не пренебрегва полските вини по време на войната, изгражда образа на „неправедния Праведник“, който въпреки първоначалните си корисни цели и погрешни постъпки израства до ролята на спасител на чуждия живот. Върху промяната на героя, разгледана в категориите на християнската метаноя (от гр. μετάνοια), обръща внимание и П. Чаплински (Czapliński/Чаплински 2017: 104 – 110), докато от друга страна, Т. Жуковски вижда в сюжета на филма повтарящ се в полското кино модел на „метаморфозата на антисемита“ (Żukowski/Жуковски 2018: 311 – 317), който изследователят вписва в защитните механизми на родната си култура и в утвърдения дискурс за полско-еврейските отношения по време на войната.

„В мрака“ обаче не завършва с оптимистичния финал със спасените евреи, нито потвърждава безкритично онази светла страна

¹⁹ Соха дава на Игнаци Хигер част от вече получените средства, за да може той да се преструва, че продължава да му плаща, като аргументира това решение с нежеланието си да изглежда пред останалите евреи като „неудачник“, който рискува живота си безплатно за тях. Въпреки това в мемоарите на Хигер е отбелязан любопитен момент, който отсъства във филма на Холанд – при посещението на вдовицата на Соха след войната Ванда показва на сем. Хигер значителните средства, останали от спечеленото от съпруга ѝ по време на 14-месечното укриване на лвовските евреи в каналите под града. В мемоарите ѝ също така има различно обяснение на сцената със символичното заплащане, което Соха сам дава на Игнаци Хигер. Според К. Хигер причината за това е необходимостта да скрие пред своите колеги, че финансовите средства на евреите са свършили, докато във филма на Холанд Леополд действа сам след смъртта на Шчепек (Chiger, Paisner/Хигер, Пайснер 2011: 281 – 282). Благодаря на д-р Ковалска-Ледер за отбелязването на този аспект, отличаващ филмовия наратив от спомените на Кристина Хигер.

на дискурса за помощта, за която говори Я. Леочак. Във филма на Холанд е проблематизирано отношението на полския колектив към извършеното от Соха и е разкрита колективната реакция след смъртта му в инцидент в годините след приключване на войната. Финалните надписи на филма представят мнението, изказано по време на погребението му, че смъртта му е „Божие наказание за това, че е помагал на евреите“²⁰. В този смисъл и самият филм на Агнешка Холанд изобразява вътрешното напрежение в дискурса за полската помощ, оказвана на евреите по време на Холокоста, и разкрива сложното и нееднозначно отношение към миналото и към онези, които често са рискували живота си в името на заплашения от изстребление ближен в условията на пълна конспирация и постоянен личен риск, а по-късно са превърнати в емблема за собственото си общество.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bartoszewski, Lewinówna/Бартошевски, Левинувна 2007:** Bartoszewski, W., Z. Lewinówna. *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939 – 1945*. Wyd. III. Warszawa: Świat Książki, 2007.
- Chiger, Paisner/Хигер, Пайснер 2011:** Chiger, K., D. Paisner. *Dziewczynka w zielonym sweterku*. Warszawa: PWN, 2011.
- Chmielewska/Хмелевска 2018:** Chmielewska, K. Konstruowanie figury polskiego świadka podczas Zagłady; Narracje alternatywne wobec polityki pamięci. Lata czterdzieste. // *Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej 1942 – 2015*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2018, 53 – 149.
- Czapliński/Чаплински 2017:** Czapliński, P. Metanoja albo postoświeceniowe filmy o Zagładzie. // *Pomniki pamięci. Miejsca niepamięci*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN i Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2017, 95 – 117.
- Didi-Huberman/Диди-Юберман 2008:** Didi-Huberman, G. *Images in Spite of All*. Translated by Shane B. Lillis. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2008.
- Dobrosielski/Доброшелски 2017:** Dobrosielski, P. *Spory o Grossa. Polskie problemy z pamięcią o Żydach*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2017.

²⁰ Тази обществена санкция за делото от Соха потвърждава мнението на Йоанна Токарска-Бакир, според която „полското общество като колектив обича да припомня своите Праведници [...]. Проблемът обаче се състои в това, че тези евреи, които са спасени по време на войната, са спасени благодарение на индивидуални усилия, сякаш въпреки обществото, което днес се гордее с тях“ (Tokarska-Bakir/Токарска-Бакир 2012: 49).

- Hilberg/Хилберг 2007:** Hilberg, R. *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933 – 1945*. Przeł. Jerzy Giebułtowski. Warszawa: Wydawnictwo Cyklady, 2007.
- Krall/Країл 2018:** Krall, H. *Zdążyć przed Panem Bogiem*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2018.
- Leociak/Леочак 2010:** Leociak, J. *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2010.
- Marshall/Маршал 2012:** Marshall, R. *In the Sewers of Lvov*. London: Bloomsbury Reader (electronic edition), 2012.
- Rothberg/Ротберг 2009:** Rothberg, M. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Tokarska-Bakir/Токарска-Бакир 2012:** Tokarska-Bakir, J. *Okrzyki pogromowe*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2012.
- Zawadzka/Завадзка 2018:** Zawadzka, A. Ręka w rękę. Powoływanie świadków polsko-żydowskiego braterstwa. // *Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej 1942 – 2015*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2018, 217 – 278.
- Żukowski/Жуковски 2018:** Żukowski, T. *Wielki retusz*. Warszawa: Wielka Litera, 2018.

Годишникът е издаден със спомоществателството на Студентския съвет в ПУ „Паисий Хилендарски“.

Verba iuvenium
Словото на младите

Брой 2

Българска, първо издание

Предпечатна подготовка: Гертана Георгиева
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

Пловдив, 2020

ISSN 2682-9460